

ZBORNÍK PRÍSPEVKOV Z KONFERENCIE

Bratislavského samosprávneho kraja

Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2019

Bratislava 2019

100
ROKOV
Bratislavskej župy

100 rokov Bratislavskej župy (1919 – 2019)

BRATISLAVSKÝ
SAMOSPRÁVNÝ KRAJ

NAJLEPŠIE MIESTO PRE ŽIVOT

100 rokov Bratislavskej župy

(1919 – 2019)

Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského
samosprávneho kraja, ktorá sa konala v rámci Dní európskeho
kultúrneho dedičstva 2019 v hoteli Zochova chata
(Modra-Piesok) dňa 24. septembra 2019.

EDITORI:

Ing. Agáta Mikulová
Bc. Tereza Langerová
Mgr. Lucia Gembešová
Ing. arch. Michal Škrovina

AUTORI:

Prof. PhDr. Roman Holec, CSc.
PhDr. Lenka Pavlíková
Mgr. Michaela Urgošíková
Mgr. Milena Sokolová, PhD.
PhDr. Agáta Petrakovičová Šikulová
Ing. Ernest Huska
Bc. Tereza Langerová
Mgr. Martina Orosová, PhD.
Mgr. Rastislav Šenkirik
Doc. Ing. arch. Ľubica Vitková, PhD.
Ing. arch. Michal Bogár

Bratislava 2019

Vydanie prvé
Bratislava 2019

100 rokov Bratislavskej župy (1919 – 2019)

Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja, ktorá sa konala v rámci Dní európskeho kultúrneho dedičstva 2019 v hoteli Zochova chata (Modra-Piesok) dňa 24. septembra 2019.
Vydal Bratislavský samosprávny kraj v spolupráci s Academicou Istropolitanou Novou

Partneri konferencie:

Pamiatkový úrad Slovenskej republiky
Mestský ústav ochrany pamiatok v Bratislave

Editori: Ing. Agáta Mikulová, Bc. Tereza Langerová, Mgr. Lucia Gembešová,
Ing. arch. Michal Škrovina

Autori: Prof. PhDr. Roman Holec, CSc., PhDr. Lenka Pavlíková,
Mgr. Michaela Urgošíková, Mgr. Milena Sokolová, PhD.,
PhDr. Agáta Petrakovičová Šikulová, Ing. Ernest Huska, Bc. Tereza Langerová,
Mgr. Martina Orosová, PhD., Mgr. Rastislav Šenkirik, Doc. Ing. arch. Ľubica Vitková,
PhD., Ing. arch. Michal Bogár

Jazyková korektúra: Mgr. Katarína Slivková

Fotografia na obálke: Múzeum mesta Bratislavy

ISBN: 978 – 80 – 99911 – 02 – 5

Obsah

Príhovor predsedu Bratislavského samosprávneho kraja Mgr. Juraj Droba, MBA, MA	6
Bratislavská župa ako výkladná skriňa medzi župami v historickom a sociálnoekonomickom kontexte Prof. PhDr. Roman Holec, CSc.	8 – 29
Archívne svedectvo z prvých rokov fungovania župy PhDr. Lenka Pavlíková, Mgr. Michaela Urgošíková	30 – 45
Samuel Zoch – prvý bratislavský župan po vzniku Československa Mgr. Milena Sokolová, PhD.	46 – 55
Prínos Samuela Zocha k rozvoju mesta Modra PhDr. Agáta Petrakovičová Šikulová	56 – 65
Bratislavská župa na cestách pozemných aj vodných Ing. Ernest Huska	66 – 83
Hlavné aktivity bratislavskej župy v oblasti podpory rozvoja kultúry Bc. Tereza Langerová	84 – 109
Ochrana pamiatok ako nástroj ochrany a rozvoja kultúrneho dedičstva Mgr. Martina Orosová, PhD.	110 – 129
Nehnutelný pamiatkový fond vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja Mgr. Rastislav Šenkirik	130 – 171
Územný rozvoj kraja – minulosť a vízia do budúcnosti Doc. Ing. arch. Ľubica Vitková, PhD., Ing. arch. Michal Bogár	172 – 192

Príhovor

Vážené dámy, vážení páni, ctení hostia,

motívom tohoročnej konferencie je okrúhle výročie vzniku Bratislavskej župy. Bolo to začiatkom roku 1919, keď sa na základoch staršej župy z čias Rakúsko-Uhorska začala písať história novodobej župy. Zároveň si pripomíname i sté výročie, odkedy naše hlavné mesto a tiež centrum župy dostalo svoj súčasný názov Bratislava.

Výročie je teda dobrou príležitosťou ohliadnuť sa do histórie, prezentovať dianie v súčasnosti a načrtnúť možnosti budúceho rozvoja. To je aj celkovým cieľom tejto konferencie, ktorá bude, ako pevne verím, inšpiráciou na diskusiu o tom, na akých základoch stavíme a kam smerujeme. Poznať históriu a kultúrne dedičstvo regiónu, v ktorom žijeme, je totiž jeden zo základných predpokladov pre jeho ďalší úspešný a udržateľný rozvoj.

Konferencia sa koná pravidelne už desiaty rok pri príležitosti celoeurópskeho podujatia Dni európskeho kultúrneho dedičstva. Desiaty ročník konferencie je teda ďalším výročím, ktoré je nielen príležitosťou na oslavu a rekapituláciu doterajších výsledkov, ale i záväzkom naďalej pokračovať v úsilí prezentovať a popularizovať kultúru a kultúrne dedičstvo našej župy. Veď to je aj hlavné poslanie tejto konferencie, aby sa výsledky odbornej bádateľskej činnosti dostali do povedomia širšej verejnosti a prispeli k posilneniu kultúrnej identity nás všetkých, ktorí v bratislavskej župe žijeme.

Pri tejto príležitosti by som veľmi rád privítal všetkých doterajších županov, ktorí župu viedli od jej obnovenia v roku 2001, a to pánov Ľuba Romana, Vladimíra Bajana a Pavla Freša.

V úvodnom paneli konferencie budeme mať možnosť vypočuť si takpovediac z prvej ruky ich reflexie na tému vzniku a rozvoja života v župe za posledných 18 rokov.

Týmto sa chcem poďakovať nielen odboru cestovného ruchu a kultúry Úradu Bratislavského samosprávneho kraja, ale aj všetkým partnerom a spoluorganizátorom, ktorí spoločne vytvárajú silný tím, vďaka ktorému má táto konferencia obľubu u širokej odbornej verejnosti.

Vďaka všetkým, ktorí ste prijali pozvanie na túto jubilejnú desiatu konferenciu, a želám vám pekný zážitok.

Mgr. Juraj Droba MA, MBA
predseda Bratislavského samosprávneho kraja

BRATISLAVSKÁ ŽUPA ako výkladná skriňa medzi župami v historickom a sociálnoekonomickom kontexte

Prof. PhDr. Roman Holec, CSc.

„Prešporok, čili starodávna naša Bratislava dostane sa v týchto dňoch do moci našich vojsk. V meste, kde dľa tradície padla samostatnosť našej Veľkej Moravy, aby vyše 11 storočí nepovstala, zdvihne Slovák v týchto dňoch hrdo svoju hlavu a povie: toto je moje pradedovské vlastníctvo, o ktoré som bol po toľké veky ozbi-janý; tu je moje právo, moja domovina a zariadí sa tu po svojsky.“

(Bratislava. Slovenský denník, 2, č. 1 z 1. 1. 1919)

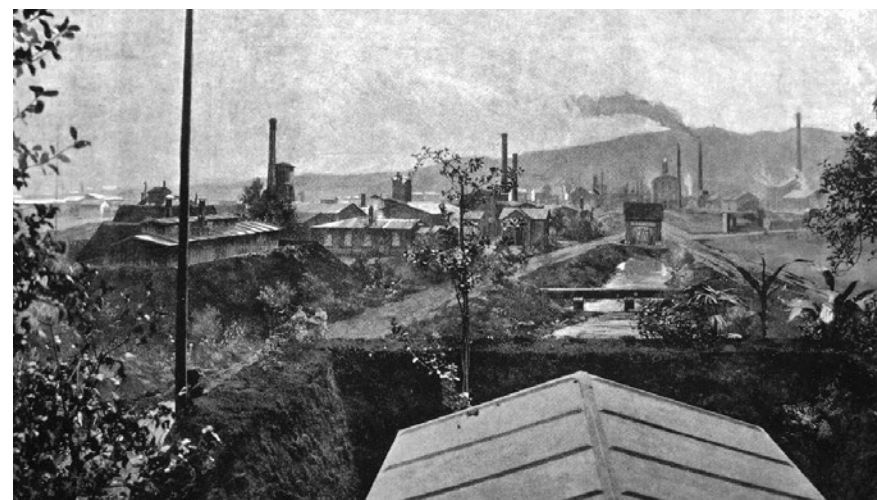
Župa bola základnou a tradičnou územno-správnou jednotkou Uhorského kráľovstva. Po revolúcii 1848/9 nahradila šľachtickú stolicu. Zmenili sa síce me-
chanizmy fungovania i kompetencie, územne však zostali župy nezmenené. Spo-
lu ich bolo 71, bez Chorvátska-Slavónska 64.

Význam žúp, hoci boli územne menšie, bol podstatne väčší, ako sa dnes pripisuje vyšším územným celkom. Župa bola štátom v štáte, bola schopná po-
staviť sa na odpor ústrednej vláde v Budapešti, vedela presadzovať svoje záujmy. Keďže išlo o tradičnú a po stáročia formovanú územno-správnú jednotku, uhor-
sko-maďarské politické a intelektuálne elity si strážili župu ako rodinný klenot, prešli s ňou až do 20. storočia a len veľmi ťažko sa odhodlávali k modernizácii a reformám. Kľúčovou otázkou bol tradične vzťah centra (ústrednej vlády) a pe-
riférie (župy), právomoci v rámci žúp i miest, rovnako otázka župných úradní-
kov, či budú voliteľní alebo budú doživotnými profesionálnymi a apolitickými
technokratmi. Zvolenský podžupan Béla Grünwald navrhoval už od roku 1874,
aby úradníci absolvovali dvojročnú prax, následne zložili skúšky z verejnej sprá-
vy a až potom dostali vymenúvací dekrét. Úloha voliteľných župných výborov
by sa priamo úmerne k tomu znižovala. Grünwaldovi išlo takýmto spôsobom
o „poštátnenie“ štátnej správy, o elimináciu nespoľahlivých úradníkov a zaiste-
nie maďarskej supremacie.

Na čele komitátu stáli obyčajne vysokí dvorskí hodnostári, od roku 1580 to boli
Pálfiovci, ktorí vlastnili na území župy postupne až 7 panstiev. Ako hlavní župani
(od roku 1580) a dediční hlavní župani (od roku 1650) a hlavní kapitáni Bratislav-
ského hradu mali v rukách nielen bratislavské hradné panstvo, ale aj príslušné
statky na Žitnom ostrove. V meste mal sídlo pálfiovský fideikomis.

Základom bohatstva a politickej moci rodu bola vernosť panovníkovi a dynastii.
Posledným pálfiovským županom bol v rokoch 1871 – 1874 János Pálfi, posledný
šľachtický majiteľ Bojnického zámku, významný mecén a milovník umenia.

Umenie neobchádzalo župu iba cez hlavných županov. Otázkam charakteru
a fungovania stolice/župy sa vo významnej miere venovali i mnohé umelecké
diela, čo svedčilo o závažnosti problematiky a jej neustálej aktuálnosti. József
Eötvös sa v románe z roku 1845 *A falu jedzője (Dedinský notár)* zamýšľal nad
možnosťami modernizácie tohto inštitútu. Išlo o prvý veľký pokus v maďarskej
literatúre podať prierez celou uhorskou spoločnosťou. Ján Kalinčiak v roku 1860
v novele *Reštavrácia* nastavil úsmevným spôsobom zrkadlo rodinkárstvu a voleb-
ným mechanizmom v stolici a nakoniec Kálmán Mikszáth v románe z roku 1908
Případ mladého Nosztyho s Marikou Tóthovou (A Noszty fiú esete Tóth Marival)
ukázal, ako vedela uhorská župa v druhej polovici 19. storočia zdegenerovať do
stavu, v ktorom už bola skôr nefunkčným regresom a hračkou v rukách rôznych
mocenských klíč.

Budovy podniku Dynamit Nobel v Bratislave (dioráma z celoštátnej výstavy v Budapešti roku 1885)

Skutočnosť mala v mnohých smeroch ešte horšiu podobu. Celoštátna, naj-
mä sociálno-ekonomická integrácia krajiny, vysoko rozvinuté tovarovo-peňaž-
né vzťahy i geopolitické súvislosti európskych ekonomických cyklov narážali na
uhorský župný partikularizmus, komplikovali presadzovanie účinnej celoštátnej
hospodárskej politiky a spôsobovali ďalšie, v predchádzajúcom období netušené
problémy. Ukazovalo sa, že uhorská župa na začiatku 20. storočia nemala už žiad-
ny vývojový potenciál a stala sa skôr brzdou ako efektívnym nástrojom.

Primerane tomu právomoci žúp po roku 1867 stále ubúdali a presúvali ich na ministerstvá. V roku 1869 bolo z právomoci žúp vyňaté súdnictvo a neskôr aj stavebno-technické záležitosti, sirotské záležitosti, lesníctvo, verejná bezpečnosť, veterinárna služba a (celkové) finančné hospodárenie. Na ich politickej výlučnosti to však nič nezmenilo. Nakoniec zákon z roku 1886 výrazne posilnil pozíciu župana, a to aj nad štátnymi orgánmi.

Naopak, uvedený zákon znamenal výrazné zabrzdenie miest a ich autonómnych funkcií. Už zákon z roku 1876 zrušil väčšinu slobodných kráľovských a väčšinu municipiálnych miest (zriadených municipiálnym zákonom č. 42 z roku 1870). Prišlo k novej kategorizácii, ktorú ešte viac dotiahol už spomínaný zákon z roku 1886. Slobodné kráľovské mestá boli nahradené tzv. municipiálnymi mestami, teda takými mestskými sídlami, ktoré boli na úrovni a mali právomoc župy, a ďalej mestami so zriadeným magistrátom. Na Slovensku mali atribút municipiálneho mesta Bratislava (najväčšie mesto), Komárno (najväčšia pevnosť), Košice (druhé najväčšie mesto na území dnešného Slovenska a prirodzené centrum uhorského severovýchodu) a Banská Štiavnica s Banskou Belou (centrá erárneho baníctva). Tak Bratislavská župa a Bratislava ako mesto tvorili dve samostatné administratívno-správne jednotky.

Zákony stanovili aj fungovanie mestského municípie. Na čele takého mesta stál hlavný župan ako zástupca vlády a vymenovaný vládou. Súčasne bol aj žu-

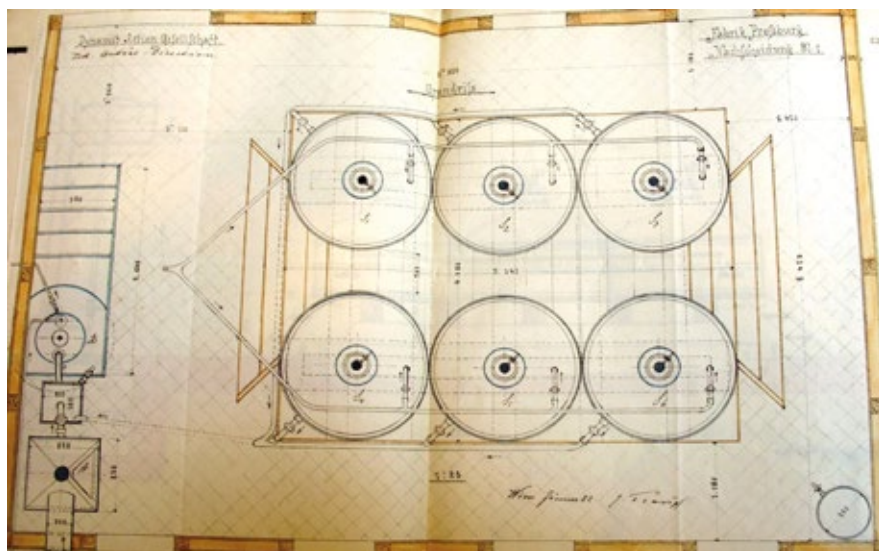
panom Bratislavskej župy. Administratívu mesta viedol mešťanosta predsedajúci mestskej rade (magistrátu), ktorá bola výkonným orgánom municípiálneho výboru a spravovala aj ekonomiku. Vlastnú správu mestského municípie vykonával municípiálny výbor (186 členov), spolovice volený, spolovice tvorený najbohatšími mešťanmi, tzv. virilistami. Práve on volil časť mestských úradníkov.

Diskusie o samospráve a legislatívnych opatreniach patrili celé obdobie dualizmu ku kľúčovým a vnímali sa ako jeden z faktorov spoločenskej modernizácie v Uhorsku. Najmä nespokojnosť miest so svojím postavením sa ventilovala v každom politickom kontexte ako naliehavá otázka, ktorá stroskotávala na celom rade predsudkov i politických mantinelov.¹

Ak som v názve označil Bratislavskú župu ako výkladnú skriňu či klenot medzi uhorskými župami, nehovorím to ani zďaleka náhodou. Bratislavský komitát patrila medzi najstaršie a najvýznamnejšie. Bratislava a Trnava ležali na križovatkách významných diaľkových obchodných ciest, spájajúcich Jadran s Baltom a juhonemecké mestá s Orientom. Ich trhová sféra výrazne presahovala hranice župy. Od hospodárskeho významu oboch miest sa odvíjal aj ich celoštátny kultúrny rozmer, či už išlo o korvínovskú Academiю Istropolitanu, evanjelické lýceum, pôsobenie polyhistora Mateja Bela, sieť tlačiarň alebo bernolákovské centrum v prípade Bratislavy, prípadne pázmaňovskú univerzitnú minulosť, sídlo diecézy alebo centrum rekatolizácie v prípade Trnavy.²

Svoj význam si Bratislavská župa uchovala až do najnovších čias. Aj v 19. storočí dominovala nielen svojou veľkosťou, ale predovšetkým viacnásobne umocňovaným významom. Ležala medzi oboma centrami monarchie – Viedňou i Budapešťou, a to nielen geograficky, ale aj z dopravného hľadiska na kľúčovej železničnej trati spájajúcej po ľavej strane Dunaja obe metropoly. To sa napokon týkalo i Dunaja samotného, ktorý tvoril spojniciu medzi oboma mestami. Bratislava bola tým mestom v Uhorsku, ktoré malo najbližšie k Viedni, preto aj kultúrny, politický a ekonomický vplyv zo strany hlavného mesta dualistického štátu bol v Bratislave najväčší. Päťdesiat kilometrov netvorilo veľkú vzdialenosť, dali sa prekonať po ceste, železnici i po Dunaji. Pred prvou svetovou vojnou začala premávať tzv. viedenská električka a po nej si mohli obyvatelia navzájom posilať rôzne produkty, z Bratislavy napríklad čerstvé bábovky, bratislavské rožky či torty.

Blízkosť mala pre obe mestá veľký význam. I pre Viedeň zohrávala Bratislava úlohu alternatívneho mestského centra. Malá vzdialenosť umožňovala napríklad

Schémy budúcich prevádzok podniku Dynamit Nobel (Riksarkivet Stockholm, Alfred Nobels Arkiv)

1 Podrobne KOZÁRI, Monika: A dualista rendszer. Budapest 2005, s. 213 a nasl.

2 Podrobnejšie ŽUDEĽ, Juraj: Stolice na Slovensku. Bratislava 1984, s. 35 – 46.

Pavilón podniku Dynamit Nobel na celoštátnej budapeštianskej výstave roku 1885. Na priečeli pavilónu vidieť fresku alegoricky znázorňujúcu silu dynamitu.

to, aby sa v Bratislave konali rôzne sociálnodemokratické schôdze, ak boli vo Viedni zakázané či ak chceli byť rakúski sociálni demokrati viac skrytí pred viedenskou políciou a jej agentmi. Bratislava sa stala centrom viedenských slobodomurárskych lóží, keď ich predlitavská vláda na svojom území zakázala.³ A rovnako i v kultúrnom transfere mala Bratislava pre Viedeň nemalý význam. Keď vo Viedni roku 1913 zakázali inscenovanie divadelnej hry Arthura Schnitzlera *Profesor Bernhardi*, bolo prirodzené, že divadelný súbor mal nájsť svoj domov na bratislavských divadelných doskách. Pre záujemcov nebol problém dopraviť sa do Bratislavy, nehovoriac o tom, že kultúrychtilového nemeckého publika bolo v Bratislave tiež dosť. Nakoniec sa aj bratislavské prostredie ukázalo ako dosť konzervatívne na rovnaký zákaz. Podobná paralela sa údajne už odohrala v súvislosti s Hauptmannovými *Tkáčmi*. A napokon ešte aj roku 1990 sa v bratislavskom SND konala premiéra hry Thomasa Bernharda *Alžbeta II.*, keďže Bernhard zakázal inscenovanie svojich hier v Rakúsku. Bratislava tak dlhodobo potvrdzovala svoju povesť „divadelného predmestia Viedne“.⁴

3 LIPTÁK, Lubomír: Slobodní muráři na Slovensku v období dualizmu. Historický časopis, 39, 1991, č. 1, s. 28 – 48; HRADSKÁ, Katarína: Slobodomurárske lóže v Bratislave. Bratislava.

4 Podrobne GRUSKOVÁ, Anna: „Duša zostala židovská“. O bratislavskom medzivojnovom divadle, Arthurovi Schnitzlerovi a reflexii židovskej identity. In: CSÁKY, Moritz – MANNOVÁ, Elena (eds.): Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny. Bratislava 1999, s. 101 – 114.

A to bolo ďalšie špecifikum uhorskej Bratislavy. Bola totiž jedným z mála miest (z väčších mal ešte Šopron roku 1910 vyše 50 % nemeckého obyvateľstva) a určite najväčším, v ktorom mali v rámci obyvateľstva prevahu Nemci. Vyslovene nemecký charakter mesta a jeho multikultúrnosť mu pred prvou svetovou vojnou vtlačali neopakovateľnú pečať. Práve toto bol dôvod, pre ktorý uhorské vlády Bratislave venovali pozornosť v snahe dosiahnuť i v jej rámci maďarskú prevahu. To bol rozhodujúci argument pre zriadenie Alžbetinej, v poradí tretej univerzity v Uhorsku, a jej úlohou bolo posilniť maďarský charakter mesta. Jeho inakosť vyvolávala obavy a blízkosť Viedne ich ešte umocňovala, hoci o lojalite bratislavských Nemcov nikto nepochyboval. Politická kultúra mala v Uhorsku svojský charakter a vplyv liberálnej Viedne i tamojšej národnostnej politiky sa v Budapešti vnímal skôr ako prejav slabosti a vnútorného rozkladu.⁵

Dominantná etnická skupina v meste – Nemci – nikdy nepatrila k tomu národu, ktorý mal rozhodujúcu politickú moc v štáte vo svojich rukách. Do roku 1918 to boli Maďari, po roku 1918 Česi a Slováci, a keď sa v roku 1939 dostáva mesto pod silný nemecký vplyv, miestni Nemci už boli z prvých pozícií v meste (aj kvantitatívne) vytlačení. Aj preto sa štátna moc správala k mestu tradične s nedôverou, čo najviac vidieť na vzťahu Maďarov a budapeštianskej politiky do roku 1918, ale i v postoji novej Československej republiky k nacionálne cudziemu, no de jure už hlavnému mestu a rovnako aj v postoji slovenských politických elít vo vzťahu k svojmu vtedy už aj de facto hlavnému mestu v období 1939 – 1945. Nikdy sa v ňom necítili doma a jeho konfesijnú a etnickú skladbu, ako aj excentrickú pohraničnú polohu a silné tradície národnostnej tolerance či kozmopolitizmu vnímali skôr ako príťaž a deficit.⁶

Tradičná poloha na hranici umožňovala nielen zvädzať o mesto intenzívny zápas medzi viacerými subjektmi, ale zvyšovala aj rezistenciu mesta voči snahám urobiť z neho nacionálne monolitný celok. Podarilo sa to až po viacnásobných odsunoch (nemeckom, českom, židovskom i maďarskom), masovým prílevom ľudí z vidieka a nakoniec i osobitným politickým inžinierstvom zdanlivo až komunistom, ale Bratislava si ako mesto na hranici aj tak stále udržiavala osobitné mentálne postavenie, ktoré ju neraz dostávalo do kontrapozície voči zvyšku Slovenska.⁷

5 K tomu BABEJOVÁ, Eleonóra: Fin-de-Siècle Pressburg. Conflict & Cultural Coexistence in Bratislava 1897 – 1914. New York 2003.

6 KOVÁČ, Dušan: Bratislava v oficiálnej propagande Slovenského štátu (1939 – 1945). In: DUDEKOVÁ, Gabriela (ed.): Medzi provinciou a metropolou. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí. Bratislava 2012, s. 181 – 189.

7 LIPTÁK, Lubomír: Nehlavné hlavné mesto. In: LIPTÁK, Lubomír: Nepre(tr)žité dejiny. Bratislava 2008, s. 109 – 122; LIPTÁK, Lubomír: Bratislava ako hlavné mesto Slovenska. In: Medzi provinciou, s. 46 – 63.

Parížska voľba. Minister školstva Albert Aponi sa pri umiestnení novej univerzity rozhoduje medzi Bratislavou, Košicami a Segedinom (Borsszem Jankó, 40, č. 3 z 20. 1. 1907).

Ukazuje sa, že odborníkov na 20. storočie v celoeurópskom meradle oslovujú v súvislosti s dejinami Bratislavy s najväčšou pravdepodobnosťou nie bohaté archívy, ale hlavne dramatické osudy mesta a v mnohom ohľade javy charakteristické pre dobu, no aj celú strednú a východnú Európu, na druhej strane i početné neopakovateľné špecifiká. Všetko súvisí s významnou multietnicitou mesta, charakteristickou predovšetkým pre prvú – turbulentnú – polovicu storočia. Málokteré mesto malo v historicky krátkom období toľko názvov s rôznymi etnickými i politickými konotáciami (Pressburg, Pozsony, Prešporok, Břetislava, Bratislava vrátane pokusu o Wilsonovo mesto). Ani to by ešte nemuselo byť pre strednú a východnú Európu nič unikátne, avšak Bratislava je zaujímavá – ako sme si už ukázali – aj pozoruhodnými vzťahmi k štátu, ktorého súčasťou bola.

Maďarský geograf Pál Beluszky sa pokúsil o zachytenie stupňa spoločenskej modernizácie v Uhorsku na začiatku 20. storočia podľa dvanástich kritérií hospodárskeho, sociálneho, urbanizačného a kultúrneho charakteru. Výsledkom bolo sformulovanie štyroch skupín regiónov. Po Budapešti ako hlavnom nositeľovi modernizácie v štáte (koeficient 100) tvorili druhú skupinu modernizačných zón tri regióny s „pozoruhodným stupňom modernizácie“. Z nich do západného Uhorska (koeficient 82,4) patrila Bratislavská a Komárňanská župa a centrálnu časť severného Uhorska (koeficient 75) tvorili Turiec, Liptov, Spiš, Gemer-Malohont a Abov-Turňa. Aj z tohto je zrejmé, aké významné postavenie v celoštátnom rámci zohrávalo teritórium Slovenska. A v jeho rámci Bratislavská župa.⁸

Hoci ekonomický význam Bratislavskej župy bol nepopierateľný, podiel územia dnešného Slovenska na celouhorskej priemyselnej výrobe postupne klesal. Vyvíjal sa tu predovšetkým základný spracovateľský priemysel využívajúci prírodné danosti a surovinné zdroje, t. j. potravinárstvo, piliarstvo, textilné a kovospracujúce závody, celulózky a pod. Výroba strojov zostala zastúpená len niekoľkými nevelkými podnikmi. Napriek tejto prevažujúcej nevyhovujúcej skladbe priemyslu vzniklo pred prvou svetovou vojnou s podporou zahraničného kapitálu a v súlade s trendmi vo svete viacero moderných chemických, elektrotechnických, zbrojárskych a iných závodov, napr. uhorsko-americká Northropova továreň na tkacie stavy a textil v Ružomberku (1900), továreň na broky a šrapnely v Lučenci (1902), cvernovka v Bratislave (1902), továreň na výrobu gumeného a kaučukového tovaru v Bratislave (1904), Siemens-Schuckertov elektrotechnický závod v Bratislave (1905), smaltovňa vo Filakove (1907), textilka v Bratislave (1907). Zo starších závodov mnohé podstatne rozšírili výrobu a stali sa kľúčovými v celoštátnom me-

⁸ BELUSZKY, Pál: Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In: DÖVÉNYI, Zoltán (ed.): Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek. Budapest 2000, s. 299 – 326; BELUSZKY, Pál: Magyar városhálózát a 20. század elején. Pécs-Budapest 2005.

radle (Dynamit Nobel a Apollo v Bratislave, patrónky v Bratislave a Komárne, závod na výrobu priemyselných hnojív v Žiline, závod Sandrik v Dolných Hámroch, textilka v Ružomberku, nábytkárske podniky, papierne a celulózky atď.). I z tohto zoznamu nápadne vyniká miesto Bratislavy v celoštátnom hospodárskom rámci. V skutočnosti v meste pôsobili do roku 1914 desiatky podnikov presahujúcich význam Bratislavy i župy.⁹

Nebol to však iba priemysel, ktorý zostal charakteristický pre mesto, a toľko nie pre župu. Na jej území sa nachádzal celý rad špičkových veľkostatkov s mimoriadne vysokou úrovňou racionálnej poľnohospodárskej veľkovýroby. Tvorili dodávateľské zázemie pre Bratislavu, v mnohých prípadoch i pre Viedeň. To sa týkalo najmä Záhoria, ale i malokarpatského vinohradníctva. Napokon ak Bratislavu charakterizoval priemysel, tak župu predovšetkým poľnohospodárstvo, veď v jej profile prevažovali nížiny a lesy tvorili len okolo 20 % župnej plochy.

Osobitnú geografickú jednotku predstavoval Žitný ostrov. Jeho produkčný charakter sa však v priebehu 19. storočia výrazne zmenil. Ak ho v prvej polovici charakterizoval rozsiahly chov oviec na vlnu, tak po napoleonských vojnách a európskej vlnárskej kríze nadobudol v druhej polovici 19. storočia dnešný charakter obilnice krajiny.

9 HORVÁTH, Vladimír – LEHOTSKÁ, Darina – PLEVA, Ján (eds.): Dejiny Bratislavy. Bratislava 1982, s. 165 – 175.

Význam Bratislavskej župy pre vývoj poľnohospodárstva podčiarkla v roku 1902 II. krajinská poľnohospodárska výstava v Bratislave, rozsahom najväčšia výstava na teritóriu Slovenska do roku 1918. Svoj domov, pavilóny a výstavné priestory našla na území dnešného Sadu Janka Kráľa v Petržalke. Rovnako významná bola najväčšia medzinárodná súťaž parných pluhov pri Galante v lete roku 1913. To všetko svedčilo o tom, že župa aj z hľadiska poľnohospodárstva patrila stupňom svojej intenzifikácie a trhového zamerania k špičkovým.

Už sme spomínali dopravný význam mesta. Prvou železnicou v Uhorsku bola konská železnica z Bratislavy do Trnavy (1840), neskôr predĺžená až do Serede. V roku 1848 prišiel na hlavnú stanicu z Rakúska prvý parný vlak. Politická revolúcia si tak práve v tomto meste podala ruky s hospodárskou (dopravnou) revolúciou, keďže železnica bola významným akceleratorom ekonomického vývoja. Konskú železnicu začiatkom sedemdesiatych rokov plynulo nahradili parné vlaky, a to na tzv. považskej železnici, ktorá sa v Žiline pripájala na košicko-bohumínsku železniciu. Postupne sa železnice z Bratislavy rozvetvovali na ďalšie smery, pričom kľúčový bol smer na Viedeň, Budapešť i spomínanú Žilinu.

Okrem železničnej dopravy bola pre Bratislavu charakteristická i vodná parná doprava, ktorá fungovala už od tridsiatych rokov 19. storočia. I tu mesto profitovalo zo spojenia medzi oboma metropolami štátu. Založenie Dunajskej paroplavebnej spoločnosti (*Erste Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft*) roku 1829 s cieľom splavniť tok Dunaja a všetkých jeho prítokov sa ukázalo ako kľúčové. O rok už vlny Dunaja medzi Viedňou a Pešťou brázdil prvý parník *Franz I.* Dolu prúdom mu cesta trvala 14 hodín a 15 minút, hore prúdom 48 hodín a 20 minút. Pravda, tok Dunaja bol vtedy podstatne členitejší a dlhší ako dnes.¹⁰

Roku 1831 dostala spoločnosť privilégium aj na plavbu po uhorskom toku Dunaja. Nebolo to najpriaznivejšie obdobie, niektoré úseky zostávali nesplavné (napr. úsek Prešporok – Gönyű s rozsiahlymi pieskovými nánosmi a plytkou vodou), v Uhorsku vypukla cholera a finančný profit zaostal za očakávaniami. Napriek tomu regulácia Dunaja i jeho prítokov, premostenie rieky medzi Budínom a Pešťou, splavnenie Železných vrát i riešenie problémov dunajskej delty napredovali míľovými krokmi a patrili do agendy tradičných uhorsko-maďarských reformných návrhov.

Dunajské prístavy Bratislava a Komárno vykazovali roku 1913 preklad tovaru v Bratislave vo výške 41 370 ton (v predchádzajúcich rokoch až 60 000 ton, v po-

10 Denkschrift der Ersten k. k. privilegierten Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft zur Erinnerung ihres fünfzigjährigen Bestandes. Wien 1881, s. 8 – 10.

slednom roku vojny až 80 000 ton), resp. v Komárne 35 007 ton. Z hľadiska celkovej prepravy tovarov po Dunaji, ktorá sa pohybovala nad 6 miliónov ton, to bolo zanedbateľné množstvo. Aj preto sa veľa hovorilo o vybudovaní a modernizácii bratislavského prístavu, ktorý sa mal stať kľúčovým na uhorskom úseku Dunaja. Prvá svetová vojna tieto plány prekazila, s rovnakými ambíciami sa však k Dunaju postavilo i Československo. Išlo predsa o najprirodzenejšie spojenie s malodohodovými spojencami – Juhosláviou a Rumunskom.¹¹

Ukazuje sa, že Dunaj nenaplnil svoj hospodársky potenciál a s ním spojené veľké očakávania do bezprostrednej budúcnosti. V dvadsiatych rokoch sa nepodarilo dosiahnuť predvojnovú úroveň prepravovaného tovaru a Dunaj zostal skôr žiarlivo stráženou štátnou hranicou ako hospodárskou tepnou nového štátu.

Už počas vojny sa v rámci zahraničného odboja rodili plány, keď aj pri svojich mnohých predsudkoch a skutočnosti, že Slovensko a Slovákov nepoznal (možno práve preto!), Edvard Beneš vnímal Slovensko ako hlavný faktor hospodárskej sily budúceho štátu (!). V Bratislave videl na jeseň 1916 potenciálny „Liverpool Čiech“ a vo východnom Slovensku čosi ako Konštantínopol pre Rusko a Orient.¹²

V atmosfére nadšenia z rozprávkového vzniku nového štátu sa aj po roku 1918 rodili mnohé odvážne projekty a plány. Keď sa pri rokovaní o podpise zmluvy v St. Germain hovorilo o Dunaji ako hlavnej tepne svetovej dopravy, zasadili sa dvaja francúzski poslanci, aby sa sídlom medzinárodnej

dunajskej dopravy stala Bratislava. Potom už išlo len o to, aby „toto mesto ku tej

platnosti prišlo, ku tej veľkosti a rozkvetu vzešlo, ktoré mu následkom jeho historickej tradície a ... [jedinečnej] ... geografickej polohy prislúchajú“.¹³ Hovorilo sa o kľúčovom európskom prekladisku, o politickej a hospodárskej nadvláde na Dunaji, o bráne do Orientu a pod. Ak v prvej polovici roka 1919 dosiahol preklad tovarov v bratislavskom prístave 55 000 ton, mal to byť len zlomok pri plánovaných 10 miliónoch ton ročne. To však znamenalo miliardové investície do prístavu a lodného parku, obrovské rozšírenie železničnej dopravy a prílev státisícov obyvateľov. Až potom sa Bratislava zmení na „veľmesto svetového rázu“.¹⁴

Kto chcel, videl Bratislavu na železničnom spojení medzi Londýnom a Indiou alebo ako bránu k Bagdadu. Tu kdesi mali tradíciu aj bratislavské tzv. Orientálne trhy a veľkorysé koncepty Bratislavy ako sprostredkovateľa obchodu medzi Východom a Západom.

Ako vidieť, rok 1918 znamenal obrovský zlom v stredoeurópskych dejinách. Štátoprávny, hospodársky, mentálny. Čo sa týka štátov a elít, nezostal tu kameň na kameni, čo sa týka žúp, zmenil sa len ich obsah, forma zostala. Alžbetina univerzita sa nedokázala prispôbiť štátoprávnym zmenám a vystúpila proti novej štátnej moci, v dôsledku čoho musela byť zrušená. Nová univerzita založená roku 1919 sa stala vyjadrením demokratického charakteru nového štátu a významnou úlohou českých profesorov nepriamo demonštrovala ústavne zakotvené dominantné postavenie oboch štátoprávných národov vrátane myšlienky o ich nerozdeliteľnej jednote. Aj z týchto dôvodov musela vzniknúť od nuly a nehľadala svojho predchodcu ani v uhorskej Akademii Istropolitane, ani v maďarskej Alžbetinej univerzite.

V Bratislave vznikla potreba nových budov pre nové štátne orgány nového štátu, ktoré si postupne nachádzali svoje priestory a pomáhali „ovládnúť“ toto dovtedy „neslovenské“ mesto. Získalo sa bratislavské predmestie na pravej strane Dunaja. Rodili sa nové elity a z regiónov sa do mesta postupne koncentrovala slovenská kapitálová a podnikateľská zložka. Najväčšia slovenská banka ružomerská Úverná si buduje svoju centrálu v Bratislave pod názvom Slovenská banka, rovnako vlajková loď slovenského peňažníctva martinská Tatra banka presťahovala vedenie do novej budovy v meste na Dunaji. Aj filiálky českých bánk sa spolu s novými bankovými subjektmi sťahovali do Bratislavy. Začala sa rýchla slovakizácia mesta, ktorú už teoreticky i prakticky na príklade mestskej identity, univerzity, divadla a židovskej náboženskej obce vedecky analyzovala

11 Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), fond V. Šrobár, krab. 15, inv. č. 808, Čs. dunajská plavba (5. 3. 1924).

12 Na základe Benešových textov z časopisu Československá samostatnosť z jesene 1916 SZARKA, László: Szlovák nemzetiség politikája – Magyar nemzetiség politikája 1867 – 1918. Slovenský národný vývin – Národnostná politika v Uhorsku 1867 – 1918. Pozsony – Bratislava 1999, s. 287.

13 SNA, fond Minister s plnou mocou pre správu Slovenska, krab. 11, inv. č. 336, Rukopisy Kornela Stodolu.

14 Tamže. K projektu prístavu aj Tamže, inv. č. 5772, Vybudování Bratislavského prístavu.

nemecká autorka Iris Engemann.¹⁵ Odhladiť od spomínaných železničných smerov sa ukázala najvýznamnejšia trať na Prahu, hlavné mesto nového štátu.

Národnostná otázka sa v prípade Bratislavy i Bratislavskej župy javila ako kľúčová a jej adekvátna interpretácia sa mohla stať dôležitým argumentom v snahe preukázať nároky na mesto i župu. Benešov postoj k etnicite Bratislavy bol z hľadiska československej propagandy pozoruhodný, ale zavádzajúci: „Mesto bolo už stáročia slovenským mestom. Vždy bolo pokladané za hlavné mesto Slovenska. No už v minulosti bolo odnárodené a dnes sa nachádza v podobnej situácii ako bola Praha alebo Plzeň, veď obidve boli pred niekoľkými desaťročiami nemeckými mestami a dnes sú považované za dve najväčšie české mestá. Ich etnická a politická situácia bola skutočne udržiavaná umelo a násilím. V takej istej situácii je aj Bratislava.“¹⁶

Zaujímavé bude všimnúť si názory T. G. Masaryka, ktorý mal na rozdiel od Beneša veľké obavy z pripojenia Žitného ostrova s jeho maďarským obyvateľstvom k novej republike. Zato o Bratislave nemal pochybnosti ani on: „Presburg proč chceme: jsou tam tisíce Slováků, město žije slovenským Hinterlandem, je německé, ne magyarské a proto Maďaři nemají národnostně většího práva, potřebujeme Dunaj.“¹⁷ Vidíme, že tu fungovalo veľa mýtov, o čom svedčil zo slovenskej strany aj úvodný citát k tomuto textu. Mýty legitimizovali, dávali zmysel jednotlivým snahám a nachádzali kontinuitu i tam, kde objektívne žiadna nebola. Slovenské zázemie mesta (teda územie župy s výnimkou Žitného ostrova) zase až takým mýtom nebolo, práve naopak.

Vznik Československa priniesol v hospodárskej rovine pre nové elity nového štátu celý rad dovtedy nepoznaných úloh. Prechod na mierový výrobný program bol sprevádzaný prekonávaním prvej povojnovej krízy a podmienený hospodárskou obnovou. Politická a hospodárska stabilizácia mala úzke väzby na proces vybudovania vlastnej ekonomiky. Ten narážal nielen na slabosť slovenskej hospodársko-podnikateľskej elity voči českej, ale i oboch súčasne voči tradičným rakúsko-nemeckým a maďarským hospodárskym štruktúram.

Štát veľmi rýchlo po svojom vzniku uskutočnil nevyhnutné opatrenia na hospodárske osamostatnenie sa. Zrealizovala sa menová reforma, nostrifikácia bánk a priemyslu, repatriácia akcií a pozemková reforma. Aj na Slovensku sa verilo, že

15 ENGEMANN, Iris: Die Slowakisierung Bratislavas. Universität, Theater und Kultusgemeinden 1918 – 1948. Wiesbaden 2012.

16 Citované podľa SZARKA, c. d., s. 299.

17 ŠOLLE, Zdeněk (ed.): Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919. II. Praha 1994, s. 148 (T. G. Masaryk E. Benešovi z 5. 1. 1919).

Budova bratislavskej Obchodnej a priemyselnej komory (za starou budovou dnešného SND)

slabé slovenské banky a podnikateľské elity sa s českou pomocou dostanú k rozhodujúcim aktivitám a rozhodnutiam.

Po roku 1918 sa hospodárska politika Uhorska často označovala ako „skleníková“, čím sa rozumela významná úloha štátu v ovplyvňovaní ekonomických procesov a v ochrane vlastného hospodárstva. Súčasne sa tým však vysvetľovali všetky ekonomické problémy Slovenska v trhovom prostredí ČSR, v ktorom štát z pozície presadzovaného hospodárskeho liberalizmu programovo ustupoval od priameho ovplyvňovania trhových mechanizmov a dodržiavala sa zásada nezasaňovania štátu do hospodárenia súkromno-kapitalistických podnikov. Práve preto ekonomicky slabšie Slovensko ťahalo za kratší koniec. Legislatívne podmienky nezohľadňovali odlišné východiskové pozície.

Hoci územie Slovenska patrilo v Uhorsku k ekonomicky najvýkonnejším regiónom, jeho podiel na celoštátnej československej ekonomike sa pohyboval na úrovni 8 %. Ak aj Bratislava a Bratislavská župa tvorili podstatu tohto podielu, bolo zrejmé, že z hľadiska celoštátnych ukazovateľov vôbec nešlo o rozhodujúci, ba ani len o významný zástoj. To bol jeden z mnohých stredoeurópskych paradoxov.

Aj preto sa hospodárske nádeje, ktoré sa spájali s rokom 1918, veľmi rýchlo skončili v rovine ilúzií. Príčin bolo viacero: 1. liberálna politika Prahy, ktorá ne-

zohľadňovala špecifické podmienky Slovenska ani jeho slabosť, 2. Slovensko sa stalo predmetom expanzie a jednotlivé prevádzky v ostrom konkurenčnom zápase zastavovali výrobu, 3. povojnová hospodárska kríza priniesla potrebu transformácie ekonomiky na mierové potreby, 4. staré trhové väzby prestali existovať a bolo potrebné nanovo ich zdefinovať, 5. neefektívny a drahý priemysel, s ktorým Slovensko vstupovalo do nového štátu a 6. zničená infraštruktúra v dôsledku bojov s maďarskými boľševikmi v roku 1919 – to všetko postavilo slovenský východ republiky pred nezamestnanosť a ostré sociálne konflikty. Na ilustráciu aspoň jeden hlas navrátilca z frontu, obyvateľa Starej Turej: „Nuž tak my, vojaci, ktorí sme bránili tolké roky náš kraj, že ostal neporušený, že nič neprišlo na skazu, ani života a ani nič nezničilo sa – a my sme za to nasadili naše životy ... a celé majetky nám prišli navnívoč – a čo ešte niečo maličko nám ostalo, ešte i to nám chcjú všemožným spôsobom zebrať.“¹⁸

Sociálne konflikty sa okamžite politicky instrumentalizovali a zo situácie profitoval ľavicový radikalizmus, postupne a v dlhodobom meradle z konzervatívnych národných pozícií Slovenská ľudová strana.

V Bratislave do sociálnych konfliktov vstupoval aj národnostný rozmer a známy štrajk železničiarov a poštových zamestnancov z februára 1919 mal predovšetkým toto pozadie. Postupne prerástol do celej župy i mimo nej. Naakumulované napätie umocnené prvými opatreniami Šrobárovho Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska, ktoré sa začiatkom februára 1919 presťahovalo do Bratislavy, vyústilo do krviprelievania 12. februára 1919 (tzv. krvavá streda) pred Starou tržnicou, ktoré si vyžiadalo osem obetí a desiatky zranených. Jeho interpretácia tvorí jeden z mnohých konfliktných bodov medzi slovenskou a maďarskou historiografiou.¹⁹

Prvý paragraf zákona 64/1918 Sb. z. a n. z 10. 12. 1918 o mimoriadnych a prechodných ustanoveniach na Slovensku uviedol: „Uhorské zákony a nariadenia o zastúpení na uhorskom sneme sa vyzdvihujú [rušia – R. H.]. Všetky municipiálne [v českom texte „městské“, čo ani zďaleka nebolo identické – R. H.] a obecné výbory sa rozpustia, ich právomoc prejde na komisie zmocnencom vlády usta-

novené.“²⁰ Uvedeným zmocnencom sa stal minister s plnou mocou pre správu Slovenska Vavro Šrobár. Tento úrad a jeho právomoci rovnajúce sa fakticky vláde na istom obmedzenom teritóriu vyjadrovali prechodnosť i špecifiká vtedajších slovenských pomerov.

Jedno z najvýznamnejších nariadení ministra sa týkalo županov a nieslo dátum 6. 3. 1919. Minister s plnou mocou pre správu Slovenska tu mal rozhodujúce právomoci pri ich menovaní. Menoval županov a hlavných slúžnych, mohol župana kedykoľvek menovať alebo odvolať, župan skladal prisahu do rúk ministra s plnou mocou pre správu Slovenska. Župan musel byť plne informovaný o pomeroch vo svojej župe a o všetkých úradníkoch na úradoch celej štátnej správy (nariadenie č. 84/1919 z 1. apríla 1919). Župan mal vo svojej územnej pôsobnosti takmer neobmedzené právomoci, tak ako mal minister s plnou mocou pre správu Slovenska takmer neobmedzené právomoci na celom teritóriu Slovenska. Bolo zaujímavé, že nariadenie zasahujúce tak významne do organizácie verejnej správy a jej fungovania v Úradných novinách nikdy nevyšlo.

Prvým bratislavským županom po roku 1918 sa stal evanjelický kňaz Samuel Zoch. V súvislosti so županským postom prišiel 10. 1. 1919 o mandát poslanca Revolučného národného zhromaždenia. Vo funkcii „župana mesta Bratislavy a Bratislavskej župy“ ho vystriedal ďalší evanjelický teológ, dovtedy referent pre zásobovanie v Šrobárovom Ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska, Matej Metod Bella.²¹ Ten prišiel v súvislosti s funkciou o mandát poslanca 14. 10. 1919 a zostal županom až do konca župného zriadenia roku 1928.

Ročný plat županov bol stanovený na 8 000 Kč, osobná prirážka na 4 000 Kč, príspevok na byt dosahoval 1 750 Kč, drahotný príplatok 4 800 Kč a ešte mali nárok na diéty počas služobných ciest.²² Išlo o slušný plat, ale treba vidieť, že župani v prvých mesiacoch svojej činnosti pre neskonsolidované pomery plat nedostávali a navyše ich činnosť sa začínala doslova na zelenej lúke a úplne od nuly. Bez miestností, úradníkov, spojenia a s vysokou mierou improvizácie a odvahy. A keď k tomu pridáme ceny bytov v Bratislave (do 4 000 Kč mesačne), naraz bol plat úplne nepostačujúci.

Ak sa po vzniku ČSR kreovalo v nových podmienkach 16 historických žúp, na základe tzv. župného zákona č. 126/1920 Zb. sa územie Slovenska rozdelilo

18 SNA, fond A. Hlinka, krab. 2, inv. č. 258, Gašpar Janík A. Hlinkovi z 12. 9. 1923 Stará Turá, Bratislavská župa.

19 DUIN, Pieter van: Central European Crossroads. Social Democracy and National Revolution in Bratislava (Pressburg), 1867 – 1921. New York – Oxford 2009; FILEP, Tamás Gusztáv: Főhatalomválság Pozsonyban 1918 – 1920. Pozsony 2010. Heuristická jednostrannosť nevytvára predpoklady na vyváženú interpretáciu, naopak, deformuje skutočnosť. K tomu kritika van Duinovej publikácie za ignoráciu maďarských prameňov a Filepa za ignoráciu všetkých okrem maďarských prameňov (aj tie ešte jednostranne vybraných) v spoločnej recenzii na obe práce: VARGA, Bálint: Egyoldalú Pozsony-képek. Aetas, 26 (Szeged 2011), č. 2, s. 206 – 209.

20 LACLAVÍKOVÁ, Miriam: Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska a jeho činnosť (právo-historická analýza). In: Začleňovanie Slovenska do Československej republiky (s dôrazom na formovanie štátnych orgánov). Bratislava 2018, s. 41.

21 SNA, fond V. Šrobár, krab. 10, inv. č. 615, Menovanie.

22 SNA, fond V. Šrobár, krab. 10, inv. č. 622, Plat a pôžitky župana.

k 1. 1. 1923 na 6 nových žúp (veľžúp), pričom Bratislavská bola najviac identická so svojím rovnomenným predchodcom. Išlo o prvý pokus o unifikáciu a odstránenie dualizmu verejnej správy, o začlenenie Slovenska do unitárneho štátu a pokus o zabrzdenie autonomistických snáh.²³

Municipiálne mestá a mestá so zriadeným magistrátom boli na Slovensku zákonmi s účinnosťou od 1. 1. 1923 zrušené. Ostali len dve samosprávne mestá: Bratislava a Košice. Ostatné zostali v zmysle zákona o obciach v kategórii veľkých obcí.

V Rumunsku a Maďarsku župné zriadenie pretrvalo aj po roku 1918 až do súčasnosti (i keď hranice žúp boli po rozpade Uhorska, samozrejme, pozmenené). V Chorvátsku (ešte ako súčasť Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov) bolo župné zriadenie zrušené v roku 1921, prechodne obnovené cez druhú svetovú vojnu (samostatné Chorvátsko) a potom definitívne od roku 1992. Na Slovensku (ešte ako súčasť Československa) bolo župné zriadenie zrušené v roku 1928 a nahradené krajiniským zriadením. Toto rozhodnutie malo vnútro-politické súvislosti, keďže bolo úzko spojené so vstupom HSĽS do vlády. Bol to jeden z ústupkov tejto autonomistickej strane, ktorá krajinské zriadenie vnímala ako „predsieň autonómie“.

Ešte raz sa vráťme k nenaplneným hospodárskym ilúziám a ukážme si ich na príklade špičkového bratislavského podniku Dynamit Nobel, založeného ešte Alfredom Nobelom v 70. rokoch 19. storočia.²⁴ Podnik sa vďaka výbornej polohe a šikovným technikom stal kľúčovým v stredoeurópskej skupine nobelovského koncernu a vďaka svojmu sortimentu mu k prosperite výrazne pomohli štátne objednávky počas prvej svetovej vojny.

Rozpad monarchie a začlenenie Bratislavy do novovzniknutého Československa priniesli továrni Dynamit Nobel značné problémy. Konkurencia vyspelého českého priemyslu, prechod na mierový výrobný program, spretrhanie tradičných obchodných väzieb, povojnová hospodárska kríza – všetky tieto faktory by objektívne komplikovali postavenie továrne v nových podmienkach. K týmto z hľadiska nových štátoprávnych pomerov a všeobecného hospodárskeho vývoja objektívnym problémom sa ešte pridružil zápas o vlastnú existenciu a výrobný program, vyvolaný politickými likvidačnými zámermi Prahy.

²³ Podrobne ŠUCHOVÁ, Xénia: Problémy organizácie politickej správy na Slovensku v predmníchovskej republike. In: ZEMKO, Milan – BYSTRICKÝ, Valerián: Slovensko v Československu (1918 – 1939). Bratislava 2004, s. 95 – 122; KRAJČOVIČOVÁ, Natália: Slovensko na ceste k demokracii. Bratislava 2009, s. 89 – 104.

²⁴ Podrobne HOLEC, Roman: Dejiny plné dynamitu. Bratislavský chemický koncern Dynamit Nobel na križovatkách novodobých dejín (1873 – 1960). Bratislava 2011.

Americký plagát k vzniku ČSR

Už začiatkom novembra 1918, teda ešte v časoch všeobecnej eufórie a zdanlivo úplne iných problémov, výkonný výbor Živnostenskej banky rokoval o založení spoločnosti, ktorá by v novom štáte prevzala výrobu výbušnín. Išlo nielen o významnú strategicko-obrannú otázku, ale aj o mimoriadne lukratívnu výrobu. To

predpokladalo vyriešiť problém Dynamitky v Bratislave ako dcéry zahraničného – viedenského podniku, resp. viedenskej centrály. Preto sa začiatkom decembra výkonný výbor Živnobanky uzniesol začať rokovania s bratislavským podnikom o jeho premene na československú spoločnosť.

Československí legionári na stráž pri dunajskom moste, ktorého stred tvoril hranicu medzi ČSR a Maďarskom.

Začiatkom februára 1919 rokovania na pôde banky pokračovali a prerokúvali sa najrôznejšie alternatívy. O Dynamitke sa konštatovalo, že má síce výhodu v doprave po Dunaji, ale továreň ako celok už nezodpovedala dobe, bola zastaraná a v dôsledku nepretržitej výroby po-

čas vojny aj zanedbaná. Bezpečnostné opatrenia boli údajne nedostačujúce a akútne hrozilo nebezpečenstvo výbuchov. V dôsledku blízkosti hraníc sa muselo počítať aj so sabotážami. Nakoniec negatívnu rolu zohrávali cudzí vlastníci. Záver expertov znel: zamietnuť vykúpenie Dynamitky, výrobu výbušnín v Bratislave zrušiť a prejsť na produkciu iných komodít.

Po konzultáciách v bankových a podnikateľských kruhoch začala banka presadzovať myšlienku vystať úplne nový závod, čo korešpondovalo s vtedajším úsilím najväčších českých bánk budovať si vlastné priemyselné koncerny. V tlači sa v tejto súvislosti zdôrazňovala potreba adekvátnej strategickej polohy nového podniku a bezvýhradnej lojality jej vedenia a zamestnancov k novému štátu. Uvedené stanoviská boli zamerané jednoznačne proti Dynamitke, množili sa útoky na podnik a všetko smerovalo k odobratiu licencie na výrobu výbušnín, keďže takýto podnik mal mať v ČSR výrobný monopol.

Živnobanka v liste ministerstvu vnútra jednoznačne rekapitulovala stanoviská akceptované v tlači i verejnosťou: „Nezdálo sa nám však, že tyto závody (prevádzky Nobelovej spoločnosti – R. H.) by mohly dáti státu bezpečnou zárukou, že zásobování trřaskavinami jak pro účely vojenské, tak i pro účely průmyslové bude se díti beze všech poruch a že výroba provozována bude v intencích naší republiky. Jednak byly uvedené podniky vlastnictvím společnosti nečeské a jednak jedině továrna

v Bratislavě svou velikostí a zařízením mohla by přijíti v úvahu ... Továrna bratislavská nevyhovuje však opětně z důvodů strategických, poněvadž, ležíc téměř na samé hranici, může vždy býti atakována dělostřelectvem státu uherského a kromě toho její německo-maďarské okolí jest velice nespolehlivé.“²⁵ V liste Kabinetnej kancelárie prezidenta republiky a básnikovi, spisovateľovi a novinárovi Josefovi S. Macharovi, vtedy generálnemu inšpektorovi čs. armády, banka v súvislosti s Bratislavou ešte dodala, že Dynamitka leží „v krajine, kde národnostní ráz obyvateľstva neskýťá dosti záruky za bezpečnosť výroby pro stát tak eminentně důležité.“²⁶

Záver oboch podobných listov bol rovnako jednoznačný, a to v záujme vojenskej ochrany štátu obklopeného zo všetkých strán nepriateľmi i z hľadiska ekonomiky bude nevyhnutné postaviť novú továreň na výrobu výbušnín, ktorá by vyhovovala všetkým požiadavkám modernej techniky, bola by umiestnená v strede republiky a vedená spoločnosťou, ktorá bude mať na zreteli prospech štátu a eliminovanie nepriateľského kapitálu. Tieto argumenty neboli bezúčelné a neskrývané smerovali proti dovtedy jedinému veľkému podniku tohto druhu na území Československa – bratislavskej Dynamitke.

Útoky proti Dynamitke mali svoje neskrývané nacionálne pozadie štandardne označované za prejav ekonomického nacionalizmu. Sídlo podniku Dynamit Nobel bolo vo Viedni, akcie v držbe nemeckých a maďarských subjektov; správnu radu, riaditeľstvo, ako aj obchodné a technické vedenie továrne tvorili nemeckí a maďarskí odborníci.

Tlak po nostrifikácii v ČSR a obavy z radikálnej ľavicovej rétoriky a zo socializačných opatrení rakúskej vlády viedol koncern Dynamit Nobel k šachovému ťahu, ktorý natrvalo poznačil ďalší vývoj podniku. Vychádzajúc z elementárnej tézy, že ekonomika a kapitál nepozná národnosť, prišlo k presunu centrál z Viedne do Bratislavy, jej akcie v rakúskych korunách sa oficiálnou cestou okolkovali na československé akcie v KČ a vo Viedni bol zriadený nový podnik s podstatne menším kapitálom, ktorý združoval podniky v Rakúsku a kapitálovo i manažérsky podliehal Bratislave. Tento krok spôsobil, že bratislavská Dynamitka získala centrálnu postavenie v strednej Európe, ktoré potom zužitkovala počas druhej svetovej vojny.

25 Archiv České národní banky Praha (AČNB), fond Živnostenská banka (ŽB), sig. ŽB-S IV/a -P 43, Čsl. akciová továrna na látky výbušné Praha, krab. 34, inv. č. 361, P 43/8, Živnostenská banka na Ministerstvo vnútra z októbra 1919.

26 Tamže. Živnostenská banka Kabinetnej kancelárii prezidenta republiky a J. S. Macharovi, gen. inšpektorovi čs. vojsk z 15. 1. 1920. K tomu aj AČNB, ŽB, sig. ŽB- S VIII/d-13, Explosia - akciová továrna na látky výbušné Praha, krab. 66, inv. č. 1442, 13/11. II. schůze přípravného výboru pro založení továrny na látky výbušné (19. 5. 1919).

Vzápätí sa bratislavský podnik nastavil na prijatie nostrifikačných podmienok, čím mal odstrániť posledné prekážky k svojej československej transformácii. Vláda sa však už rozhodla odňať Dynamitke licenciu a uprednostniť nový závod postavený s pomocou dohodového kapitálu. Išlo o neštandardný krok zo strany vlády, ktorý vychádzal z toho, že Dynamitka síce bola ochotná preniesť sídlo svojho vedenia z Viedne na územie ČSR, otvoriť dvere českému a slovenskému kapitálu, znacionalizovať správnu radu, teda otvoriť ju československým štátnym príslušníkom (hoci len formálne), ba i presunúť podnik či svoju výrobu vojenského charakteru do strategicky výhodnejšieho vnútrozemia, na druhej strane sa hlavní akcionári podniku nechceli vzdať svojej majority, aj preto sa podnik stále vnímal ako cudzí a nespôsobilý prevádzkovať z hľadiska bezpečnosti štátu takú dôležitú výrobu. Pravdepodobne preto nebol zo strany štátu záujem prijať ani jednu z ponúkaných možností, ba ani ponuku ako celok, hoci zdanlivo bola v súlade s cieľmi štátom presadzovanej nostrifikácie.

Takéto kroky poškodili nielen Dynamitku, ale s ňou i hospodársky život Bratislavy aj Slovenska. Dominantný nemecký kapitál tak musel trpezlivo čakať až do konca tridsiatych rokov, keď sa i vďaka priaznivému politickému kontextu podnik dostal na špičkovú európsku úroveň. S ním vzrástol aj strategický význam rafinérie Apollo.

Príbeh Dynamitky bol v mnohom typický pre mesto i župu. Hospodársky potenciál podniku sa po roku 1918 ani zďaleka nevyužil a zostal v rovine premárnených príležitostí. Do hry totiž vstúpil národnostný aspekt a ten v plnej miere ovplyvňoval – zväčša negatívne – život mesta a župy počas celej prvej polovice 20. storočia.

V prvom desaťročí ČSR si v Bratislave navzájom konkurovali štyri etnické koncepty: maďarsko-národný (považoval všetky zmeny len za dočasné), koncept tolerantného trojnárodného Pressburgu stojaceho v opozícii proti slavizácii mesta, koncept ambivalentnej československej Bratislavy postavený na odmaďarizovaní života a nakoniec voči nemu opozične stojaci koncept slovenskej Bratislavy.²⁷ V celoslovenskom rámci Ismo Nurmi ešte pridal poľsko-katolícky konkurenčný koncept, pričom zo vzájomného súperenia jednoznačne profitovalo posilňovanie slovenskej identity.²⁸ V rokoch druhej svetovej vojny slovenský koncept pridaním kresťanského rozmeru automaticky vylúčil z verejného a spoločenského života Židov. Silný bol aj koncept nemecko-slovenskej Bratislavy.

27 ENGEMANN, Iris: Die Slowakisierung Bratislavas. Universität, Theater und Kultusgemeinden 1918 – 1948. Wiesbaden 2012.

28 K tomu podrobne pre celé Slovensko NURMI, I.: Slovakia – a Playground for Nationalism and National Identity, 1918 – 1920. Manifestations of the National Identity of the Slovaks. Helsinki 1999.

V stretoch týchto konceptov sa po roku 1918 vyvíjal život Bratislavy a Bratislavskej župy a tieto protirečivé trendy im vtlačali rozhodujúcu pečať v politickej, kultúrnej i sociálno-ekonomickej rovine.

Československí legionári na petržalskom brehu Dunaja po obsadení predmostia

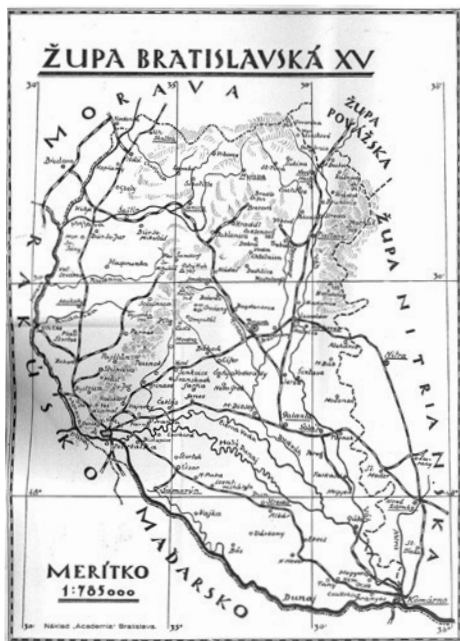
Foto: archív autora

ARCHÍVNE SVEDECTVO z prvých rokov fungovania župy

PhDr. Lenka Pavlíková, Mgr. Michaela Urgošíková

Od obdobia feudalizmu až do rozpadu rakúsko-uhorskej monarchie vykonávali verejnú správu na území bývalého Uhorska samosprávne orgány – župy (komitáty, stolice). Na čele župy (komitátu) stál hlavný župan, ktorý mal svojho zástupcu – podžupana. Organizačná štruktúra jednotlivých žúp, ako aj stupeň kompetencie boli určované stupňom spoločenského vývoja a formami štátnej správy.²⁹

Župy zostali základnou správnu jednotkou na území Slovenska aj po vzniku Československej republiky v roku 1918. Ich územný rozsah zostal prakticky nezmenený až do konca roku 1922, k istým zmenám došlo v organizačnej štruktúre a spresnení právomoci a rozdelení funkcií.

Mapa Bratislavskej župy z roku 1923

Snahy o zjednotenie verejnej správy na celom území novovzniknutej Československej republiky sa odzrkadlili v zákone č. 126/1920 Zb. z. a nariadení zo dňa 29. februára 1920, ktorým bola Československá republika rozdelená na dvadsať žúp, z toho šesť sa rozprestieralo na území Slovenska.

Na základe uvedeného zákona sa mali zriadiť župné a okresné úrady. Župné úrady však boli zriadené iba na Slovensku, no územne ani kompetenčne nenadväzovali na bývalé uhorské župy. Pred platnosťou tohto zákona existovalo na Slovensku šesťnásť menších žúp, z ktorých vzniklo už spomenutých šesť žúp. Bratislavská župa – XV. župa – vznik-

la z celej bývalej župy Bratislavskej a z častí bývalých žúp: Nitrianskej, Komárňanskej a Trenčianskej, čiže ju tvorilo mesto Bratislava a 15 okresov.³⁰ V takomto usporiadaní pôsobili župy od 1. januára 1923 do 1. júla 1928, keď na základe zákona o krajiniskom zriadení zanikli.³¹

V posledných rokoch existencie monarchie bol župan priamym predstaveným všetkým štátnym orgánom na území príslušnej župy a podliehal priamo ministrovi vnútra, v istom zmysle mal teda v rukách vládnu moc. Predstaviteľom vlastnej výkonnej moci v župe bol podžupan, ktorý rozhodoval o dôležitých záležitostiach verejnej správy a viedol celú agendu župy.

V novovzniknutom československom štáte prešli úlohy bývalého hlavného župana i podžupana do kompetencie jedinej osoby – župana, ktorý bol do funkcie menovaný vládou. Samotný župan menoval dôležitých župných úradníkov, vyberal zástupcov štátnych úradov a politických strán, ktoré utvorili nový zreformovaný administratívny výbor. Tento nový orgán, ktorý prevzal úlohy municipálneho výboru,³² mal niekoľko podvýborov, ktorých úlohou bolo riešiť špeciálne záležitosti.

Župný úrad vykonával župnú správu, spolupracoval so štátnymi úradmi a usmerňoval prácu slúžbovských úradov. Županom Bratislavskej župy bol od konca roku 1918 československou vládou vymenovaný župan Samuel Zoch, ktorého v roku 1919 vystriedal vo funkcii Metod Bella.

Zachované spisy župana Bratislavskej župy, ktoré sú uložené v Štátnom archíve v Bratislave v archívnom fonde *Župa bratislavská I.*, sú cenným svedectvom fungovania Československej republiky v prvých rokoch jej existencie.

Archívne dokumenty z fondu *Župa bratislavská I.; Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922* obsahujú dôležité informácie o vývoji vnútropolitckej, ako i hospodárskej situácie v celej Bratislavskej župe v prvých mesiacoch a rokoch spoločného štátu Čechov a Slovákov. Štúdiom spomenutých archívnych dokumentov možno získať poznatky, ktoré pomôžu lepšie pochopiť a interpretovať špecifickú a pomerne zložitú situáciu v Bratislavskej župe a najmä v Bratislave. Vývoj veľkou mierou ovplyvnila skutočnosť, že Bratislava ležala na rozhraní novovznikajúcich štátnych útvarov, ktoré si robili nároky na územie župy. Národnostné zloženie obyvateľstva

30 JELÍNEK, K. Župa Bratislavská. Bratislava : Academia, 1924, s. 3.

31 MOSNÝ, Peter – LACLAVÍKOVÁ, Miriam. Dejiny štátu a práva na území Slovenska I. Šamorín : Heuréka, 2010, s. 36.

32 Bol najvyšším orgánom župnej samosprávy, jeho kompetencie boli napr.: zákonodarstvo, vydávanie štatútov, župné rozpočty, voľby župných úradníkov atď. MV SR, Štátny archív v Bratislave, KARTOUS, Peter – RIPKOVÁ, Gabriela. Katalóg – Župa Bratislavská I. (1396 – 1922). Zápisnice municipálneho výboru 1867 – 1918, I. zväzok 1867 – 1871.

29 MOSNÝ, Peter – LACLAVÍKOVÁ, Miriam. Dejiny štátu a práva na území Slovenska I. Šamorín : Heuréka, 2010, s. 25.

Župan prešporskej župy a mesta Prešporok.

Číslo: 148/919.

P. Dr. Arthur Hohenberg
v Prešporku.
Dunajská 25.

Vzhľadom na tú okolnosť, že počiatkom účinkovania župenského úradu sa tu skutocne prijímali podozrenia, že tento úrad bol jedinou československou politickou vrchnosťou v tom čase v Prešporku, a najmä, že tomuž úradu sverovalo k vybaveniu, bola aj Vaša prosba k vybaveniu prijatá.

Dnesným dňom ale, pre rozmanitý úkol župenského úradu s riešením hodením anderwertigen Ausdehnung der Vašej žiadosti, vstahujúcej sa čisto na veci do oboru mestského hlavného policajného kapitána patriace, sa zaoberať nemôžem, a odkazujem Vás v budúcnosti s podobnými žiadosťami na hlavného kapitána mesta.

Poľahom na Vašu žiadosť zo dňa 17.-ho ledňa b.r. Vám sdeľujem, že nadbuduté zaradenie predstavenia v

Prešporek, dňa 1919.

No. 148/919.

Herrn Dr. Arthur Hohenberg
Pressburg.
Dunajgasse 25.

Mit Rücksicht darauf, dass anfangs der Thätigkeit des Županamtes hieramts tatsächlich Bitten verschiedenster Nationen angenommen wurden, da sich das Publikum Pressburgs trotz wiederholten Ermahnungen von der Frequenz des Županamtes nicht zurückhalten liess, und mit seiner Bitten deswegen, weil dieses Amt damals die einzige verwaltende českoslovakische Behörde Pressburgs war, auch weiterhin dasselbe aufsuchte, wurde auch ihre Bitte zwecks Erledigung hieramts angenommen.

Heutzutage aber, wegen der weitgehenden Kompetenz des Županamtes, kann die Erledigung rein der Kompetenz des Stadthauptmannamtes zufallenden Bitte nicht hieramts erfolgen, und ich verweise Sie in der Zukunft, sich mit ähnlichen Bitten an den Stadthauptmann zu wenden.

In Erledigung Ihrer Eingabe von 17.-ten Jänner J.J. teile mit, dass die beantragte Abhaltung eines Konzertes

rámci slávnosti ku uvítania vlády zaradených sa nedalo previesť. - im Rahmen der Empfangsfeierlichkeiten nicht durchführbar war. -

Napomohanie umeleckých prednášok ale budem čo najochotnejšie podporovať, v prípade časoprimeranosti. Prosby o dovolenie takých sa majú, ako hore už povedané - bezprostredne hlavn. kapitánovi mesta predostreť. In Prinzipie kann ich die Kultivierung der künstlerischen Vorträge falls diese zeitgemäss sind, nur höchstens unterstützen. Gesuche wegen Abhaltung solcher Vorstellungen sind, wie gesagt, - directe bei der Oberstadthauptmannschaft einzureichen. -

V Prešporku, dňa 19. února 1919.

Artur
župan. -

naproti 1/4
Archiv

Návrh Artura Hohenberga na usporiadanie koncertu pri príležitosti osláv uvítania vlády v Bratislave

župy bolo v prvých rokoch po vzniku ČSR pestré, z celkového počtu obyvateľov bolo zhruba 60 % Slovákov a Čechov, približne 30 % populácie tvorili Maďari a asi 6 % bolo Nemcov.³³ Československá vláda a župná správa vynaložili značné úsilie na vyriešenie rôznych národnostných, politických a sociálnych problémov.

V spomenutom fonde možno tiež nájsť archívne dokumenty, ktoré približujú obdobie príprav na oslavy privítania československej vlády v Bratislave dňa 4. februára 1919.³⁴ Oslavy sa mali konať pri príležitosti presídlenia Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska zo Žiliny do Bratislavy, čím sa z Bratislavy stalo stredisko hospodárskych, politických a kultúrnych inštitúcií na Slovensku. Dôstojný

³³ JELÍNEK, K. Župa Bratislavská. Bratislava : Academia, 1924, s. 15 – 16.

³⁴ MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 2, inv. č. 311, 538/1919 Inštrukcie župana na organizovanie osláv príchodu vlády do Bratislavy. MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 264, 443/1919 Koncept telegrafickej správy župana o návrhu termínu príchodu vlády do Bratislavy.

priebeh osláv bolo nutné zabezpečiť mimoriadnymi opatreniami, okrem iného i zmobilizovaním slovenského obyvateľstva z okolia Bratislavy, ako aj sokolských oddielov z Čiech a Moravy (konkrétne z miest: Olomouc³⁵, Uherské Hradiště³⁶, Kroměříž³⁷, Praha³⁸ či Břeclav³⁹), pretože časť obyvateľov Bratislavy bola ovplyvnená propagandou z rozličných prameňov a na oslavy reagovala bojkotom.

Vďaka zachovaným archívnym dokumentom sa možno dozvedieť tiež o riešení kritickej situácie so zásobovaním, ktorá vznikla v súvislosti s nedostatkom potravín a paliva. Veľký problém bol s dodávkami uhlia pre samotnú Bratislavu, čo zachytávajú viaceré telegrafické správy, ktoré župan odoslal alebo boli adresované priamo jemu.⁴⁰ O zlej situácii svedčí aj početná korešpondencia s ministrom Šrobárom o možnostiach, ako čo najlepšie riešiť daný problém so zásobovaním.⁴¹

Telegrafické nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, v ktorom žiada zlepšiť zásobovaciu situáciu v Bratislave.

Archívne dokumenty taktiež poskytujú dôležité údaje o národnostnom zložení obyvateľstva a s tým súvisiacich problémoch pri zavádzaní slovenčiny ako úradného jazyka, čo nebolo vždy jednoduché. Treba však poukázať aj na žiadosti, ktoré sa niesli v opačnom duchu. Ako príklad možno uviesť list učiteľa Lengyela, ktorý žiadal

povolenie zriadiť kurzy slovenčiny pre železničných úradníkov,⁴² či list pána Klímu z Prahy, ktorý župana žiadal o povolenie presťahovať sa na územie Slovenska a viesť kurzy slovenčiny pre českých učiteľov.⁴³

35 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 116. 256/1919 Telegrafická správa sokolského oddielu v Olomouci o príchode do Bratislavy.

36 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 117. 257/1919 Telegrafická správa sokolského oddielu v Uherskom Hradišti o príchode do Bratislavy.

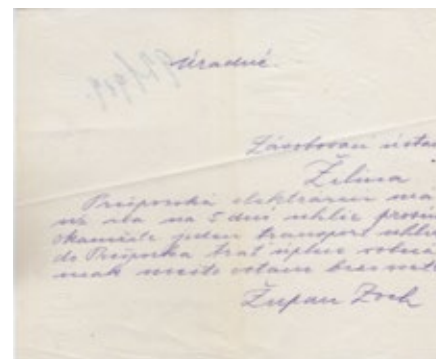
37 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 118. 258/1919 Telegrafická správa o príchode sokolského oddielu z Kroměříže na oslavy do Bratislavy.

38 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 123. 268a/1919 Telegrafická správa o príchode sokolského oddielu z Prahy na oslavy do Bratislavy.

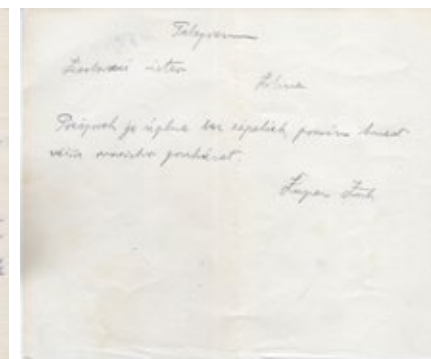
39 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 129. 273/1919 Telegrafická správa o príchode sokolov z Břeclavi do Bratislavy.

40 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 25. 39/1919 Telegrafická správa referenta Zásobovacieho úradu Stodolu zo Žiliny o dodávke uhlia pre Bratislavu.

41 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 30. 53/1919 Telegrafické nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, v ktorom žiada zlepšiť zásobovaciu situáciu v Bratislave.

Koncept telegrafickej žiadosti župana o urýchlenú dodávku uhlia pre bratislavskú elektráreň

Koncept telegrafickej správy župana o prúde zápaliek pre Bratislavu

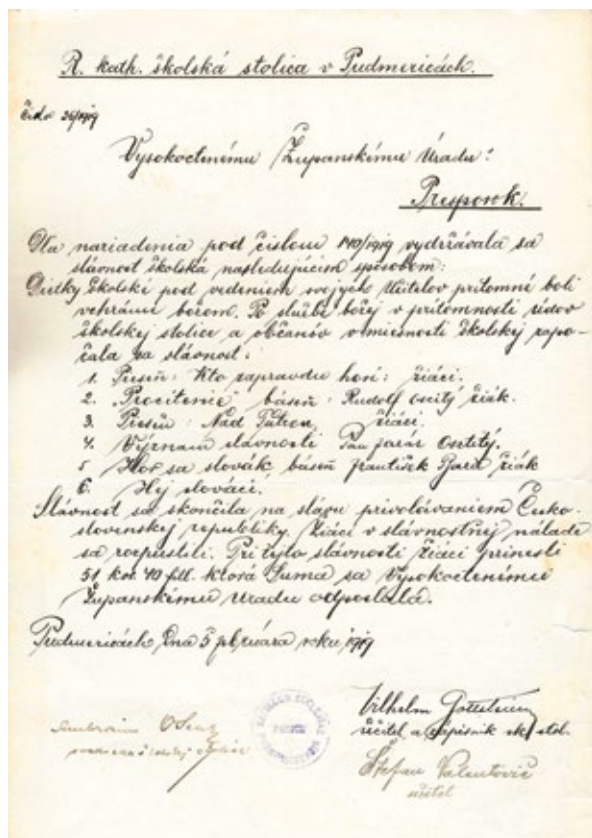
učiteľov.⁴³

Časť spisov tvoria doklady o ohlasoch na svetové revolučné hnutie. Značný vplyv na vývoj domáceho robotníckeho hnutia mala najmä Veľká októbrová socialistická revolúcia a vznik Maďarskej republiky rád. Archívny materiál obsahuje záznamy o nariadeniach ministra s plnou mocou pre správu Slovenska i vojenského veliteľstva o trestnom stíhaní československých štátnych príslušníkov pre účasť v maďarských červených gardách, o internovaní občanov, ktorí pomáhali maďarským bolševikom, či správy o stíhaní komunistických agitátorov prichádzajúcich na územie župy z iných štátov. Vo fonde sú uložené tiež záznamy a hlásenia Policajného riaditeľstva v Bratislave o priebehu verejných zhromaždení komunistickej a sociálnodemokratickej strany, o prejavoch popredných komunistických funkcionárov kritizujúcich vládu, vykorisťovanie robotníkov a nezamestnanosť, o organizovaní štrajkov lesných a poľnohospodárskych pracovníkov, o demonštráciách proti nezamestnanosti, o protestoch štátnych a železničných zamestnancov proti drahote a mnohé ďalšie záznamy.⁴⁴

42 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 39. 85/1919 Žiadosť učiteľa Jána Lengyela o povolenie zriadenia kurzu slovenčiny pre železničných úradníkov.

43 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBI., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 38. 84/1919 List St. Klímu z Prahy, v ktorom žiada povolenie presťahovať sa na Slovensko a viesť kurzy slovenčiny pre českých učiteľov.

44 MV SR, Štátny archív v Bratislave, RIPKOVÁ, Gabriela. Systematický katalóg – Župa Bratislavská I. (1396 – 1922). Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922.

Hlásenie riaditeľa školy v Budmericiach o priebehu školskej slávnosti

pe,⁴⁶ zákaz uverejňovať vojenské správy v novinách⁴⁷ alebo nariadenie o povinnom odovzdaní všetkých ukrytých zbraní,⁴⁸ či nariadenie postaviť strážu na ochranu železničných tratí.⁴⁹

Časť spisov je tvorená pravidelnými týždennými a mesačnými hláseniami služných jednotlivých okresov o politickej, hospodárskej a kultúrnej situácii v konkrétnom okrese. Takéto hlásenia sú zväčša rovnakého charakteru. Ďalším, často sa vyskytujúcim typom hlásení, sú správy o priebehu školských slávností, ktoré sa konali v jednotlivých školách župy.⁴⁵

Spisový materiál tvoria aj nariadenia a príkazy ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, týkajúce sa rôznych oblastí praktického života občana. Pre lepšiu predstavu je to napríklad nariadenie ministra zakročiť proti zvyšovaniu cien v žu-

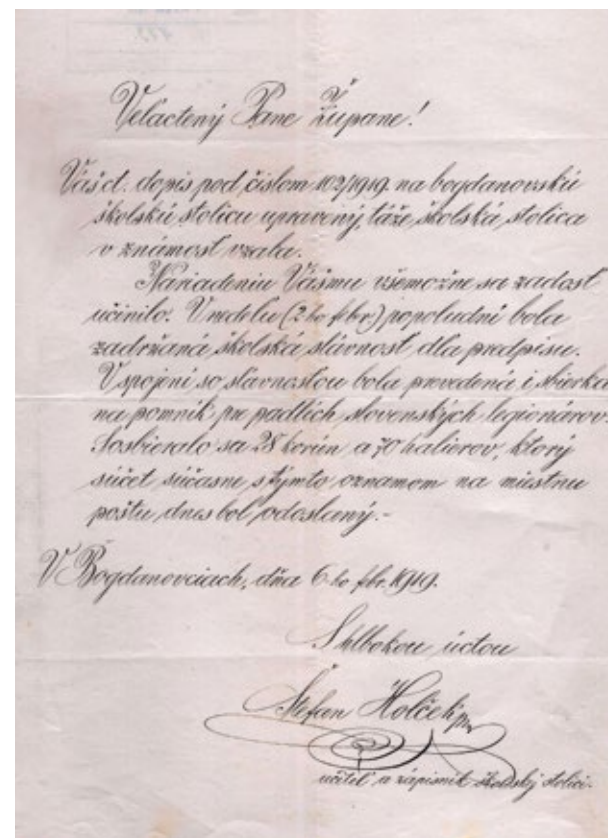
45 MV SR, Štátny archív v Bratislave, RIPKOVÁ, Gabriela. Systematický katalóg – Župa Bratislavská I. (1396 – 1922). Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922.

46 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBL., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 3, inv. č. 678.1507/1919 Nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska zakročiť proti zvyšovaniu cien v Bratislavskej župe.

47 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBL., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 4, inv. č. 764.1914/1919 Zákaz ministra s plnou mocou pre správu Slovenska uverejňovať vojenské správy v novinách a časopisoch.

48 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBL., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 5, inv. č. 870.2153/1919 Nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska o povinnosti odovzdania všetkých ukrytých zbraní.

49 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBL., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 5, inv. č. 870.2153/1919 Nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska postaviť strážu na ochranu železničných tratí.

Hlásenie o výsledku peňažnej zbierky na pomník padlých slovenských legionárov, uskutočnenej v Bohdanovciach

žiadosti bývalých úradníkov o prijatie do štátnej služby či o preradenie do vyššej funkcie.

Mnohé z dokumentov adresoval samotný župan podriadeným inštitúciám. Ide o rozličné nariadenia, ako napríklad nariadenie zakročiť proti majiteľom obchodov, ktorí nerešpektovali nariadenie o vývesných tabuliach v slovenčine,⁵⁰ alebo nariadenie zaregistrovať všetkých ruských zajatcov, ktorí sa zdržujú v župe.⁵¹

Značnú časť prezidiálnych spisov župana tvoria archívne dokumenty, ktoré sa týkajú personálnych záležitostí. Spomedzi nich ide často o prehlásenia štátnych zamestnancov o vernosti a oddanosti Československu,⁵² ale aj rôzne

50 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBL., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 5, inv. č. 894.2200/1919 Koncept nariadenie župana o zakročení proti majiteľom obchodov, nerešpektujúcim výzvu o vývesných tabuliach v slovenskej reči.

51 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBL., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 4, inv. č. 731.1769/1919 Koncept nariadenie župana o zaregistrovaní všetkých ruských zajatcov, zdržujúcich sa na území Bratislavskej župy.

52 MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBL., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 218.364/1919 Prehlásenie bývalého rakúsko – uhorského úradníka Š. Dunayho o vernosti čsl. štátu. MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBL., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 228.383/1919 Prehlásenie úradníkov Berného úradu v Bratislave o oddanosti čsl. štátu. MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond ŽBL., Prezidiálne spisy župana 1919 – 1922, šk. č. 1, inv. č. 179.325a/1919 Prehlásenie grófa Jána Pálffyho o oddanosti čsl. štátu.

Žiadosť ministra s plnou mocou pre správu Slovenska o zaslanie zoznamu lekárov v župe

vo fonde služnovských úradov Bratislavskej župy. Služnovské úrady boli zriadené nariadením ministerstva vnútra, spravodlivosti a financií zo dňa 19. januára 1853, reálne však svoju činnosť začali až v roku 1854.

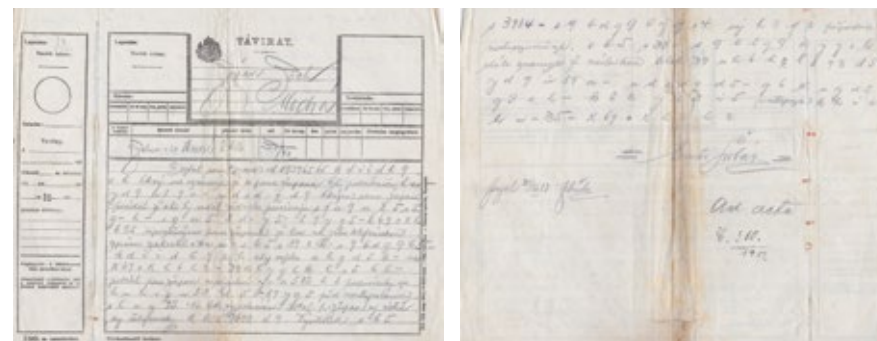
Predstavovali najnižšiu inštanciu v administratívnych i súdnych záležitostiach, ktoré kompetenčne nespádali do pôsobnosti iného orgánu.⁵³ Nadriadeným orgánom podávali správy a hlásenia a vykonávali ich pokyny a nariadenia. Na čele služnovského úradu stál služný, ktorý disponoval personálnou kompetenciou nad zamestnancami úradu (okrem degradácie, prepustenia, preloženia úradníka) a viedol úradnú agendu. Ďalší personál tvorili adjunkti, aktuári, kancelisti a kancelárski sluhovia.

Vo všeobecnej politickej správe služnovské úrady dohliadali na verejný poriadok a pokoj vo svojom obvode, vydávali povolenia k sobášom, dozerali na tlačové orgány, spolky, vydávali vandrovné knižky, cestovné pasy, kontrolovali starostli-

53 MV SR, Štátny archív v Bratislave. Inventáre služnovských úradov v Bratislavskej župe. Bratislava, 1959, s. 2.

Súčasťou fondu sú aj žiadosti občanov českej národnosti o pridelenie úradníckych miest na Slovensku – na území župy, žiadosti legionárov o prijatie do zamestnania, žiadosti cudzích štátnych príslušníkov o povolenie pricestovať na územie Československej republiky, žiadosti o prepustenie internovaných z tábora v Terezíne alebo žiadosti o oslobodenie od vojenskej služby a mnoho ďalších, špecifických žiadostí.

Informácie o živote v Bratislavskej župe sa čiastočne nachádzajú aj

Šifrovaný telegram ministra s plnou mocou pre správu Slovenska županovi

vosť o chudobných v jednotlivých obciach. Do kompetencie služnovských úradov patrili tiež požiarnopolicajné, stavebnopolicajné záležitosti, ako i mravnosť a dopravná polícia, prípadne zabezpečovanie informácií o stave štátnych hraníc a hraničných znakov.⁵⁴ V súdnej kompetencii doručovali súdne uznesenia, vykonávali dražby, vyšetrovania, vypočúvanie svedkov. Podobne i v trestných veciach. V oblasti daní a pokladničných záležitostí spolupracovali služnovské úrady na vyhotovovaní a revízii katastrov pozemkovej dane, zbierali údaje o príjmoch z prenájmu a podobne.

Územná pôsobnosť jednotlivých služnovských úradov a ich organizácia sa postupne upravovali s meniacimi sa politickými pomermi a ich úradná činnosť trvala až do roku 1922. Územne bola Bratislavská župa pôvodne tvorená ôsmimi služnovskými okresmi, postupne však prichádzalo k rôznym úpravám a v roku 1890 sa vytvorilo relatívne stabilné usporiadanie služnovských okresov, ktoré sa, s výnimkou bratislavského a seneckého, do nástupu nového administratívneho usporiadania nemenilo.⁵⁵ Od 1. januára 1923 vstúpilo do platnosti nové župné a okresné zriadenie a služnovské úrady zanikajú.⁵⁶

Dnešného územia Bratislavskej župy sa týkajú predovšetkým archívne dokumenty služnovských úradov v Bratislave, Dunajskej Strede, v Senci, Malackách, Šamoríne, v Galante a v Trnave. V spomenutých úradoch sa zachovali v menšej miere prezidiálne spisy, prevažujú dokumenty súdneho a administratívneho charakteru.

54 MV SR, Štátny archív v Bratislave. Inventáre služnovských úradov v Bratislavskej župe. Bratislava, 1959, s. 3.

55 WATZKA, Jozef a kol. Štátny archív v Bratislave. Sprievodca po archívnych fondoch. Bratislava: Slovenská archívna správa Poverenia vnútra, 1959, s. 89.

56 Podľa § 71 zák. č. XXI. z roku 1886 stál na čele služnovského okresu hlavný služný, ktorý bol úradníkom župy, disponoval osobitnou pečatou. Na vybavovanie agendy mal hlavný služný k dispozícii služných, administratívnych praktikantov a pisárov.

Osvietený Pane!

My dolupodpisani, ako sbor učiteľov statu quo izri. školy v Trnave vyslovujeme, že sme ochotní svoje služby v štáte Česko-Slovenskom vždy ochotne konať, povinnosti naše svedomito vykonávať, záujmy slovenského národa celou silou podporovať, čo podpisy našimi potvrdzujeme.

Trnava, dňa 14. januára 1919.

najhlbšou úctou

Margit Klein. Erika Hoffmann Ignac Geroš
Jozefa Mechúr. Moric Sedlár

Prehlásenie učiteľov izraelitskej školy v Trnave o vernosti ČSR

Váše Blahorodi!

ve Vidni 16. 1. 19.

Doviedť sa o Vašom ot. ľudumilném jednání, dovoluji si se Vám neznámý podati prosbu se nevim zda dojde nějakého cíle ale doufám ze mně bude děna aspoň úplná správa za což se mně ničeho se hodlám odměniti.

Jsem 26letý rachoňský řemík a měnič, otec (3) třech malých dětí 8 let, 6, a 1/2 roku a před válkou sem byl 4 roky v Praze a 2 roky ve Vídni jako samostatný řemeslník od počátku války sem ihned nastoupil vojenskou službu a znovu 18. prosince 1918. přišel domů sem od Frunho českého Dragounského Pluku přidělen ke 2. Vozatajské Div. dále můj bratr 26letý od 21. Pluku Myslivců (Jutna Hora) jest invalidou na levé noze dvakrátě raněn stojíme zde ve hladově Vídni bez úplného zaměstnání.

Proč obracím se na Vás s úplnou prosbou mohli bychom se nemohli ucházeti o obchod řemícko-měničský aneb aspoň o předání řádu třeba menší na nějakém místě v kamenném místě. Přispěmek a chceme se zavazeti jen prospěchu města a jen vsi spokojenosti kamenného obyvательства pracovatí což doufáme že rádií povaze na ob. Váš osobě případně pro nějakým vystěhovalec i jiného odboru. Takli ale by nebylo to možné sme ochotni si pro Vás ot. Pluk se se jít našeho odboru pracovatí. Děje se, že nádejí mi pohlaví a nám se té hladově Vídni pomůžete. Znamenáme se v plné

úctě Bohuslava a Stanislav
Jubinovi.

Předem předávám předání
dík a přibladám listek na
odpověď.

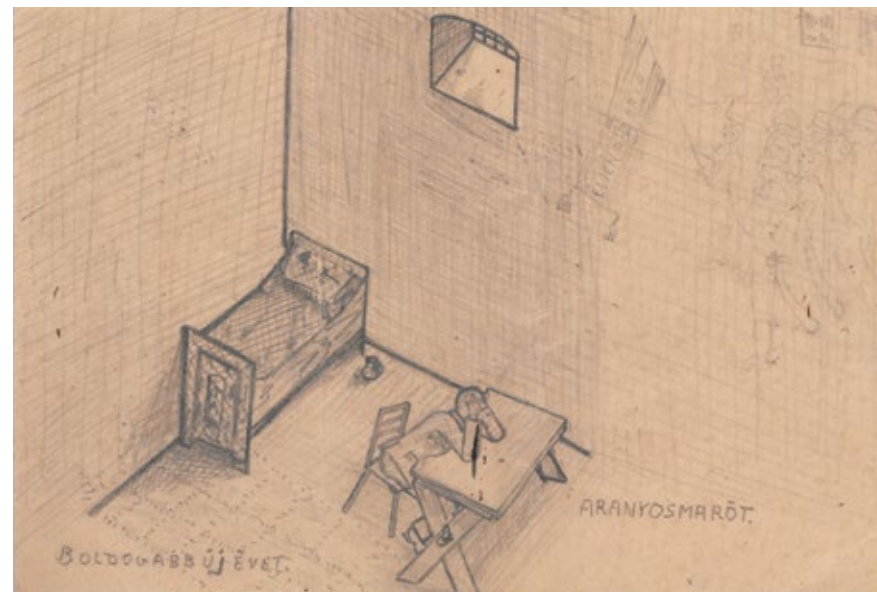
Vídni 16. 1. 19.
Trnovské 6.
Q. 1111.

Žiadosť súrodencov
Bohuslava a Stanislava
Kubína o povolenie otvoriť
mäsiarsko-údenársky
obchod v Bratislave

Príhľad

o agitácii čsl. príslušníkov smerujúci k podlomeniu čsl. štátnej neschovanosti na Slovensku

Číslo na listu	Jméno	Životní data	Popis osobní	Miesto pobytu.	Protistátná činnost.
1.	Štěpán Baumgärtner	10/1 1872 v Br. bolisti župa Modra narodený	prochádzni, nízi postavy, kaštanov. vlasí, vlasí a brúdky súvislé	Modrá/1 č. 28.	Popisovanie k nepriateľ. sti proti čsl. štátu.
2.	František Knebauer	14/9 1875 v Lom. gu v Rakouských narodený	prochádzni post. y, kaštanových vlasí a ang. brúdky	Modrá/1 č. 74.	Popisovanie k nepriateľ. sti proti čsl. štátu.
3.	Paul Plo	10/10 1897 v oblo. narodený	víťzi postavy kaštanových vlasí, červouj.	Čataj okres Senec.	Protistátna agitaci. 2
4.	Bela Fidomský	7/6 1901 v Modre narodený	víťzi postavy, na červých vlasí, červouj.	Modrá/1 č. 73.	Zomervý agent na byje ministra Hana Fiedera pri príjedu do Modré.
5.	Karel Fidomský	8/12 1897 v Modre narodený	Popis nernámj.	Phil. Homa rinská župa.	Zomervý agent na byje ministra Hana Fiedera pri príjedu do Modré.
6.	Jan Votlik	10/4 1901 v Modre narodený	víťzi, slabší post. y, na červých vlasí, červouj.	Modrá/1 č. 187.	
7.	Antonín Vojtek	15/5 1896 v Modre narodený	prochádzni postavy, kaštan. vlasí, po čm gledy prírodn. vlasí	Modrá/1 č. 40.	
8.	Edvard Plo	18/6 1901 v Mo. dri narodený	Popis nernámj.	Čolany župa Kuba.	
9.	Bera Patah	3/6 1898 v Mo. dri narodený	prochádzni post. y, kaštanových vlasí, červouj.	Modrá/1 č. 52.	
10.	Bela Patah	7/4 1896 v Mo. dri narodený	Popis nernámj.	v Rable župa Tschov. ka	
11.	Jan Kostýal	13/4 1903 v Modre narodený	prochádzni postavy, červých vlasí, červouj.	Modrá/1 č. 158.	
12.	Eden Mayer	30/5 1901 v Mo. dri narodený	Popis nernámj.	v Bratislave Župná škola č. 78.	
13.	Emir Paußinger	8/6 1901 v Mo. dri narodený	víťzi postavy, vlasí čm, červouj.	Modrá/1 č. 63.	

Novoročné pranie zo Zlatých Moraviec, protištátna činnosť⁵⁷

Zo súdnych ide o spisy občianskych sporov predovšetkým finančného charakteru. Hojne zastúpené sú administratívne písomnosti, predovšetkým žiadosti o cestovné pasy, živnostenské listy, o vydanie robotníckych a služobných knížiek, povolenia stavieb, zriadenie ľudových škôl, distribúciu časopisov, robotnícke stávky v továrňach, problémy so zásobovaním, evidencie: zhabaných vecí, obecných dlžôb, hájnikov, opustených detí a podobne.

Z rokov 1919 – 1920 sa zachovali úradné noviny, ktoré vydávala Bratislavská župa pod názvom Úradné noviny župy Prešporskej (Pozsony Vármegye Hivatalos Lapja), ktorých redaktorom bol Ján Strelka.

Noviny vychádzali v slovenčine a v maďarčine a pridržali sa stanovenej štruktúry, ktorá pozostávala z 5 častí:

1. časť: župné nariadenia a uzavretia všeobecného významu (uverejnené nariadenia ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, menovanie administratívneho výboru Bratislavskej župy);

⁵⁷ MV SR, Štátny archív v Bratislave, fond. Službový úrad Senec 1887 – 1922, šk. č. 4, inv. č. 24, I./24. Prezidiálne spisy.

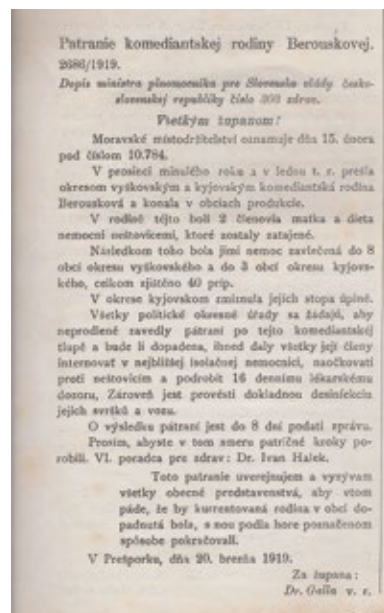
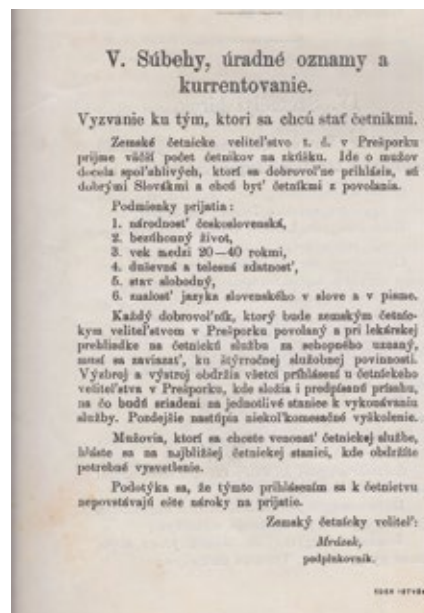
2. časť: uzavretia všeobecného významu, dľa ktorých sa ďalej pokračovať má (rôzne usmernenia – zákaz lovu rýb ručnými granátmi, nahlásenie potrebného množstva osív pre jarné siatie za jednotlivé obce, pokyny k sčítaniu obyvateľov);

3. časť: nariadenia, upovedomenia a oznamy všeobecného významu, ktoré nevyžadujú okamžité prevedenie (zriadenie a organizácia zásobovacieho úradu, úprava dovozu a vývozu potravín, stanovenie maximálnych cien mäsa a mäsových výrobkov, oslobodenie roľníkov od vojenskej služby, regulovanie obchodu so železom, zaopatrenie vojnových penzistov, kúpa a predaj surových koží, výkaz nákazlivých chorôb zvierat ako besnota, prašivá nemoc, svinské kiahne, svinský dúl);

4. časť: osobné chýry (menovania rôznych funkcionárov);

5. časť: súbehy, úradné oznamy, kurentovanie (výzva pre tých, ktorí sa chcú stať četníkmi,⁵⁸ úradníkmi a podobne).⁵⁹

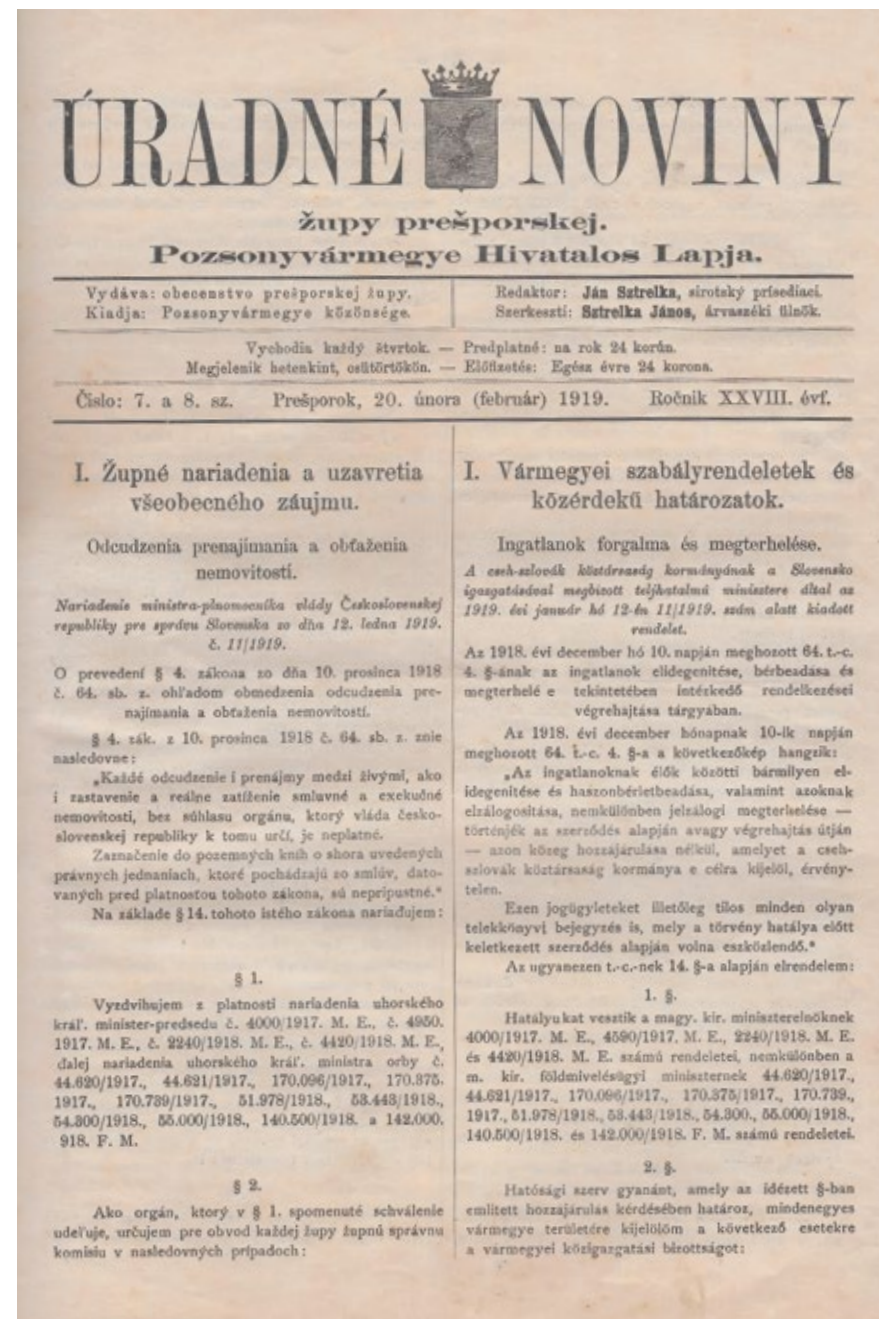
Predstavené archívne fondy sumarizujú tematickú rozmanitosť archívnych dokumentov mapujúcich život v Bratislavskej župe v prvých rokoch jej fungovania.

Úradné noviny

58 MV SR, Štátny archív v Bratislave, Úradné listy Bratislavskej župy, 01. 01. 1919.

59 MV SR, Štátny archív v Bratislave, Úradné listy Bratislavskej župy, 20. 03. 1919.

SAMUEL ZOCH – prvý bratislavský župan po vzniku Československa

Mgr. Milena Sokolová, PhD.

Samuel Zoch

Dňa 4. januára 1919 vydal župan Samuel Zoch⁶⁰ tlačou vyhlásenie o prevzatí moci v Bratislave a v Bratislavskej župe⁶¹ československou štátnou správou, v ktorej sa slávnostne vyjadril, že vedenie stolice preberá „v mimoriadne ťažkých, ale v nekonečne radostných pomeroch... v čase, keď budem môcť otvorene za môj slovenský ľud pracovať. A že som sa na túto úlohu podobral, stalo sa len preto, aby som dľa svojich síl pomáhal sriaďovať náš mnohosľubný štát. Prejímam úrad ako prácu a nie ako vysokú hodnosť, chcem slúžiť svojmu slovenskému ľudu a všetkým obyvateľom stolice – a nie panovať nad nimi.“ Tento dokument má v prvom rade politický charakter, ktorým sa potvrdilo, že mesto Bratislava i územie Bratislavskej župy je územím zvrchovanej Československej republiky. Pre reflexiu osobnosti Samuela Zocha ako jej predstaviteľa na poste župana však majú citované slová oveľa širšiu výpovednú hodnotu.

Obsah a dikcia tohto tlačového vyhlásenia v prvom rade odhaľujú Zochov pôvodný sociálny status, ktorým bolo celoživotné povolanie evanjelického farára. Vzhľadom na známe poznatky o Zochovom širokom zástoji vo verejnom, v politickom

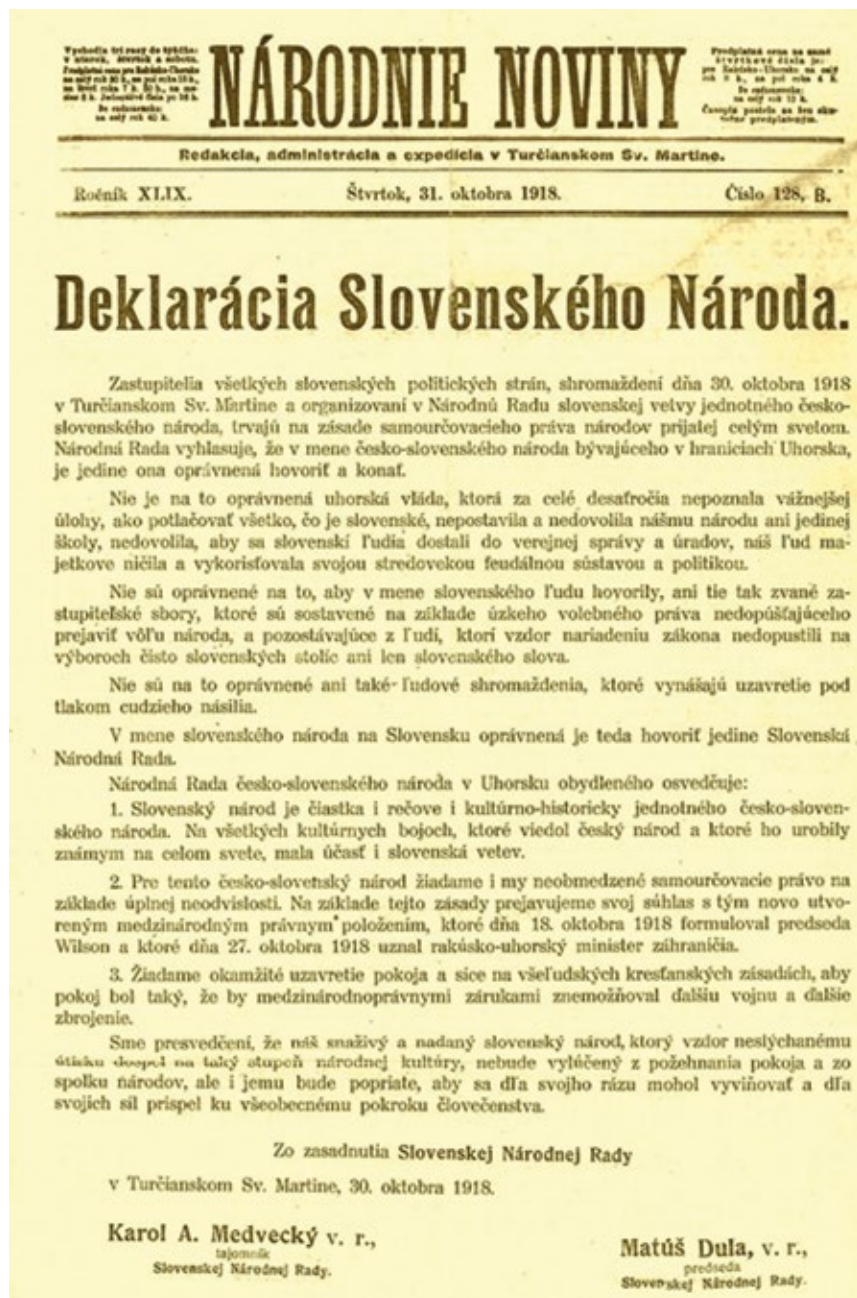
60 Samuel Zoch (1882 Cerovo – 1928 Bratislava, pochovaný v Modre) – politik, verejný činiteľ, cirkevný hodnostár. R. 1905 vysvätený za ev. farára, od r. 1907 bol farárom v Modre, v r. 1918 – 1919 župan a vládny komisár Bratislavskej župy a mesta Bratislavy. V r. 1919 bol vymenovaný za biskupského administrátora ev. cirkvi, v r. 1922 zvolený za biskupa Západného dištriktu Ev. cirkvi a. v. na Slovensku. Od r. 1913 člen výkonného výboru Slovenskej národnej strany, 1918 – 1919 člen Revolučného národného zhromaždenia, 1925 – 1928 poslanec NZ za agrárnu stranu.

61 V období vzniku Československa bol historický názov mesta Bratislavy Prešporok (nem. Pressburg, maď. Pozsony) a Prešporská župa, resp. stolica. Pre účel tohto textu budeme jednotne používať už ustálené názvy Bratislava, Bratislavská župa. Od r. 1910 sa delilo územie Bratislavskej župy/stolice na tieto slúžnovské okresy: Bratislava, Šamorín, Dunajská Streda, Galanta, Malacky, Trnava, Senec. Existovala do konca r. 1927, keď bolo župné zriadenie na Slovensku zrušené. V súčasnosti je jej územie rozdelené medzi Trnavský kraj a Bratislavský kraj.

i cirkevnom živote Slovenska je však zrejmé, že v porovnaní s ostatnými vtedajšími národnými autoritami bola jeho výsadou schopnosť plynule prekračovať hranice svojho statusu a pôsobiť súčasne v rôznych profánnych aktivitách vrátane županského úradu. Nesporné je však i to, že v každej z nich zanechala jeho kazateľská profesia isté, takmer vždy jasne čitateľné stopy a zároveň ich aj do určitej miery limitovala.

Druhou hodnotovou veličinou sú príčinné súvislosti, vďaka ktorým mohlo k takémuto plynulému prepojeniu všetkých oblastí jeho záujmov dôjsť. A v ktorých nepochybne, ale zároveň aj s istou dávkou dovoleného zjednodušenia dominoval vplyv národne uvedomelého domáceho, rodinného prostredia s evanjelickým konfesijným zázemím a so stále živou národno-buditelskou tradíciou. Aktivity rozvetveného zochovského rodu, ktoré siahali od pedagogickej, ľudovovýchovej a osvetovej práce cez literárnu a publicistickú až po aktívny zástoj v štúrovskom hnutí, totiž spôsobili, že popri jeho tradičnom a typickom luteránskom nábožensko-cirkevnom charaktere sa v identite Zochovcov ukotvila požiadavka obrany slovenského národa priam ako rodová výzva. Jej prirodzeným prejavom bolo, že pokiaľ mal ktorýkoľvek zo Zochovcov potenciál verejne pôsobiť, svoju činnosť podmienil národno-obranným cieľom. Išlo pritom o aspekt tradície, ktorý sa naplno rozvinul a so všetkými dôsledkami uplatnil v praxi práve u Samuela Zocha.

Samuel Zoch bol vymenovaný za župana Bratislavskej župy v decembri 1918 ministrom pre správu Slovenska Vavrom Šrobárom. Do županského úradu vstupoval ako mladý, 36-ročný muž, navyše farár, čo by mohlo vytvárať zdieľanie neskúseného či nevelmi kompetentného človeka pre takú dôležitú funkciu v danej dobe. Avšak v skutočnosti, a v tej dobe nie celkom nezvyčajne, práve farárske povolanie, ale aj pevne zakotvená národná i spoločenská uvedomelosť Zocha na tento post náležite pripravili. A to z niekoľkých dôvodov. Zoch totiž žil a pôsobil v prostredí, ktoré bolo dané uhorskou štátnosťou a determinované pokusmi o presadenie idey uhorského etatizmu, čo bolo spojené s násilnou maďarizáciou nemaďarského obyvateľstva v Uhorsku. Bol súčasťou prostredia, kde týmito maďarizačnými tendenciami podľahla nakoniec aj uhorská evanjelická cirkev, ktorej bol farárom. Zoch ako aktívny účastník cirkevných fór tak mal na konci vojny a v období vzniku československého štátu nadobudnuté bohaté skúsenosti so zápasom o jazykové, kultúrne a v konečnom dôsledku i politické práva slovenských evanjelikov, s kritikou maďarského nacionálneho šovinizmu a tiež so zápasom o zachovanie demokratických atribútov tejto cirkevnej organizácie. Teda skúsenosti a atribúty, ktoré z neho spravili člena slovenskej cirkevnej elity, schopného prepojiť potreby cirkvi s verejným uvažovaním o základných otázkach slovenského národného života, čím sa jeho aktivity stali automaticky prejavom slovenského národného hnutia. Samuelovi Zochovi sa tak otvorila cesta do slovenskej politiky a najmä k autorstvu Deklarácie slovenského národa, ktorá bola prijatá 30. októbra 1918 v Martine (Martinská deklarácia).

Prvé zverejnenie Martinskej deklarácie, Národné noviny, 31. október 1918

Martinská deklarácia ako základný štátoprávny dokument slovenského národa a jeden zo základných dokumentov zrodu československého štátu je pre reflexiu a profil Samuela Zocha z akéhokoľvek uhla pohľadu smerodajná. Pokiaľ totiž v deklarácii vnímal československú jednotu ako politickú (nie národnú) a ako jediné možné východisko vymanenia sa slovenského národa spod maďarskej supremacie a ako jediný možný spôsob jeho ďalšej existencie, no za súčasnej obhajoby slovenskej národnej svojbytnosti, stala sa táto deklaračná intencia základným stavebným kameňom jeho mentálneho nastavenia a ideovej výbavy, ktorá mu bola bez akýchkoľvek pochybností vlastná až do konca života a premietla sa aj do jeho pôsobenia v županskom úrade. A to napriek tomu, že postupne sa uňho začali objavovať nesúhlasné tendencie v súvislosti s pražským centralizmom a konzervatívnymi postojmi v oblasti preferovania nacionálnej podstaty slovenskej otázky a prehliadania nutnosti vlastnej transformácie v rámci nových spoločenských podmienok.

Samuel Zoch prebral menovací dekrét za župana v čase všeobecného konsolidačného procesu krajiny po skončení vojny a v čase začleňovania Slovenska do nového štátu. Od začiatku si uvedomoval, že realizácia nového štátneho života na Slovensku, zvlášť na území jeho županskej pôsobnosti, bude nesmierne zložitá, keďže maďarské úsilie o udržanie Slovenska alebo aspoň jeho časti v maďarskom štáte neutíchalo, pričom maďarská vláda ťažila z absencie medzinárodno-politicky garantovanej južnej štátnej hranice ČSR na Slovensku. Vzhľadom na to, že jeho farárskym pôsobiskom bola Modra, dobre poznal miestnu i celkovú situáciu neusporiadaných politických pomerov na juhozápadnom Slovensku. Uvedomoval si, že presadenie suverenity československého štátneho

Skupina martinských deklarantov. Samuel Zoch v dolnom rade, tretí sprava.

útvary na tomto území si nevyhnutne bude vyžadovať dôslednú likvidáciu bývalej maďarskej moci vrátane použitia silových, mocenských prostriedkov, a to vo všetkých sférach verejného života a za súbežného politického a národného usmerňovania verejnej mienky.

V čase, keď Zoch začal vykonávať svoje úradné povinnosti, bola viac než tretina územia spadajúceho do jeho kompetencie v rukách maďarských síl, za ktorými stála podpora maďarskej vlády, maďarských vojenských zložiek či miestnych organizácií maďarských politických strán. Tie verejne vyhlásili, že trvajú na príslušnosti Bratislavy i župy k maďarskému štátu. Zoch si bol od začiatku istý, že Bratislava je z hľadiska svojej geografickej polohy, rozlohy, hospodárskeho, geopolitického i kultúrneho významu kľúčová pre úspešné presadzovanie suverenity nového štátu na území Slovenska a že je teda týmto predurčená stať sa sídlom vládnych orgánov. A hoci spočiatku dúfal, že maďarské vedenie Bratislavy po prehratej vojne pristúpi ku kapitulácii a vydá mesto bez boja, bez vojenskej operácie sa tento dôležitý krok napokon predsa len nezaobišiel. Čo, ostatne, nebolo nič prekvapujúce, keďže Bratislava disponovala pomerne silnou vojenskou posádkou vrátane delostrelectva a jazdy, formujúcou sa domobranou, továrňami na výrobu patrónov a dynamitu či petrolejovou rafinériou.

Obsadenie a prevzatie mesta mali realizovať československé vojenské útvary ako súčasť ozbrojených síl spojeneckých mocností Dohody, a to v uzrovaní s civilnou štátnou a verejnou správou. Pred začiatkom vojenských bojov vynaložil Samuel Zoch značné úsilie, aby s maďarským (odchádzajúcim) županom Zoltánom Jankóom vyjednal dohodu, že obyvateľstvo mesta bude uchránené od rabovania, lúpeží či násilností a ani inak nebude vnímať nebezpečenstvo zo strany politickej a vojenskej moci. Samotné mesto i jeho obyvateľstvo tak pocítilo dosah nastávajúcej vojenskej operácie v zmysle nejakej ničivej devastácie minimálne.

Ofenzíva sa začala 30. decembra 1918 pri obci Marchegg, nasledovalo obsadenie Devínskej Novej Vsi, boje o Lamač, zaujatie pozícií na Kamzíku a obsadenie hlavnej železničnej stanice. Po nej už došlo k obsadeniu strategicky významných budov v centre mesta, ako boli vojenské a verejné budovy, pošta, banka, prístav či bratislavská strana mosta cez Dunaj. Na Nový rok, 1. januára 1919 podvečer, bol odpor maďarských vojenských síl zlikvidovaný, na čo po rokovaní vyšla z radnice mesta deputácia s bielou zástavou, aby formálne potvrdila, že mesto sa vzdáva. Bratislava bola týmto vojensky obsadená. Dňa 4. januára 1919 vydal Zoch tlačou spomínané vyhlásenie o prevzatí moci v Bratislave a v Bratislavskej župe, čím sa mohla začať uplatňovať suverenita a zvrchovanosť štátnej moci ČSR, aj keď ešte stále za zložitých podmienok. Ich základným výrazom bola maďarská tendencia považovať tento nový stav za dočasný, pričom maďarská vláda v Budapešti naďalej

realizovala diplomatické, agitačné i vojenské kroky o udržanie tohto územia v maďarskom štáte. Navyše, pre povojnový stav príznačne, každodenný život v meste bol poznačený veľkými hospodárskymi, sociálnymi a spoločenskými problémami. Vládla nepriaznivá zásobovacia situácia, bol akútny nedostatok uhlia, boli ohrozené dodávky plynu a vody, chýbali základné potraviny ako múka či tuky.

Za tohto stavu a v tejto atmosfére bol naplánovaný príchod vlády, resp. presídlenie Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska zo Žiliny do Bratislavy a slávnostné privítanie ministra Vavra Šrobára na 4. februára 1919. Vzhľadom na to, že v meste stále vládol mimoriadny stav, prevládali aj reálne a oprávnené obavy o bezpečnosť predstaviteľov štátu či zahraničných štátnych delegácií, ktorí sa v tento deň mali v meste sústreďovať. Situáciu navyše vyostroval všeobecný štrajk štátnych zamestnancov, ktorý organizovali nemeckí a maďarskí sociálni demokrati a ktorý postupne nadobúdala politický, resp. protičeskoslovenský charakter. Samuel Zoch preto žiadal okrem už prijatých prísnych bezpečnostných opatrení (internovanie osôb, domové prehliadky, zatvorenie univerzity, zákaz kolportáže maďarskej tlače a pod.) aj vyhlásenie stanného práva pre mesto i územie celej župy.

Samuel Zoch a Vavro Šrobár počas príchodu do Bratislavy 4. 2. 1919

Hoci stanné právo v tomto období napokon vyhlásené nebolo, Zochov prístup k prípravám príchodu „slovenskej vlády“ do Bratislavy bol zreteľným obrazom jeho vnútorného osobného záujmu v zápase za integritu československého štátu. Svojím zameraným úsilím dosiahol, že privítanie „Šrobárovej vlády“ a jej usídlenie v Bratislave bolo slávnostným prejavom národnej slobody

a novej štátnej samostatnosti, doslova národným sviatkom, ktorý sprevádzali zástupy ľudí v národných krojoch z okolitých miest a dedín či rôzne kultúrne podujatia.

Zoch sa však obával, že pohnuté pomery v meste a najmä spomínaný štrajk štátnych zamestnancov môžu vyústiť do protičeskoslovenského štátneho prevratu.⁶² Nasledujúci vývoj jeho predpovede aj potvrdil. Dňa 12. februára 1919 sa konalo verejné zhromaždenie, ktorého pôvodným cieľom bolo uspokojiť požiadavky štrajkujúcich a štrajk konečne ukončiť. Dobrý úmysel sa však nenaplnil, práve naopak, zhromaždenie poskytlo priestor k provokáciám a prejavom nevraživosti a veľmi rýchlo sa zmenilo na tragédiu. Vypukli nepokoje, došlo k inzultáciám, k celkovému stupňovaniu agresie a paniky, padaniu výstrelů – zmenilo sa na krvavý incident, ktorého výsledkom bolo 8 mŕtvych a 92 zranených osôb, z toho 11 ťažko. Podrobné vyšetrovanie odhalilo pripravovanú maďarskú „ozbrojenú revolúciu“ spojenú s útokom vojska z protiláhlého brehu Dunaja.

Výsledkom nevydareného pokusu o štátny prevrat bolo sprísnenie politického a štátneho režimu v Bratislave. Ešte v ten istý deň, 12. februára 1919, Vavro Šrobár vyhlásil v meste stanné právo. Keď 21. marca 1919 vyhlásili Maďarskú republiku rád, pár dní po tom, v snahe zabrániť bolševickým agitáciám na území Slovenska, bolo vyhlásené stanné právo na celom území Slovenska a nariadené uzavretie československých hraníc s Maďarskom. Župan Zoch bol ako štátny úradník povinný zaviesť tieto nariadenia, zvlášť pokiaľ išlo o vyhlásenie stanného práva, na území svojej pôsobnosti do praxe.

Napäté spory a politické boje o teritoriálno-štátnu príslušnosť Bratislavy, jednotlivých územných oblastí v jej blízkosti či celého Žitného ostrova však naďalej neutíchali, pričom maďarská strana svoje nároky na tieto územia neustále obhajovala dočasnou stavu, a to vrátane demarkačnej línie. Všetky akcie, maďarské i československé, sa tak opierali o nadchádzajúce rokovania parížskej mierovej konferencie, ktorá mala vyniesť rozhodnutie o trvalej štátnej hranici. V rámci uplatňovania čs. požiadaviek svoju úlohu preto plnilo, okrem iných faktorov, aj Memorandum o pripojení Žitného ostrova k ČSR, ktorého autorom bol práve Samuel Zoch spolu s ministrom Vavrom Šrobárom a ktoré bolo podané ministrovi zahraničných vecí Edvardovi Benešovi 24. apríla 1919. Memorandum akcentovalo myšlienky ako hospodárske či politické, tak strategické, pričom sa odvolávalo aj na súhlasné stanovisko obyvateľstva Žitného ostrova, kde sa najmä nemecké, ale sčasti aj maďarské obyvateľstvo pravdepodobne z obáv pred bolševizmom stavalo voči demokratickej ČSR už menej nepriateľsky. Keď napokon rokovania

62 V tejto súvislosti podal Samuel Zoch abdikáciu na post župana. Vavro Šrobár ju však neprijal.

mierovej konferencie potvrdili štátnu hranicu medzi Československom a Maďarskom podľa demarkačnej línie a rozhodli aj v prospech pripojenia predmostia na pravom brehu Dunaja k Bratislave (pripojenie Petržalky), z faktického stavu sa stal medzinárodno-politicky garantovaný.

Slávnostné privítanie čs. vlády v Bratislave 4. 2. 1919. Samuel Zoch na tribúne.

K zápasu za integritu nového štátu a k upevňovaniu jeho suverenity patrila aj slovakizácia štátnej a verejnej správy i slovakizácia samotného mesta Bratislavy. V prvých mesiacoch existencie ČSR sa používali staré názvy mesta, pričom počet názvoslovných variantov bol pomerne široký. Nemecké obyvateľstvo sa pridržalo pomenovania Pressburg, maďarsky Poszony, slovenské obyvateľstvo používalo názov Prešporok, široká propagácia sa venovala aj snahe pomenovať ho Wilsonov či Wilsonovo mesto. Všeobecná snaha však bola ustáliť pomenovanie, ktoré sa v rôznych podobách vyskytovalo v historických dokumentoch pochádzajúcich z najranejších dôb existencie tohto sídla. Hoci sa už od začiatku roka 1919 v rôznych dokumentoch či korešpondencii používalo pomenovanie Bratislava, trvalo až do 27. marca, kým mohol byť tento nový názov oficiálne oznámený v župných úradných novinách. Apelácie Samuela Zocha a Vavra Šrobára na vládne orgány v Prahe, aby čím skôr vyriešili túto otázku, mali aj strategické dôvody. Historicky plne zdôvodneným názvom mesta a jeho definitívnym prijatím ešte pred mierovou konferenciou sa totiž zdôraznilo, že teritoriálna a štátna príslušnosť Bratislavy je nezvratne v Československu, resp. na Slovensku. Nasledovalo premenovanie župy na Bratislavskú župu a Zochovi bola otvorená cesta slovakizácie vnútorné-

ho prostredia mesta i župy, t. j. k vydaniu nariadenia o ustanovení úradnej reči a nariadenia o premenovaní ulíc, námestí, verejných priestorov a poslovenčení firemných tabúl v meste Bratislava.

Bratislave, ktorá už od príchodu „Šrobárovej vlády“ bola de facto hlavným mestom Slovenska, sa po všetkých týchto udalostiach otvorila cesta jej novodobých dejín, obdobia dovtedy nebývalého rozvoja a rozkvetu. V celom tomto procese zanechal výraznú stopu práve Samuel Zoch. Správnosť rozhodnutia vymenovať ho na post župana sa tak potvrdila nielen v období jeho trvania, ale potvrdzuje sa až do dnešných dní. Za jeho kompetentnosťou stála nielen vynikajúca znalosť prostredia, široká sieť kontaktov v cirkevnej i politickej sfére, stupeň dosiahnutého vzdelania, jazyková vybavenosť, pevný morálny profil, húževnatá odhodlanosť zasadzovať sa za slovenské národné záujmy či na tejto báze relatívne rýchlo budovaná autorita. Samuel Zoch disponoval aj vysoko vyvinutým zmyslom pre politickú realitu, vedel sa veľmi dobre orientovať v zložitostiach politického života a bola mu vlastná doslova vášeň pre politiku. A to napriek tomu, že nedokázal o politike teoreticky uvažovať, keďže jeho status ev. farára ho v tomto smere maximálne determinoval. Bola mu skôr vlastná pragmatická rovina politiky, čo bola, ostatne, aj základná črta slovenskej politiky tej doby. A čo bol atribút, vďaka ktorému dokázal nesmierne rýchlo a pohotovo zareagovať predovšetkým na rozhodnutie presťahovať Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska do Bratislavy. Uvedomoval si totiž nutnosť výberu takého mestského centra, ktoré bude obhájitelné nielen z dôvodov hospodárskych a komunikačných, ale najmä politických. Teda centra, ktoré bude schopné svojou kultúrnou rozmanitosťou a strategickou polohou adekvátne odpovedať na požiadavky doby a vytvárať tak vhodné prostredie na modernizáciu slovenskej spoločnosti a vyzrievanie politických a mocenských elít.

Samuelovi Zochovi však jeho povolanie evanjelického farára prinášalo nielen isté benefity, ale aj úskalia. Približne v tom istom období, ako zastal post župana, začal vykonávať aj funkciu biskupského administrátora konštituujujúcej sa Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku. Od začiatku tak bojoval na dvoch frontoch. A hoci si obidve funkcie vyžadovali do istej miery podobný druh práce – konsolidáciu pomerov, predsa len znamenali koncentráciu dvoch vysokých postov, cirkevného a politického, v jedných rukách. Tá následne podnietila diskusiu a v podstate i nesúhlas vnútri evanjelickej cirkvi, pričom aj u samotného Zocha vyvolala silnú vnútornú dilemu, s ktorou sa musel nevyhnutne vyrovnáť.

O Zochovej abdikácii na post župana, ku ktorej napokon došlo 31. augusta 1919, sa dodnes polemizuje, pričom ako jedna z príčin sa uvádza jeho spor, resp. nesúhlas so školskou politikou Antona Štefánka, vtedajšieho referenta minis-

terstva školstva a národnej osvety. Či skutočne bol tým impulzom, alebo nie, určite treba brať do úvahy aj Zochovo predchádzajúce politické účinkovanie a snahu o zachovanie jeho prirodzenej kontinuity, spojenej aj s osobnými ambíciami. Ak by sa bol vzdal biskupského administrátorstva, návrat k takejto vysokej cirkevnej funkcii by už bol takmer nemožný.⁶³ No k politike a k verejným funkciám sa mohol ešte vždy vrátiť.

Literatúra:

Bratislava, hlavné mesto Slovenska. Pripojenie Bratislavy k Československej republike roku 1918 – 1919. Dokumenty. (eds. HORVÁTH, Vladimír – RÁKOŠ, Elemír, WATZKA, Jozef). Bratislava : Obzor, 1977.

Dr. Vavro Šrobár – politik, publicista a národnoosvetový pracovník. (ed. PEKNÍK, Miroslav). Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2012.

DVOŘÁK, Pavel. Piata kniha o Bratislave. Budmerice : Rak, 2012.

HANÁK, Jozef. Obsadenie Bratislavy (1918 – 1920). Kronika dní a udalostí. Bratislava : Marenčin PT, 2004.

HRONSKÝ, Marián – PEKNÍK, Miroslav. Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2008.

MICHÁLEK, Slavomír, KRAJČOVIČOVÁ, Natália a kol. Do pamäti národa. Osobnosti slovenských dejín prvej polovice 20. storočia. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2003. (heslo Samuel Zoch)

⁶³ Navyše sa pripravovali aj riadne voľby biskupov Ev. cirkvi a. v. na Slovensku, ktoré napokon S. Zoch vyhral a stal sa biskupom Západného dištriktu. V tejto funkcii zotrval až do svojej smrti v r. 1928.

PRÍNOS SAMUELA ZOCHA k rozvoju mesta Modra

PhDr. Agáta Petrakovičová Šikulová

Samuel Zoch

V roku 2018 sme si pripomínali vznik Česko-slovenskej republiky a v spoločnosti konečne viac zarezonovala aj osobnosť Samuela Zocha ako autora Martinskej deklarácie. Samuel Zoch bol človek, ktorý sa angažoval nielen v politike, bol predovšetkým kňaz a filantrop a angažoval sa vo viacerých zdanlivo prekvapujúcich sférach, napríklad v oblasti hospodárstva, športu alebo zdravotníctva. Farár, bratislavský župan, biskup Západného dištriktu a politik Zoch prežil v Modre celý aktívny život a zanechal v meste hlbokú stopu.

Obdobie po prevrate bolo charakteristické politickými a spoločenskými zmenami. Súviseli s nimi aj zmeny v mestských komunitách. Podobná situácia bola aj v meste Modra, ktorá patrila medzi prvé mestá, ktoré sa pripojili k Československej republike a správu v nich prevzali slovenské národné orgány. Udialo sa to najmä z dôvodu, že jedným z aktérov martinského zhromaždenia bol modranský evanjelický farár Samuel Zoch.

Samuel Zoch bol v Modre inštalovaný za farára slovenskej evanjelickej cirkvi augsburského vyznania 6. januára 1908. Nastúpil do zabehnutého farského úradu, ktorý prevzal po svojom predčasne zosnulom strýkovi Pavlovi Zochovi. Aj vďaka predchodcovi takpovediac vhumol do spoločnosti elitnej slovenskej inteligencie a veľmi rýchlo sa stal jej aktívnym členom. Najbližšími Zochovými spolupracovníkmi v Modre boli katolícky dekan Ľudovít Ernyei a evanjelický farár úradujúci v časti Modry v Kráľovej Vladimír Jurkovič. Práve s ním rozbehli viacero aktivít týkajúcich sa mesta Modra. Vladimír Jurkovič bol bratom slovenského architekta Dušana Sama Jurkoviča. Vzájomné priateľstvo Jurkovičovcov a Samuela Zocha sa prejavilo vo viacerých uskutočnených zámeroch a projektoch.

Obaja Jurkovičovci sa spolu s farárom Zochom angažovali aj pri stavbe budovy sirotinca, ktorý bol v plnej prevádzke už od roku 1905. Nová stavba mala zabezpečiť potreby pre deti, ktorých počet každoročne narastal. K zhotoveniu návrhu prizval Zoch, samozrejme, Dušana Jurkoviča. V pozostalosti Samuela Zocha mô-

Evanjelické kostoly v Modre

Evanjelický sirotinec projektovaný architektom Dušanom Jurkovičom

žeme čítať: *Zamlúval sa nám, že sme predpokladali v ňom, že svojim rázovito slovenským spôsobom stavania bude môcť i pre sirotinec peknú a zvláštnu budovu navrhnuť.*⁶⁴ Zoch dal návrh sirotinca Jurkovičovi z dôvodu nedostatku peňazí niekoľkokrát prerobiť, čo architekt v konečnej podobe zohľadnil. Jednoduchá účelná budova Zochovi konvenovala, spĺňala všetky predpoklady, ktoré si podobný ústav vyžadoval, Zoch uviedol že *bola navrhnutá v jemnom slovenskom slohu, niet na nej zbytočnej okrasy, no stavisko i vo svojej jednoduchosti, hlavne svojim krásnym rozčlenením pôsobí nádherne.*⁶⁵ Bola to pravda, podobnú modernú stavbu doposiaľ mesto nemalo. V architektúre sirotinca už bolo zreteľné, že Dušan Jurkovič mal v tomto čase za sebou obdobie prezdobenej secesie. Bol z neho architekt, ktorý čoraz viac inklinoval k zjednodušeniu tvarov a redukcii výzdobných prvkov. Pri modranskom sirotinci sa inšpiroval anglickým hnutím arts & crafts.⁶⁶ Projekt zakomponoval do objektu starého mlyna, ktorý vlastnila evanjelická cirkev. Stavba bola štylizovaná, členitej kompozícii dominoval impozantný vežový vstup s trojicou okien ukončený kužeľovitou strechou. Po stranách vstupnej veže vybiehali bočné krídla. Celkovo stavba s červenými strechami a popínavou zeleňou pôsobila subtilne. Napriek zdanlivej jednoduchosti získal sirotinec oproti pôvodnému objektu priestor aj na zázemie pre zamestnancov. Súčasťou ústavu boli priestrané spálne, kuchyňa, izby pre zamestnancov, sociálne zariadenia, pekáreň aj hospodársky dvor.

64 ŠA BA, pobočka Modra. Pisomná pozostalosť Samuela Zocha. Rukopis Samuela Zocha.

65 ÚA ECAV BA, Fond Slovenský evanjelický zbor v Modre.

66 Jamnický, I. 2013. Architekt Dušan Jurkovič a Modra. In. Zborník z medzinárodného odborného seminára. 2013, str. 8.

Samuel Zoch si veľmi rýchlo získal priazeň a uznanie miestnych ľudí a nielen evanjelikov, dôvodom bola obetavá farárska služba, nová impozantná budova a tiež snaha dať zarobiť domácim remeselníkom, v jeho pozostalosti sa dočítame: *... skoro celá práca okolo sirotinca bola prevedená našimi ľuďmi a nemuseli sme cudzím, nenašským firmám dávať zárobok.*⁶⁷ Takto zmýšľal pri všetkých realizáciách stavieb. Tento fakt bol azda dôvodom, prečo sirotinec vystavali v rekordnom čase za jeden rok, do užívania bol odovzdaný 28. mája 1913. Stal sa priestorom, kde žili siroty, i miestom, ktoré mohli využívať miestne spolky. Priestranná jedáleň slúžila ako prednášková aj ako divadelná sála.

Aktivity sirotinca preslávili Modru po všetkých slovenských mestách, ktoré posielali ústavu peňažné aj potravinové dary. Zoch informoval verejnosť o živote detí v sirotinci prostredníctvom vnútromisijného časopisu Stráž na Sione, ktorý vydával so Šimonom Roháčkom v miestnej tlačiarňi.

Novostavba sirotinca bola veľkým počínom v živote Samuela Zocha a už o rok zohrala mimoriadne dôležitú úlohu. Po vypuknutí prvej svetovej vojny našli v sirotinci domov stovky detí. V tomto období venoval Zoch veľkú pozornosť práci v sirotinci, vojakom na fronte aj miestnym ľuďom v Modre a Pezinku, pre ktorých organizoval potravinové zbierky.

Zlom v živote rodiny Zochovcov nastal v hektickom roku 1918, keď manželom zomrel jediný syn Stanko. Zochovci po smrti syna našli doslova zadostučine-

Zo života sirotinca

67 ŠA BA, pobočka Modra. Pisomná pozostalosť Samuela Zocha. Rukopis Samuela Zocha.

Rodina Samuela Zocha

ký farár do politiky, 10. decembra 1918 bol menovaný ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska Vavrom Šrobárom do funkcie bratislavského župana. Vieme, že túto neľahkú prácu vykonával iba krátko, bola však ďalšou príležitosťou, aby sa stal v roku 1918 administrátorom Západného dištriktu a 22. októbra 1922 napokon aj biskupom. S funkciami súvisel aj rad aktivít uskutočnených v meste Modra. Išlo najmä o kontakty, ktoré Zoch ako župan a neskôr biskup získal a využil.

V roku 1919 vo funkcii župana sa spolu s riaditeľom ústavu Ferdinandom Písekým, bývalým pobočníkom Milana Rastislava Štefánika, pričínal o dôležitú vládnú návštevu v meste Modra, ktorá dostala mesto na stránky novín. Delegácia na čele s Vavrom Šrobárom prišla na slávnostné premenovanie preparandie na Štátny Masarykov učiteľský ústav. Škola získala týmto aktom vysoký kredit a patrila medzi najlepšie v republike.

Škola vôbec zohrávala v živote Samuela Zocha dôležitú úlohu, ako syn z rodiny, v ktorej bola veľká časť členov učiteľmi, si veľmi dobre uvedomoval dôležitosť vzdelania. Zoch považoval školu a vzdelanie za najdôležitejšie články spoločnosti, pretože iba prostredníctvom vzdelaných ľudí mohol byť dobre spravovaný štát. Aj to bol dôvod, prečo sa stal Samuel Zoch podporovateľom študentov a škôl. Napokon práve kvôli školskej otázke opustil miesto bratislavského župana a začal sa naplno venovať cirkevným otázkam, s ktorými súviselo aj školstvo. Založil viacero podporných fondov pre študentov a pričínal sa o zriadenie škôl v meste, kde žil. Modra začala byť v spoločnosti vnímaná ako mesto škôl. Z iniciatívy Zocha sa z Bratislavy do Modry presídlila Štátna vinársko-ovocinárska škola, zriadená bola evanjelická dievčenská škola a popri keramickom podniku fungovala učňovská škola.

68 BARTLOVÁ, A. 2014. Samuel Zoch a jeho doba, príspevok k dejinám Modry a jej významných osobností. In **Deň modranského sirotinca: Zborník z medzinárodného seminára**. Modra: Modranská beseda, 2014, s. 17.

nie v práci pre druhých. Ku koncu vojny Samuel Zoch pozorne sledoval politickú situáciu a ako priateľ viacerých významných slovenských predstaviteľov sa stal jedným zo spoluzakladateľov Slovenskej národnej strany pre Prešporok a okolie.⁶⁸ Po vyhlásení Deklarácie slovenského národa 30. októbra 1918, kde bol s úpravami prijatý Zochom pripravený text, vstúpil modranský evanjelický farár do politiky, 10. decembra 1918 bol menovaný ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska Vavrom Šrobárom do funkcie bratislavského župana. Vieme, že túto neľahkú prácu vykonával iba krátko, bola však ďalšou príležitosťou, aby sa stal v roku 1918 administrátorom Západného dištriktu a 22. októbra 1922 napokon aj biskupom. S funkciami súvisel aj rad aktivít uskutočnených v meste Modra. Išlo najmä o kontakty, ktoré Zoch ako župan a neskôr biskup získal a využil.

Modrania vnímali Samuela Zocha ako výnimočnú osobnosť, stal sa morálnou autoritou, ktorej verili, aj z tohto dôvodu v búrlivom období po vzniku Slovenskej republiky rád, na jar v roku 1919, neváhali a na jeho odporúčania dňom a nocou strážili v letovisku Harmónia vilu Sokol, kde mesiac úradoval Vavro Šrobár.⁶⁹

Azyl nenašiel Vavro Šrobár v Harmónii náhodne. Samuel Zoch bol aktívnym členom modranského turistického spolku a členom meštianskej besedy, ktorá sa stretávala v Harmónii a na Piesku. Po príchode do Modry sa stal členom konzorcia, ktoré malo na starosti výstavbu a správu vil v letovisku.

Samuel Zoch zohľadňoval zásluhy mesta aj pri rozhodovaní o zriadení okresu v Modre, ktorá zápasila s Pezinkom. V januári roku 1921 môžeme z jedného zo Zochových konceptov listov čítať: ... keď Pezinok vykoná za slovenskú národnú vec to, keď prevedie za Československú republiku toľko čo Modra, budem aj ja za Pezinok.⁷⁰ Modra sa vďaka Zochovi napokon v roku 1920 stala okresným mestom, hoci nie celkom podľa počiatočných predstáv, pretože časť úradov zostala v Pezinku a Senci. Pre mesto bolo dôležité, že ako okresné sídlo sa začalo rozvíjať stavebne a zmenil sa jeho urbanistický vzhľad. Zoch stál pri tomto rozvoji ako člen mestského zastupiteľstva. Na okraji mesta vyrástli mestské vilky a vystavali sa luxusné obytné domy pre úradníkov. K tejto práci bol opäť prizvaný Dušan Jurkovič. Šlo o zaujímavú stavbu s charakteristickými jurkovičovskými detailmi,

Slávnostné otvorenie Masarykovho učiteľského ústavu v Modre

69 ŠPIESZ, A. 1992. **Dejiny Slovenska na ceste k sebauvedomeniu**. Bratislava: Perfekt, 1992. ISBN 978-80-8046-4, s. 143.

70 **Koncept článku**. Osobný fond Samuela Zocha. SNM-MLŠ, inv. č. M-304/1984.

Úradnícke domy v Modre projektované architektom Dušanom Jurkovičom

Účastinná listina Slovenskej keramiky v Modre podpísaná Samuelom Zochom

akými boli svietidlá, zábradlia, dvere a okná. Jurkovič opäť využil miestne materiály a neopomenul ani keramiku, fasáda domov bola zdobená keramickými terčmi a modranskými erbmi.

O modranskú keramiku sa nezaujímal iba Dušan Jurkovič, po zatvorení keramického podniku v Modre v roku 1910 sa nad jeho existenciou zamýšľal aj Samuel Zoch. Na margo modranskej keramickej dielne Zoch uviedol: *... bola by škoda, keby táto dielňa musela padnúť. Veď by s ňou, ako poslednou dorábateľkou našej ľudovej keramiky – dnes už ani v Stupave ani v Bolerázi nepracuje nik – zanikol taký umelecký výtvor nášho ľudu, ktorý na celom svete obdivujú.*

Modranská keramika sa v Uhorsku stala synonymom slovenskosti a mala dlhoročnú tradíciu. Zoch poznal Jurkovičov vzťah k ľudovému umeniu, napokon bol to práve on, kto hľadal do modranskej keramickej dielne prostredníctvom výtvarníčky Marie Vořechovej Vejvodovej maliarov keramiky. V roku 1913 inicioval Samuel Zoch stretnutie s Dušanom Jurkovičom a jeho bratom Vladimírom, z ktorého vzišlo založenie účastinnej spoločnosti známej najmä ako Slovenská keramika Modra. Samuel Zoch sa stal hlavným organizátorom prevzatia keramického podniku. Do spoločnosti vstúpilo veľa vplyvných ľudí, medzi nimi aj Milan Ivanka, Ján Záturecký alebo František Kretz. Členmi sa stali aj skalické Družstvo, Ústredna v Brne, Lipa a Hospodárska banka v Trnave, ktorá držala výrobu finančne nad vodou v kritických obdobiach. Samuel Zoch sa stal správcom celej spoločnosti a vedúcim celej firmy so všetkými právami. Podnik počas správcovstva Samuela Zocha zažil svoju renesanciu, najmä po vzniku Československej republiky. Dušan Jurkovič bol účastinárom i veľkým podporovateľom podniku. Ako vládny komisár pre zachovanie pamiatok na Slovensku sa snažil podnik zabezpečiť potrebnou technikou aj kompetentnými ľuďmi. Z iniciatívy Dušana Jurkoviča sa konalo v Modre viacero keramických kurzov pod vedením profesionálnych výtvarníkov, ktorí posunuli úroveň modranskej keramiky dopredu. Výrobky z dielne sa stali obľúbenými suvenírmi a oficiálnymi darmi štátnych predstaviteľov, prezidentov, ministrov, riaditeľov podnikov a umelcov. Aj vďaka Samuelovi Zochovi, iniciátorovi záchrany modranskej keramickej dielne, jej činnosť kontinuálne pokračuje dodnes.

V súvislosti s ochranou ministra Šrobára som spomenula Harmóniu. Letovisko Harmónia sa stalo známym už koncom 19. storočia, keď bol v Modre prijatý štatút na zriadenie letoviska s ubytovňami pre letných hostí. V čase príchodu Samuela Zocha do Modry mala Harmónia 18 vil slúžiacich na ubytovanie hostí, reštauráciu, tančiareň, tenisové ihriská, kolkáreň a korčuliarsku dráhu. Po vzniku Československej republiky sa stal Samuel Zoch správcom a konateľom účastinnej spoločnosti Harmónia, ktorú založila Hospodárska banka v Trnave. Snahou účastinnej spoloč-

Snečné kúpele v Modre-Harmónii projektované architektom Dušanom Jurkovičom

nosti sa stalo sprístupnenie letoviska aj nižším vrstvám. Letovisko síce stratilo na monarchistickej noblese, ale otvorilo sa širokej verejnosti. Vďaka účastinnej spoločnosti sa v Harmónii vystavalo viacero víl a pribudla vybavenosť, v mieste bol zriadený vodovod, elektrina, zdravotná aj bezpečnostná služba. Pri viacerých realizáciách sa v lokalite opäť prejavil rukopis Zochovho priateľa Dušana Jurkoviča. Najvýznamnejšou stavbou boli Snečné kúpele, ktoré priradili Harmóniu medzi známe klimatické kúpele v Československu. Kúpele poskytovali vysoký komfort, výbornú klímu aj vybavenie. Drevená zdobená stavba mala oddelenia pre dámy aj pánov vybavené sprchami, ležadlami, šatňami a masážnym pavilónom.⁷¹ Zoch obľuboval Harmóniu, organizoval do letoviska výlety pre siroty, študentov aj vlastných hostí. Ako biskup spravoval vilu Bethania, patriacu evanjelickej cirkvi, a s priateľmi v nej trávil víkendy aj dovolenky.

Osobitnú kapitolu v Modre tvorí záujem Samuela Zocha urobiť z mesta národné a kultúrne centrum. Ako člen Matice slovenskej sa v roku 1924 zasadil o odhalenie pamätníka Ľudovítovi Štúrovi, ktorého pri každej príležitosti, štátnom sviatku či významnej návšteve neúnavne propagoval. Štúrove myšlienky, ako aj myšlienky

prezidenta Masaryka, ktorého blízkym spolupracovníkom sa stal v roku 1927, šírili aj na sokolských zletoch. Ako čestný predseda bratislavskej Masarykovej sokolskej župy usporiadal v Modre v roku 1921 veľkolepý sokolský zlet.

O aktivitách Samuela Zocha v Modre by sa dalo rozprávať zoširoka, mnohé mali lokálny význam, mnohé ho, naopak, prevyšovali. Aj vďaka Zochovmu pôsobeniu sa Modra zaradila medzi popredné mestá vtedajšieho Československa.

⁷¹ PETRAKOVIČ, J. – HLUBOCKÁ, H. 2007. **Harmónia**: Sprievodca históriou letoviska. Modra, 2007, str. 19.

BRATISLAVSKÁ ŽUPA na cestách pozemných aj vodných

Ing. Ernest Huska

Na úvod chcem ozrejmiť, že materiál je viac kompilátom údajov z materiálov uvedených nižšie ako vlastným autorským článkom.

Svoju prezentáciu začnem súčasnosťou, aj dnes je správa ciest župy spoločnosťou Regionálne cesty Bratislava, a. s., dôležitou činnosťou BSK. Veľa vecí sa za 100 rokov zmenilo, ale starostlivosť o cesty našťastie nie.

Správa a údržba na cestách a mostoch na cestách II. a III. triedy Bratislavského samosprávneho kraja v celkovej dĺžke viac ako 511 km je dnes (2019) v nasledovnom členení:

- **cesty II. triedy** v dĺžke 178,939 km: v okrese Malacky (90,955 km), v okrese Pezinok (59,220 km) a v okrese Senec (28,764 km),
- **cesty III. triedy** v dĺžke 332,738 km: v okrese Malacky (116,485 km), v okrese Pezinok (75,966 km), v okrese Senec (140,287 km),
- **mosty na cestách II. triedy** – 66: z toho v okrese Malacky (36), v okrese Pezinok (26) a v okrese Senec (4),
- **mosty na cestách III. triedy** – 64: z toho v okrese Malacky (25), v okrese Pezinok (23) a v okrese Senec (16).

Poznámky:

V texte budem používať terajší názov Bratislava, bratislavský aj pre obdobie pred rokom 1919 pre uľahčenie pochopenia súvislostí, aj keď oficiálne pomenovanie sa začalo používať až koncom marca 1919. V texte bude použitý termín *viniciálna cesta*, dnes už nepoužívaný. Bola to kategória ciest, ktorá vznikla Uhorským cestným zákonom z roku 1890, ktorý rozdelil cesty na štátne, župné, viniciálne a obecné. Na správu viniciálnych ciest boli zriaďované viniciálne výbory a na ich údržbe sa mali finančne podieľať obce a podniky pri cestách podľa dopredu stanoveného kľúča. Obyvatelia a majitelia povozov (ťažných zvierat) zase naturálne väčšinou prácou, ktorá sa však dala nahradiť finančným poplatkom. Tento systém v zásade fungoval, aj keď časť viniciálnych ciest prevzali neskôr župy až do roku 1948, keď boli viniciálne cesty na Slovensku zoštátnené. Už predtým v roku 1945 boli odovzdané do správy Povereníctva SNR pre verejné práce aj z toho dôvodu, že udalosťami 2. svetovej vojny boli veľmi poškodené, často viac

ako tzv. štátne cesty, a obce nemali prostriedky na ich opravy a údržbu. V texte ďalej budem používať slovo *Župa* s veľkým Ž, ak tým budem myslieť konkrétne Bratislavskú župu. Môj text je postavený najmä zo spracovaných informácií z Pamätníka župy Bratislavskej z roku 1928, ktorý v 10. roku založenia Československej republiky a k zachovaniu pamiatky bývalej župy XV vydal župný výbor v Bratislave. Pamätník je v majetku autora príspevku. Župné členenie sa skončilo v roku 1928 a následne sa zmenilo na krajinské členenie.

Kým sa budeme venovať Župe, pri cestnom hospodárstve by sa dali spomenúť zaujímavé investície v meste Bratislava – a to Pölnská cesta, ktorá bola nákladmi 2,5 milióna Kč vybudovaná na Kolibu, cesta široká 15 m a dlhá 5 km umožnila zastavenie priestoru medzi železničnou traťou a obytnou štvrťou Koliba. Ďalšou bola výstavba cesty na Železnú studienku, už vtedy obľúbené miesto výletov, náklady boli 2,6 milióna Kč, čím sa Mlynská dolina otvorila automobilizmu a urobil sa prvý krok, aby v doline mohli byť zriadené rôzne športové ihriská, hlavne na zimné športy. Projektovala sa hlavná spojovacia cesta medzi Lamačskou cestou a Karloveskou a už vtedy sa rátať, že to bude hlavná cesta smerom na Prahu. Stavba ciest v meste pokračovala aj v časoch hospodárskej krízy. Pomohla tomu pôžička od štátu vo výške 4 milióny Kč a Bratislava tieto stavby využívala aj na zamestnávanie sezónnych robotníkov, čím čiastočne zmierňovala dôsledky vtedajšej veľkej nezamestnanosti.

Župné cesty

Dnes je to jednoduchšie, cesty sú, „len“ sa o ne treba starať. V roku 1919 to bolo podstatne inak, najprv ich bolo treba vybudovať. Samozrejme, čísla budú trochu neporovnateľné, zmenilo sa župné usporiadanie, dnešný BSK je podstatne menší.

Vtedajšia Župa svoju úlohu chápala aj podľa zákona tak, aby sa postarala o hospodársky, zdravotný, sociálny a kultúrny rozvoj svojho obyvateľstva. A výstavba ciest a starostlivosť o ne naplňovala všetky štyri vymenované zásady. Umožňovala dopravu tovaru od remeselníkov po veľkostatkárov, dávala prácu od kočišov po šoférov, ale aj pomocných robotníkov – cestárov. No a už vtedy sa zlepšovanie ciest chápalo ako kultúrny počin, ktorý uľahčuje cestovanie a zbližuje ľudí, obce až štáty.

Je zaujímavé, že už na prelome 19. a 20. storočia sa uvažovalo nad významom ciest a nad tým, či nebudú nahradené železnicami. Tie zažili v 2. polovici nebyvalý rozvoj, vznikli diaľkové trasy, parné rušne dosahovali veľké rýchlosti a odviezli do diaľky veľké množstvo tovaru aj ľudí. Aj vojenská mobilita Rakúska a Uhorska bola postavená na využití železničných tratí, dá sa povedať že prvá svetová vojna išla

do boja najmä po železnici. Automobily najprv ešte neboli alebo boli malé, poruchové, do roku 1920 najmä s otvorenou kabinou. A aj drahé. Až slávny FORD T, inak šéfkonstruktéra pôvodom z Uhorska Jozsefa Galamba z malého mestečka Makó dnes na rumunskej hranici (neďaleko Nadlaku so slovenskou menšinou), a zavedenie sériovej výroby ukázali možnosti lacného automobilu pre osobnú prepravu. Ešte stále však bola prvá svetová vojna a verejné zdroje, ak aj išli do ciest, sa míňali na cesty vojensky strategicky významné. A takých na území Župy nebolo. Tu bola vojna ďaleko. Hádám by som pripomenul, že najväčšia železničná zoraďovacia stanica, odkiaľ išli ešalóny na všetky fronty, bola len kúsok od Bratislavy v Királyhide/Bruck an der Leitha, odkiaľ išiel do Haliča s marškumpačkou aj slávny vojak Švejk. Pre cesty to nebola najlepšia situácia. Tá sa tesne po vzniku ČSR len zhoršovala. V prvej polovici roku 1919 bol ešte vojnový stav s boľševickým Maďarskom, panoval nedostatok vhodných pracovných síl, vznikala nová verejná správa a prednosť dostali iné potreby. Cesty upadali, niektoré sa úplne zničili.

Župná hradska Bratislava - Komárno pri Bratislave pred rekonštrukciou (z publikácie Pamätník župy Bratislavskej, Bratislava 1928).

V župe Bratislavskej, inak číslom XV, ktorá reálne vznikla až v roku 1923 (o zmeňach župného usporiadania tu je iný príspevok), bola situácia o to horšia, že na území medzi Karpatami, Dunajom a Váhom a podobne na Záhorí ani nebol veľmi vhodný materiál na spevnené cesty. Alebo sa musel vozit z veľkej diaľky. Slovom spevnené sa myslia zo začiatku len štrkové cesty, valcované najprv koňmi, neskôr

ťažkými parnými valcami. Dňa 1. januára 1923, keď Župa XV reálne vznikla, jej vláda ČSR odovzdala do majetku, správy a údržby 1 311,74 km ciest. V tom boli všetky župné hradske bývalej Bratislavskej župy (v zmysle pôvodne uhorskej), veľká časť pôvodnej župy Nitrianskej a Komárňanskej a malé časti cestnej siete pôvodnej župy Trenčianskej a Gyórskej (Rábskej).

Poznámka: Len pre porovnanie, dnešný BSK má iba 3 okresy, vtedy to bolo 15 okresov.

Rád by som predstavil zloženie spomenutých župných ciest. Tie sa skladali zo župných ciest udržiavaných len z finančných prostriedkov župy, potom zo župných ciest udržiavaných z prostriedkov majiteľov mýtnych práv a časť ciest udržiavali aj obce. Župná cestná správa udržiavala ešte príjazdové cesty k železničným staniciam, na ktoré prispievala dotknutá obec, ale i železničná správa. Samozrejme, sieť sa časom aj menila. Niektoré cesty stratili svoj župný význam, boli zo siete vylúčené a, naopak, iné cesty – obecné či viniciálne – do nej boli zaradené. Bola tu aj snaha majiteľov mýtnych práv zbaviť sa ciest, ktoré prestali byť výnosné. V absolútnom čísle však k zásadnej zmene km nedošlo. Kým v roku 1923 to bolo 1 311 km, v roku 1928 mala župa v správe 1 305 km ciest.

No vráťme sa do roku 1923. Stav ciest bol zlý, v primeranej kvalite boli cesty len v bývalej Bratislavskej župe, ostatné – ako som už naznačil, nemali strategický/vojenský význam – mali katastrofálny stav. Nebolo možné, nebol na to čas a dokonca ani finančné zdroje, stavať moderné cesty. Finančná otázka bola najdôležitejšia, Župa nechcela pracovať s úverom, obávala sa, či bude schopná splácať úvery z príjmov. Rovnako nechcela od začiatku prudko zvyšovať tzv. župnú prirážku, teda daň. Dôvod sa z dnešného hľadiska, keď sa hľadá čo najvyššie znesiteľná možnosť zdaňovania, zdá až úsmevný – ale sympatický. Župa vyhlásila, že zvyšovanie daní treba realizovať obozretne a postupne. Zvyšovať rozpočet a dane je nemysliteľné, obyvateľstvo doposiaľ nepozná schopnosti nových župných činiteľov a situácia po Veľkej vojne nedovoľuje väčšie zaťaženie poplatníkov.

Výdavky na cesty boli väčšinovými výdavkami Župy. Z celkového rozpočtu v roku 1923 tvorili až 79,2 %, postupne pomer percent v rozpočte klesal na úroveň 55,4 % v roku 1928. V absolútnej hodnote to bolo 12,6 milióna korún v roku 1923 až 30,7 milióna korún v roku 1928. Samozrejme, aj vtedy sa plánovalo, vyššie uvedené sumy v rozpočte sa často ani nevyčerpali, lebo neboli kryté príjmami. Tento pokles do reality bol priemerne o tretinu.

Zaujímavý bol prístup k spomenutým úverom. Vedenie Župy uznávalo použitie dlhodobých úverov na veľké stavby ako mosty, ktorých budúcu životnosť mož-

no odhadovať na desiatky rokov. Naopak, odmietalo použiť úvery na krátkodobé benefity, na cesty rýchlo podliehajúce amortizácii, ktoré by bolo treba o pár rokov znovu opravovať. Citujem vyhlásenie, že vďaka takémuto úveru sa rozpočet ľahko zostavuje, zdanlivo bez zataženia daňových poplatníkov. A výsledkom je cesta „nie celkom solídna“. Už vtedy si uvedomovali, že to nie sú hradské, čo vydržali stovky rokov. Závažnosť, intenzita dopravy aj rýchlosť skracujú životnosť ciest. Ako inšpiráciu pre súčasnosť pripomeniem, že na konci župnej éry v roku 1928 odovzdala Župa svoje cesty bez úverového zataženia dokonca s aktivitami. A to si niektoré svoje príjmy z možných mýtnych práv radšej neuplatňovala z dôvodu, že zdržiavanie premávky nie je úmerné výnosu z vyberania mýtného.

Aké vlastne boli príjmy používané na župné cesty, údržbu aj stavbu? Boli to príjmy od obcí, pokiaľ župná cesta prechádzala zastavaným územím obce. Tie však väčšinou nedosahovali náklady na ich údržbu, čiže Župa aj takto obciam pomáhala. Druhým príjmom boli zdroje od štátnej železnice za príjazdové cesty k staniciam. Aj keď i vtedy boli železnice ťažkým partnerom na získavanie zdrojov.

Iná situácia bola pri stavbe nových ciest. Tu obce, teda ich obyvatelia, celkom ochotne aj dobrovoľne prispievali na nové cesty, často však len naturálne, napr. bezplatným dovozom stavebných materiálov. Veľká pomoc bola aj od Ministerstva verejných prác v Prahe, ktoré ochotne a často vyhovovalo žiadostiam o príspevok a poskytlo Župe príspevky od 20 až do 50 % práve na nové cesty. Žiaľ, tak ako teraz, aj vtedy to bolo spojené s pomalým postupom a byrokraciou a Župa radšej začala stavbu cesty, ako by mala čakať ďalší rok. Pripomínam, že vtedajšia technológia stavby ciest omnoho viac reflektovala potrebu vhodného počasia a ročného obdobia, a keď sa nezačalo v príhodnej chvíli, znamenalo to ročné zdržanie.

Keďže sme na juhu, kde fungovali veľké poľnohospodárske podniky – veľkostatky aj veľkostatkári často a dokonca bezplatne zásobovali stavby nových ciest materiálmi, najčastejšie cestným štrkom. Štrk nespomínam náhodne. Dnes za vrchol kvality cesty pokladáme široký asfaltový koberec, ktorý nám bez hrkotania umožní vysoké rýchlosti. Nie však v 20. rokoch. Vtedy tu v Župe vládol štrk.

Štrk vládol.

Ďalšie kapitoly budú o štrku. Dnes je najúspešnejším cestným materiálom asfalt. Vtedy ním bol štrk.

*Na silnici do Prášil
jeden mladý cestár žil,
na silnici do Prášil*

*jeden mladý cestár žil.
A kamení (a kamení)
a kamení tam roztloukal,
když silnici štěrkoval.*

Stav ciest Župy po vojne, ako som už párkrát spomenul, bol nedobrý a vyžadoval rýchlu nápravu. Stavať dnešné asfaltky či betónky, na to nebolo času ani peňazí. Dokonca ani automobilov veľmi nebolo, pre povozy postačovala valcovaná štrková cesta, už to bol pokrok v porovnaní so štrkovými nevalcovanými cestami. Technický stav ciest ilustruje pár čísiel. Dláždzených bolo 0,4 %, štetovaných 23 %, 66 % bolo iba štrkovaných a 10 % bez akejkoľvek povrchovej úpravy, len zo zeme či z hliny, ktorá sa po dažďoch urovnávala, aby sa po ceste dalo jazdiť aspoň za sucha. (*Štetovanie je stará tradičná technika úpravy ciest, ide o dláždenie štiepaným kameňom, inak je veľmi trvácna aj protierózna, najmä na svahoch, a aj estetická a funkčná.*)

*Penetrácia štrkovej vozovky essenským asfaltom na župnej hradskej Bratislava – Komárno
(z publikácie Pamätník župy Bratislavskej, Bratislava 1928)*

Stav ciest určoval aj technológiu. Štetované cesty a cesty so štrkovým lôžkom boli rok čo rok zavázané značným množstvom štrku. Bolo veľmi dôležité, aby sa to stalo vo vlhkom až daždivom počasí, lebo inak zostal štrk do vesty nezatlačený a skôr zavádzal, ako by bol užitočný. Následne ho vozidlá rozbili na kúsky a všetko sa mohlo zopakovať. Bolo treba valcovať. Na začiatku mala Župa len jeden parný valec, v roku 1927 ich už mala šesť a ešte tri požičané od štátu.

Príbeh župného valca č. 5, ktorý sa dodnes nachádza v STM – Múzeu dopravy Bratislava, je vo vlastníctve Veterán klub Bratislava a do múzea je dlhodobo zapožičaný.

Povrch zo živočejnej emulzie Collas na essenskom asfalte na župnej hradskej Bratislava – Komárno (z publikácie Pamätník župy Bratislavskej, Bratislava 1928)

Parný župný valec č. 5, rok výroby 1927, výrobca Škoda Hradec Králové, výrobné číslo 2 420

Župný valec č. 5 v zbierke SNM – Múzeum dopravy, Bratislava. Foto: Anton Kvasnička

Parný valec je technické zariadenie určené na zhutňovanie najmä ciest pri ich výstavbe. Z hľadiska technológie patrí medzi tzv. statické valce, na prácu využíva svoju vlastnú veľkú hmotnosť spolu s hmotnosťou predného valca aj zadných kolies. Posádku tvorili zvyčajne dve osoby, vodič a kurič.

Informačná tabuľka umiestnená na župnom valci č. 5 v zbierke SNM – Múzeum dopravy, Bratislava. Foto: Anton Kvasnička

sa valec dal použiť aj ako lokomobila. Valec zvyčajne mal dve rýchlosti – pomalú pracovnú a trochu rýchlejšiu prepravnú. Pri preprave sa dali využiť existujúce zadné závesy, ktoré mohli za sebou ťahať prívesný vozík alebo maringotku a zásoby uhlia a vody.

Systém bol veľmi výhodný, lebo sa dalo ľahko prepínať z chodu dopredu na rezervný dozadu.

Valcovanie aj tak bolo veľmi pomalé, spotreba štrku obrovská. Pri normálnom valcovaní bola spotreba 550 m³ na 1 km a jeden valec uvalcoval 8 – 10 km do roka. Výsledok bol naozaj pomalý, veď v roku 1923 sa podarilo uvalcovať len 12 km ciest. Preto začala cestná správa od roku 1925 tzv. malé valcovanie, pri ktorom bola spotreba na 1 km iba 180 – 250 m³ štrku. Ten sa rozsyval v strede cesty len do šírky 2,5 - 3 metre a potom sa uvalcoval. Tak mohol jeden valec uvalcovať až 30 km do roka. Pre menej frekventované cesty to bolo riešenie úplne vyhovujúce, cesta bola rovná, štrk nebol roztrúsený, a keďže bol zavalcovaný, nedrvil sa, ale bol iba obrusovaný, čiže aj spotreba bola menšia. Samozrejme, na frekventovaných cestách sa štrkovalo a valcovalo v plnom profile cesty.

No veľa kilometrov ciest ešte aj tak zostalo neupravených. Cestná správa Župy najprv cesty preprojetovala, aby sa vyrovnali oblúky mimo obcí, zväčšili sa polomery zatáčok aspoň na 50 m, vyrovnávali sa stúpania, aby neboli väčšie ako 5 % a aby sa obmedzili protispády. Až potom sa začalo s prebudovaním ciest, šírka sa zjednotila na 7,5 m, vybudovali sa priepusty, mostíky a zasadili sa stromoradia.

Základom stroja sú horizontálny parný kotol a parný stroj. Pohyb stroja je prenášaný prevodmi na široké hladké zadné kolesá. Predný valec je rozdelený na dve samostatné časti, ktoré sa odvalujú nezávisle od seba, čo zlepšuje zatáčanie a znižuje opotrebenie. Za plošinou obsluhy je zásobník na uhlie a vodu (tender). Na valci vidno veľký zostrvačnik, ktorý je využitelný ako remenica, aby

Nebolo to lacné, priemerná cena 1 m bola 200-tisíc Kč na 1 km. Cestná správa dodržiavala aj pravidlo, aby použitý štrk bol čo najkvalitnejší, aby nebola potrebná častá údržba. Zrejme úplne nevyužívali dnešný systém verejných obstarávaní, keď je rozhodujúca nízka až dumpingová cena... Aj vtedy však hľadeli na cenu. Kde nebolo treba, kde to prevádzka nediktovala, použil sa aj mäkký štrk alebo sa miešal s tvrdším. O hospodárení Župy svedčí aj fakt, že prísne dbala na to, aby sa využívali najmä lomy a zdroje štrku z územia Župy a zamestnávali sa domáci robotníci, či už cestní, alebo na dolovanie štrku. Argument bol, že je nevhodné, aby peniaze získané od poplatníkov plynuli mimo územia Župy, pokiaľ je vhodný materiál na jej území.

Spomeňme aspoň hlavných dodávateľov: Štokravská vápenka, dnes chránené územie s paleontologickými nálezmi v DNV. Legiolom, a. s., podľa vlastníka Legiobanky, dodával čadič, fy Rudolf Rintel zo Zlatých Moraviec, štátny kameňolom pri Lučenci. Dodávateľmi boli aj Diosecký cukrovar – vápenec z Nového Mesta nad Váhom, fy Wohlstein a Kleinz z Nitry – vápenec a Ladecké vápenky, a. s., v Ladcoch. Tieto firmy vedeli zásobovať štrkom na veľké vzdialenosti aj tam, kde štrk vzhľadom na podložie nebol. Župa hľadala i vlastné zdroje, takým bol lom blízko Sološnice, kde ťažila kameň v rokoch 1925 – 27. Neskôr prestal pracovať, s majiteľmi pozemku sa nedohodli na nájomnom.

Túto kapitolu o štrku ukončíme tým, že Župa sa pokúšala aj o iné úpravy ciest. Najlepšou, ale najdrahšou metódou bolo dláždenie, no koncom 20. rokov sa už začali skúšať aj iné materiály, asfaltobetón, asfalt zavalcovaný do kremencového či čadičového štrku alebo už aj zo samostatného asfaltu (dobovo zvaného essenského asfaltu, valcovaného za studena) na betónovom podklade. Bolo však ťažké nájsť ideál pre dva druhy dopravy – ešte stále existujúcu konskú dopravu a rozvíjajúcu sa automobilovú – každá potrebovala iný povrch ciest. Začiatok autobusovej prepravy medzi obcami tak naznačil budúcnosť: cesty bez prachu a čo najmenej hlučné, betónky bez medzier, asfaltky, vhodné pre pneumatiky. Jedna z prvých bola budovaná z Modry do Šenkvic k železničnej stanici, keďže Modra bola (vlastnou vinou) bez železnice. Zmena materiálu ciest bola celkom rýchla. Najúspešnejším materiálom sa už stával asfalt, a tak je to až doteraz.

Stavba ciest potrebovala aj množstvo doplňujúcich technických stavieb. Drevené priepusty pod cestami sa pomaly menili na železobetónové. Likvidovali sa cestné priečne rigoly, ktoré brzdili premávky, a menili sa za rúrové betónové priepustky. Začali sa stavať zábradlia a zvodidlá, vtedy zvané odrazníky. Pôvodné drevené mostíky sa aj z dôvodu vysokých cien dreva po Veľkej vojne menili na železobetónové, ktoré predsa len potrebovali menšiu údržbu. A stavali sa i veľké mosty alebo sa aspoň opravovali a posilňovali. Nové Mesto nad Váhom dostalo

Práca na dvojvrstvovej betónovej vozovke pri Novom Meste nad Váhom (z publikácie Pamätník župy Bratislavskej, Bratislava 1928)

na moste nový povrch, železný most cez Váh pri Šali dostal novú vozovku, pôvodná štrková sa zmenila na asfaltovú. Za 930-tisíc Kč Župa kúpila mosty cez Váh od statkára Erdödyho. Nový, dôležitý most sa začal stavať v Piešťanoch, asi 100 m pod južným cípom kúpeľného ostrova. Most postavený začiatkom 30. rokov je dnes kultúrnou pamiatkou a poznáme ho pod názvom Krajinský most. Má sedem polí, zavesená časť má rozpätie 52 metrov a v čase svojho vzniku patril medzi najodvážnejšie železobetónové mostné konštrukcie vtedajšej ČSR. Žiaľ, svojou nosnosťou 12 ton už dávno nepostačuje dnešnej doprave.

Na konci kapitoly by sme mali hovoriť o niečom inom ako o kilometroch ciest, kubikoch štrku a o asfalte, a to o ľuďoch. Ak si pozriete fotografie súvisiace s prácami na cestách, okrem spomenutého valca sa využívala najmä ľudská práca, pár jednoduchých náradí a minimum mechanizmov. Ešte tak fúrik. No niekto to musel aj riadiť. Správu župných ciest vykonával župný výbor s pomocou župnej technickej komisie prostredníctvom župného úradu. Pri župnom technickom odbore vzniklo cestné oddelenie, ktoré malo prednostu vrchného technického radcu Ing. Jána Liewalda a dvoch referentov, Ing. Mikuláša Pazára a Ing. Vladimíra Dyrynka. (Práve z materiálov Ing. Liewalda vznikol aj môj príspevok.) Tomuto centrálnemu orgánu boli podriadené ako výkonné orgány technické oddelenia okresných úradov v Bratislave (prednosta Ing. Václav Jůzek) a v Trnave (prednosta Ing. Augustín Krejčí). Títo boli platení štátom, keďže sa starali aj o štátne cesty. Bezprostredný dozor na župných cestách vykonávalo 22 cestmajstrov, platených

Župou. Zamestnanie malo aj 166 cestárov. Nároky na zamestnancov boli nemalé. Na jedného cestára pripadlo 7 až 8 km, na jedného cestmajstra 72 km a na jedného inžiniera 185 km ciest.

Nie, nebudeme končiť ľuďmi, ale stromami, alejami, ktoré sú dnes tak často nemilosrdne a bez rozmyslu rúbané (lebo štiepka, lebo stromy skáču autám do cesty...). Cestná správa sa inšpirovala štátnymi cestami, kde stromoradia boli už z histórie, ale aj kultúrnymi krajinami, ako ich videli v zahraničí. Župa počas svojej existencie vysadila 129 km stromoradií. Táto práca bývala cestnými pracovníkmi obľúbená, predsa len to bola zmena oproti rutinnej údržbe, štetovaniu či valcovaniu, ktoré sa o rok či dva zase opakovali. Výsledkom bolo aj estetické dielo, aleja stromov zdobila i tienila cestu. No už vtedy sa našli ruky, ktoré dokázali čerstvo zasadený stromček zlomiť. Stanovisko Župy však bolo, že nie je možné od takejto práce odstúpiť. „Snáď sa taký naničhodník, (ničiaci stromy), nad našou vytrvalosťou zamyslí,“ citujem z dobového materiálu. Tak neviem... Už sa zamyslel alebo naopak v rúbaní stromov zašiel od ciest ďalej?

Lode a prístav

Zase začnem niekoľkými poznámkami. Dnešný prístav nie je na mieste prístavu z 20. či 30. rokov 20. storočia z čias Župy. Dokonca ani to, čo dnes voláme Starý alebo Zimný prístav, nebolo pôvodným obchodným prístavom. Zimný prístav bol postavený najprv preto, aby sa tu ukryli lode v zimnom období. Keď idete okolo jeho brehov, často nájdete ešte šikmé kameňom vyložené steny brehov, to sú tie pôvodné, najstaršie. To, že sú šikmé, je dobré pre zamrzenie, ale sťažovalo by to prirazenie lode k brehu a nakládku a vykládku tovaru. Taká činnosť sa tu ani nevykonávala, neboli tu sklady ani prepravné zariadenia. Až neskôr sa brehy prestavali na kolmé k hladine, aby loď mohla priplávať tesne k hrane brehu. Prístav, ktorému sa chcem venovať, bol podstatne vyššie proti prúdu a bližšie k dnešnému centru mesta, veď si pripomeňte, kde je dnešný Sklad č. 7. Posledný z mnohých ďalších. No Zimný prístav sa začal prebudovávať na obchodný najmä až po Veľkej vojne.

Nebudem zachádzať do histórie, vari len spomeniem Viedenský kongres z rokov 1814/15, ktorý zaviedol právnu kategóriu medzinárodnej rieky, čiže takej, ktorá tečie aspoň cez dve krajiny a ústí do mora, a kde krajiny, cez ktoré preteká musia umožniť slobodnú plavbu lodí.

A ešte dôležitú reguláciu Dunaja v rokoch 1886 až 1896 podľa projektu Enea Lanfranconiho, ktorú máme doteraz a aj vďaka ktorej vznikol vtedajší moderný prístav od mestskej sýpky dolu prúdom na ľavej strane rieky. Bola to tzv. regulácia na strednú vodu. Znamená to, zjednodušene povedané, prispôsobenie všetkých

hydrotechnických aj plavebných vlastností rieky, prieplyvnosť ústí do zimných prístavov, prehĺbenie plavebnej dráhy na tzv. stredný stav vody.

V 20. rokoch 20. storočia sa začalo pracovať na regulácii na tzv. malú vodu, 80 cm na vodomete v Bratislave, čo zodpovedá prietoku 900 m³ vody za sekundu. To, že sa tvar rieky zúžil zhruba na 300 ms oproti dvojnásobku, spôsobovalo, že voda v jednej časti koryto prehľbovala, neskôr zase vymletý štrk ukladala. Bagrovaním sa to dalo ťažko regulovať. To sa podarilo až neskôr, kamennými výhonmi, ktoré môžete vidieť pri občasnom poklese hladiny. Táto nízka regulačná hladina mala zabezpečiť bezpečnú plavebnú dráhu pre lode tak, aby mohli počítať s minimálnou hĺbkou 2 metre po celej dĺžke plavebnej dráhy.

Moderný prístav v dnešnom zmysle slova ešte nebol. Bol však ako osobný, tak aj nákladný, hoci tovar sa nakladal a vykladal najmä ručne. Miroslav Sabol vo svojom diele Hospodársky význam bratislavského prístavu do 1. polovice 20. storočia píše: „Napriek prestavbe bratislavský prístav mal len jednoduché technické zariadenie, jeho ročný obrat bol 40 tis ton, približne 4 tisíc vagónov. Asi na 1500 m dlhom nábreží boli postavené 3 drevené a 2 murované budovy. Prístav mal len jedno kolajisko, náklad a výklad sa realizoval len ručne. Až v roku 1916 bol postavený elektrický mostový žerjav s výkonom 30 ton za hodinu...“ Doplním, že tu bola ešte čerpacia stanica na minerálne oleje firmy Apollo.

Kapitola by si zaslúžila aj zmienku o Dunajskom veľtrhu, medzinárodnom veľtrhu založenom v roku 1920 Kornelom Stodolom (bratom známejšieho Aurela Stodolu, autora teórie plynových a parných turbín) na rozvoj obchodných vzťahov. Zo začiatku sa volal Orientálny, zrejme preto, lebo Bratislavu vnímali ako vstup do orientu. Už po ukončení župného členenia v roku 1928 sa stal významným prvkom obchodného života mesta aj krajiny, počet vystavovateľov bol rátaný na tisícky a návštevníkov vysoko nad 100-tisíc. Posledný sa konal v roku 1942, vojnové časy v roku 1943 ho už neumožnili. My sme ho ešte donedávna poznali ako budovy PKO, po tom, ako sa v 30. rokoch presunul na iné miesto na nábreží, a kým ho hlavné mesto umožnilo nemilobohu zbúrať.

Dunajský veľtrh spomínam aj preto, že župný výbor každoročne prispieval v sume od 20- do 40-tisíc drobným vystavovateľom veľtrhu. Bola to podpora, aby sa na ňom mohli zúčastniť.

Rok 1918 veľa zmenil. Bývalý štát Rakúsko-Uhorsko plavbu po Dunaji sám nevykonával, vykonával len dozor a za určitých podmienok aj subvencoval. Plavba bola v rukách tzv. paroplavebných spoločností. Tie tovar a osoby prevážali, ale aj zabezpečovali prekládku v prístavoch. Samotný parný pohon lodí bol časovo

súbežný so železnicami a predbehol cestnú dopravu, veď prvá parou poháňaná loď priplávala z Viedne do Bratislavy už v septembri 1818, potom odplávala do Pešti a, čo bolo najdôležitejšie, vedela sa vlastným pohonom do Viedne aj vrátiť. To bol iba začiatok. Až rok 1830 sa pokladá za začiatok pravidelnej parnej plavby na Dunaji. Paroplavebné spoločnosti, ktoré pokračovali aj po roku 1918, boli z Maďarska a Rakúska, bolo potrebné vytvoriť vlastné spoločnosti. A bolo potrebné vytvoriť vlastný prístav, inak by naďalej bol hegemonom priestoru prístav v blízkej Viedni. Bolo potrebné získať vlastnú lodnú techniku. Začalo sa budovanie vlastného loďstva. Vďaka medzinárodným zmluvám sme získali – treba však povedať, že sme za ne museli zaplatiť – 116 vlečných člnov, 9 vlečných parníkov a 2 osobné parníky. Dovtedajší Československý dunajský dopravný úrad bol pretvorený v roku 1922 na Československú plavebnú spoločnosť dunajskú (skratka ČSPD – bola to akciová spoločnosť, štát v nej mal účasť 72 %) so sídlom v Bratislave. ČSPD mala dobré obchodné vzťahy na Balkáne (kde boli aj naši medzinárodní spojenci) a zabezpečovala aj tovar čiernomorských prístavov. Bolo to dôležité aj v tom, že predchádzajúca monarchia R + U naopak nemala s balkánskymi podunajskými krajinami najlepšie vzťahy, čiže sa tu otvoril nový a zaujímavý obchodný priestor. Rozvoj prepravy rýchlo stúpal. V roku 1924 to bolo 140-tisíc ton, v roku 1925 už 200-tisíc ton, roku 1926 až 270-tisíc ton a v roku 1927 preprava dosiahla 320-tisíc ton. Pribudol aj lodný park, štyri parníky s celkovou nosnosťou 2 000 ton, 6 motorových nákladných člnov pre rýchlodopravu s celkovou nosnosťou 2 700 ton, pribudli aj dve tankové lode a 4 veľké vlečné člny s celkovou nosnosťou 4 000 ton. Na konci roku 1927 mala ČSPD spolu 143 plavidiel s celkovou nosnosťou 80-tisíc ton. Táto kapacita umožňovala optimálnu ročnú prepravu cca 250-tisíc ton tovaru, ale reálne to bolo, ako uvádzam, 320-tisíc ton. Tým bola prelomená medza výkonnosti a verejná správa uznala, že ďalšie budovanie lodného parku je nevyhnutné. Doplním ešte jedno číslo svedčiacie o intenzite obchodu – v roku 1927 lode pod čsl. vlajkou zabezpečovali až 22,2 % medzinárodného obchodu na našom úseku Dunaja.

Teraz prejdeme k Dunaju, veď lode sa plavili po rieke. Udržiavala sa (resp. bola snaha udržiavať) najmenšia plavebná hĺbka 2 metre po celej dĺžke medzinárodnej plavebnej cesty. K tomu bolo v povojnových časoch potrebné vykonať veľké práce, najmä ak v časoch vojny všetky regulačné práce na rieke ustali. Snaha bola túto hĺbku dodržať za každého vodného stavu, v každom ročnom období a na každom mieste. Zároveň sa vykonávala jednotná kilometráž rieky, vybudovanie plavebného telefónu od Devína po obec Chľaba (vtedy Helemba) pri Štúrove a postavenie signálnej stanice v Gabčíkove (vtedy Béš). Všetok lomový kameň dodával štátny kameňolom v Devíne. (Pôvodne patrila rodine Lanfranconiovcov, kúpil ho už otec slávneho regulátora Dunaja, aj postavili lanovku na dovoz kameňa k rieke – spolu z ďalšieho kameňolomu v Dunaalmsi ho vtedy spotrebovali 3,6 milióna m³.)

Spotreba v 20. rokoch bola podstatne menšia, aj keď stále úctyhodná, 132-tisíc m³. Aby to štátna plavebná spáva mohla zabezpečovať, potrebovala technický park. Zo začiatku, ešte z fondu zmluvne získaných lodí, mala 1 remorkér, 2 lode na kameň, 1 bager a 3 pomocné lode. To bolo naozaj málo, aj technický stav prostriedkov z druhej ruky bol nedobrý. Už v roku 1921 pribudol ďalší remorkér, 16 lodí na kameň, pribudla uholná loď na dopravu paliva pre parníky, opravárenská loď či s pomocnými a náhradnými dielmi vtedy zvaná rekvizitná, pribudol menší bager, 2 dvojice pramíc, 7 pomocných lodí, ďalšie člny a iný materiál. Úsek, ktorý bolo treba spravovať okrem petržalského, bola pohraničná rieka a tá mala 161 km. Technika bola potrebná.

Stavba Zimného prístavu na konci 19. storočia. Archív STM – Múzea dopravy, Bratislava

Budovanie prístavu

Budeme sa venovať Bratislave, hoci súčasne sa budoval prístav aj v Komárne. Štátna správa chápala, že prístav musí fungovať spolu s cestnou a so železničnou sieťou v trojici a jednotlivé spôsoby prepravy by si nemali konkurovať, ale dopĺňať sa. Štát si tým, že prepojil prístav na domácu aj medzinárodnú železničnú sieť, na vlastnom území vybudoval monopolnú dopravnú sieť bez rizika, že by na nej výrazne pôsobila dopravná politika cudzích štátov.

Už v roku 1919 sa začalo projektovať a hneď v roku 1920 sa začalo stavať. V 20. rokoch bolo na území východne od Starého mosta vybudovaných 5 prízemných a 1 železobetónové skladisko, začali fungovať elektrické žeriavy, 7 poloportálových a 1 mostový a 1 exhaustor (pneumatické čerpadlo) na obilie. Dĺžka hrany prístavu upraveného na prekládku bola 3 600 metrov. Postavili sa cestné a železničné komunikácie, osvetlenie, vodovod aj kanalizácia. Prístav sa ku koncu existencie Župy dostal na kapacitu 600-tisíc ton ročného prekladu. Za 10 rokov sa z nevýznamného prekladiska stal jedným z významných dunajských prístavov. Pozemky, ktoré boli dovtedy vo vlastníctve Bratislavy, boli od mesta kompletne vykúpené, čiže mali jedného vlastníka, čo urýchlilo vstavby aj prevádzku. Postavili sa ďalšie sklady, až ich počet dosiahol 13 a plochu 22 500 m². Na strednom móle Zimného prístavu pribudli veľké sklady so šírkou 20 m a s dĺžkou 140 a 160 m. Nakoniec tu bolo 11 elektrických žeriavov. K tomu ešte voľné (otvorené) skladovacie plochy s rozlohou 22-tisíc m². Žiaľ, dnešný tvar a zachované stavby boli výrazne ovplyvnené leteckým bombardovaním v roku 1944. Jednou z najzaujímavejších budov je Sklad č. 7, postavený v polovici 20. rokov vo funkcionalistickom štýle. Žiaľ, meno autora projektanta nie je známe, len z údajov, že povojnovú rekonštrukciu zabezpečovala firma Karla

Pohľad na bratislavský prístav (z publikácie Zlatá kniha Bratislavy, 1928, str. 200)

Skorkovského, sa odhaduje, že firma, ktorá sklad stavala, ho aj rekonštruovala, keďže u nej boli podrobné plány. Časť prístavu mala v prenájme viedenská paroplavebná spoločnosť, ktorá sa sústredila na osobnú lodnú dopravu. Pripravoval sa plán na využitie severného a východného brehu severného bazénu. Obchodná a priemyselná komora v roku 1925 zriadila prístavnú sekciu, ktorej úlohou bolo dbať na rozvoj prístavu, ale aj odstraňovať ťažkosti a poruchy. Prístavná sekcia oslovila na spoluprácu zástupcov dopravy, obchodu a priemyslu, rovnako mesta a župy. Bratislava svojím uznesením z 15. 1. 1926 delegovala svojho zástupcu Juraja Langa, prednostu hospodárskeho úradu. Župa uznesením župného zastupiteľstva z 25. 7. 1925 vyslala do sekcie hlavného župného notára Jaroslava Kruliša.

Celý priestor bol colným územím. Už vtedy sa chápalo, že činnosť colnej správy, najmä zastaraných zákonov, spomaľuje obchodnú činnosť, aj keď spoločným záujmom zúčastnených sa vždy našli spôsoby, ako v súlade so zákonmi problémy vyriešiť. Nielen obchodníci, ale najmä verejná správa začala vnímať, že činnosť colnej správy spojená s vyberaním colných poplatkov, dozorom nad obehom colného tovaru komplikuje prevádzku prístavu a pri

Pohľad na bratislavský prístav (z publikácie Pamätník župy Bratislavskej, Bratislava 1928)

medzinárodnom obehu tovaru sa tým obchod spomaľuje a zdražuje. Toto sa prenášalo nielen na obchodníka, ale aj na konečného spotrebiteľa. Jediným východiskom bolo vytvoriť slobodné colné prístavné územie, podobné už existovali vo Viedni, v Budapešti či na rumunskom toku Dunaja. Na tento účel bolo vyhradené miesto s dĺžkou 500 metrov na východnom brehu Zimného prístavu a prístavná sekcia prisľúbila vybudovať na tomto mieste novú skladovú plochu. Štát prisľúbil, že na svoj náklad dodá všetky prístavné a prekladacie zariadenia a postaví cestné a železničné pripojenie. Vzhľadom na dovtedajšie skúsenosti s dovozom tovaru bolo rozhodnuté postaviť zmiešané skladisko na sypký (obilie a kukurica) aj balený/kusový tovar. Prístavná sekcia vzhľadom na rozsah stavby rozhodla o zriadení účastinnej spoločnosti (akciovej spoločnosti) s verejným aj so súkromným kapitálom vo výške 4 mil. korún. O účasť boli požiadané mesto aj Župa. Obe sa uzniesli zúčastniť sa kapitálom v zhodnej výške 1 mil. korún. Ustanovujúce valné zhromaždenie sa konalo 21. januára 1928. V 12-člennej správnej rade za Župu boli Eugen Filkorn, riaditeľ Svoradova, Prokop Stránský, odborný radca ministerstva poľnohospodárstva, a Jaroslav Kruliš, radca politickej správy. Dňa 2. septembra 1928 v čase konania 8. Dunajského veľtrhu bol položený základný kameň stavby skladu. Tu sa však už časy Župy ukončili...

Na konci by som citoval z článku spomenutého Jaroslava Kruliša: „Župa bratislavská prispela k uskutočneniu tohto veľkolepého diela nielen svojou hmotnou podporou, ale aj ideovou spoluprácou a bude tento slobodný prístav a skladište vždy pomníkom, hlásajúcim záslužnú činnosť zastupiteľstva župy bratislavskej.“

Bola, nie je, ale môže byť? To už ponechám na vedení dnešnej župy, vedení hlavného mesta SR Bratislavy, mestskej časti Bratislava-Ružinov, Verejných prístavov, a. s., Slovenskej plavby a prístavov, a. s., Metropolitného inštitútu Bratislavy a vari, nielen na koniec, aj Ministerstva dopravy a výstavby SR.

Použitá literatúra:

Ing. V. Moravec : Činnosť Čsl. republiky na Dunaji za prvé desaťročie 1918 – 1928. Zvláštna otlač z „Hospodárskych rozhľadov“, Roč. III, č. 10 – 11. Vydané pečlivostou Obchodnej a priemyselnej komory v Bratislave, 1928

Pamätník župy Bratislavskej, v Bratislave, z príležitosti 10. výročia založenia Československej republiky a k zachovaniu pamiatky bývalej župy XV. vydal Župný výbor v Bratislave 1928, 1928

1919 – 1934. Pamätný spis na oslavu 15. výročia príchodu československej vlády do Bratislavy, vydalo Hlavné mesto Slovenska nákladom vlastným, 1934

Zlatá kniha mesta Bratislava, 1928

Návrh na vyhlásenie nehnuteľnej veci za národnú kultúrnu pamiatku, Materiál Pamiatkového úradu SR, autorka Terézia Bartošíková, Bratislava 2018

HLAVNÉ AKTIVITY BRATISLAVSKEJ ŽUPY

v oblasti podpory rozvoja kultúry

Bc. Tereza Langerová

Kultúra vo vyspelom svete už dávno nie je vnímaná len ako akási nadstavba alebo výraz vyspelosti spoločnosti, ale aj ako plnohodnotná oblasť hospodárstva (viď tzv. „kreatívny priemysel“), zásadným spôsobom podnecujúca a ovplyvňujúca celkový spoločenský rozvoj. Tento posun v reflexii kultúry sa vzťahuje aj na regionálnu kultúru, ktorú si nemožno zamieňať s tradičnou ľudovou kultúrou ani akýmkoľvek spôsobom ju ohraničovať či redukovať. Regionálna kultúra predstavuje viacvrstvový segment, prechádzajúci naprieč celým kultúrnym spektrom, integrujúci v sebe prvky od miestnych až po globálne. Práve podpora kultúry v jej komplexnosti je zmyslom pôsobenia samosprávnych krajov v oblasti kultúry.

Za sedemnáť rokov svojej existencie vyššie územné celky (samosprávne kraje) výrazným spôsobom participovali na celkovom rozvoji regiónov a v istých oblastiach sa stali pre ich ďalší rozvoj rozhodujúce. Platí to aj pre **oblasť kultúry**, ktorá patrí medzi **základné originálne kompetencie samosprávnych krajov**. V takzvanom kompetenčnom zákone (zákon NR SR č. 302/2001 Z. z. o samospráve vyšších územných celkov) sú tieto kompetencie vymedzené veľmi všeobecne: v rovine zriaďovateľskej funkcie a v rovine vytvárania podmienok na tvorbu, prezentáciu a rozvoj kultúrnych hodnôt a kultúrnych aktivít a ochranu pamiatkového fondu. Povinnosti a kompetencie krajov však ďalej konkretizujú špecializované všeobecne záväzné právne normy pre oblasť kultúry, národné strategické dokumenty, ako aj príslušné medzinárodné dohovory, konvencie a záväzky Slovenskej republiky.⁷² Tento rámec uzatvárajú interné normy (všeobecne záväzné nariadenia – VZN), strategické a koncepcné materiály jednotlivých krajov.

Bratislavský samosprávny kraj a podpora kultúry

Bratislavský samosprávny kraj (BSK) má v porovnaní s ostatnými krajinami výrazné špecifiká. Samotná Bratislava je integrálnou súčasťou kraja a zároveň hlavným

mestom Slovenskej republiky. V oblasti kultúry to znamená prelínanie nezávislej, „zriaďovanej“, miestnej, regionálnej, ale aj metropolitnej kultúry v najrozličnejších formách a podobách: komunitnej, vidieckej, mestskej, ľudovej, neprofesionálnej, profesionálnej... V Bratislave tiež pôsobia tzv. „erbové“ kultúrne inštitúcie zriaďované štátom a zároveň sú Bratislava a bratislavský región svojou geografickou polohou predurčené na intenzívnu cezhraničnú komunikáciu.

Svoje kompetencie a povinnosti v oblasti kultúry Bratislavský kraj realizuje jednak priamo (príslušné organizačné útvary Úradu BSK), prostredníctvom zriaďovaných organizácií (tzv. kultúrne zariadenia), v spolupráci s ďalšími subjektmi a zároveň podporuje kultúrne aktivity iných subjektov prostredníctvom dotácií.

Po svojom vzniku musel kraj riešiť elementárne problémy s rozbehom vlastného fungovania, vybudovaním infraštruktúry a so zabezpečením zdrojov. V Zastupiteľstve BSK je pre oblasť kultúry zriadená samostatná komisia a v štruktúre Úradu BSK oddelenie kultúry. Oddelenie na rozdiel od komisie nemá autonómne postavenie, ale je súčasťou odboru cestovného ruchu a kultúry (OCRaK).

V nadväznosti na stabilizáciu infraštruktúry a rozpočtových zdrojov začal kraj postupne intenzívnejšie podporovať kultúrne aktivity a podujatia v regióne, najmä poskytovaním dotácií a formou spolupráce s inými subjektmi.

Z hľadiska systémovej podpory kultúry bol zásadným rok 2015, keď sa kultúra stala prioritou Bratislavského samosprávneho kraja a kraj prijal **Stratégiu rozvoja kultúry v Bratislavskom samosprávnom kraji na roky 2015 – 2020** (Stratégia) so strategickými oblasťami:

- Otvorený a efektívny systém financovania kultúry a umenia
- Diverzifikácia a optimalizácia kultúrnej infraštruktúry
- Nefinančná podpora kultúry
- Ochrana, sprístupňovanie a prezentácia kultúrneho dedičstva
- Modernizácia a rozvoj hodnotných a kvalitných kultúrnych aktivít a umeleckej tvorby
- Sociálny aspekt kultúry ako nástroj sociálnej inklúzie
- Vzdelávacia funkcia kultúry

Najvýraznejším prínosom praktického naplňovania Stratégie bol vznik **Bratislavskej regionálnej dotačnej schémy**, umožňujúcej finančnú podporu živej a aj tzv. nezriaďovanej kultúry **na princípe nezávislého odborného rozhodovania** (Rada BSK pre kultúru a umenie, nezávislí hodnotitelia). Implementácia Stratégie rozvoja kultúry v BSK na roky 2015 – 2020 priniesla viaceré nové skúsenosti a poznatky a zmenil sa aj vonkajší rámec (zmeny v legislatíve, zmena štruktúry a profi-

⁷² Sú to najmä: Zákon NR SR č. 49/2002 o ochrane pamiatkového fondu v znení neskorších úprav a doplnkov, zákon NR SR č. 206/2009 Z. z. o múzeách a galériách v znení neskorších zmien a doplnkov, zákon NR SR č. 126/2015 Z. z. o knižniciach v znení neskorších úprav a doplnkov, zákon NR SR č. 212/1997 Z. z. o povinných výťažkoch v znení neskorších úprav a doplnkov, zákon NR SR č. 103/2014 Z. z. o divadelnej činnosti a hudobnej činnosti a o zmene a doplnení niektorých zákonov, zákon NR SR č. 189/2015 Z. z. o kultúrno-osvetovej činnosti v znení neskorších úprav a doplnkov, zákon NR SR č. 185/2015 Autorský zákon a ďalšie.

lácie kultúrnych aktivít a ich aktérov, užšia väzba župy a tzv. živej kultúry, potreba optimalizácie krajom zriaďovanej infraštruktúry – kultúrne zariadenia, identifikácia problematického naplňania niektorých priorít atď.). Preto OCRAK od roku 2017 pracuje na príprave **aktualizácií Stratégie** a jej doplnení o skúsenosti a poznatky získané systematickejším zisťovaním, takzvaným mapovaním kultúrnych fenoménov regiónu. Aktuálne hlavné aktivity Bratislavského samosprávneho kraja v oblasti kultúry korelujú s prioritami Stratégie rozvoja kultúry rámcom jej aktualizácie a zároveň reagujú na nové podnety a možnosti.

Kultúrne zariadenia zriaďované Bratislavským samosprávnym krajom

Štruktúra kultúrnych zariadení v zriaďovateľskej pôsobnosti Bratislavského kraja je daná historicky, delimitáciou z krajského úradu. Župa zachovala ich počet a vytvára podmienky na ich prevádzku a rozvoj. Divadlá (Divadlo Aréna, Divadlo Ludus, Divadlo Astorka Korzo '90 a Bratislavské bábkové divadlo) majú sídlo v Bratislave, Malokarpatské osvetové stredisko sídli v Modre a Malokarpatské múzeum a Malokarpatská knižnica v Pezinku. Ich lokalizácia nie je určujúca, pretože svojou činnosťou saturujú potreby celého územia regiónu. Svoje poslanie naplňajú či už ako spádové inštitúcie, prostredníctvom vysunutých pracovísk, v spolupráci s inými subjektmi, sieťovaním viacerých subjektov pri realizácii podujatí a projektov alebo koordinačno-metodickou činnosťou. Zároveň je v relevantných prípadoch aktualizovaná a rozširovaná ich funkcionálna funkcia, poslanie a činnosť kultúrnych zariadení v zriaďovateľskej pôsobnosti BSK upravuje špecializovaná legislatíva pre dané oblasti a ich zriaďovacie listiny a štatúty.

Kultúrne zariadenia sa angažujú v nadregionálnych aktivitách a priamo participujú na tvorbe, ochrane a prezentácii kultúrnych hodnôt a vytváraní dobrého mena BSK doma aj v zahraničí. Ide o rôznorodé a ťažko porovnateľné inštitúcie, pričom niektoré svojím významom a prínosom presiahli regionálny kontext a stali sa vo svojej oblasti lídrami slovenskej kultúry.

Kultúrny život kraja je zároveň úzko naviazaný na pôsobenie kultúrnych inštitúcií štátu, miest a obcí kraja, hlavného mesta SR Bratislavy, ale aj tretieho sektora a privátnej sféry. Prostredníctvom tejto väzby kultúrne zariadenia BSK participujú na stabilite a rozvoji komplexnej kultúrnej infraštruktúry, poskytovaní kultúrnych služieb obyvateľom a návštevníkom kraja, zachovávaní a prezentácii tradícií a kultúrnych hodnôt a udržaní pri živote tých kultúrnych aktivít a hodnôt, ktoré by bez podpory z verejných zdrojov zanikli. Zároveň kultúrne zariadenia v reakcii na súčasné potreby a trendy rozširujú a inovujú svoju funkcionálnu funkciu a stávajú sa univerzálnymi kultúrnymi centrami so širokou ponukou kultúrnych, edukačných a informačných služieb.

V rámci transparentnosti vynakladania verejných finančných zdrojov oddelenie kultúry každoročne predkladá zastupiteľstvu Správy o činnosti kultúrnych zariadení. Správy poskytujú základné informácie o zariadeniach a prehľad o ich činnosti a hospodárení. Sú prístupné na stránke BSK. Svoje výročné správy zverejňujú aj jednotlivé zariadenia. V spojitosti s prípravou aktualizácie Stratégie v minulom roku pre potreby oddelenia kultúry realizoval externý subjekt v kultúrnych zariadeniach facilitované rozhovory, na základe ktorých boli vypracované písomné správy o činnosti, problémoch a potrebách zariadení a kultúrne zariadenia predložili písomné koncepty vízie svojho rozvoja.

Divadlo Aréna

Od roku 2002 je Divadlo Aréna v zriaďovateľskej kompetencii BSK. Profiluje sa ako divadlo aktuálnych tém, kritického pohľadu, modernej formy a historicko-politického kontextu. Jednou zo základných línií Divadla Aréna je iniciovanie vzniku pôvodných slovenských hier na umeleckú objednávku divadla. Takto vznikol aj tzv. OBČIANSKY CYKLUS. Okrem divadelného repertoáru divákovi prináša operu v podobe priamych prenosov Metropolitnej opery v New Yorku MET OPERA LIVE HD, hudbu pravidelnými koncertmi JAZZ V ARÉNE a film ako ULTIMATÍVNE KINO ARÉNA každý posledný štvrtok v mesiaci. Od roku 2003 je organizátorom Detskej univerzity Komenského pre stovky detí z celého Slovenska. Divadlo získalo prestížnu cenu Dosky či výročnú cenu Literárneho fondu a mnohé iné. Divadlo čaká rekonštrukcia budovy, divadelnej technológie a posilnenie jeho zázemia.

Divadlo Astorka Korzo '90

Divadlo si udržiava stabilné umelecké renomé a kvalitný stály súbor, vďaka ktorému si vybudovalo silnú značku. Dlhodobu patrí k najúspešnejším a umelecky najambicióznejším slovenským divadelným scénam. Herci a režiséri každý rok úspešne vyhrávajú za inscenácie niekoľko cien, či už Litfond, DOSKY, Grand Fix a iné. V roku 2018 dostala cenu za celoživotné dielo v oblasti divadla – Cena Samuela Zocha (BSK) – Marta Sládečková. Súbor dostal pozvanie na dôležité podujatie Galavečer s Madeleine Albrightovou a odhaľovanie busty Václava Havla v areáli newyorskej Columbia University pri príležitosti 100. výročia vzniku Československa. Od roku 2004 organizuje divadlo Festival ASTORKA, na ktorom sa zúčastnili už desiatky súborov z celej Európy.

Bratislavské bábkové divadlo

Bratislavské bábkové divadlo vzniklo v roku 1957 ako prvé samostatné kamené bábkové divadlo. Sídlna budova divadla na Dunajskej ulici bola pre havarijný stav uzatvorená, momentálne je budova v rekonštrukcii a divadlo hrá v prenajatých priestoroch (v bývalom Dome detí na Škultétyho ulici). Za posledné roky sa divadlo stalo rešpektovanou značkou a divadlom pre všetky vekové kategórie, nielen pre deti. Prináša aktuálne témy vyjadrené s akcentom na bábkarské tradície, ale aj novými formami umeleckého prejavu a originálnymi prostriedkami, za čo získalo mnoho ocenení, ako napríklad Grand prix detskej poroty na 33. ročníku Skupovej Plzne, dve ceny na Medzinárodnom festivale divadla pre deti v Subotici v Srbsku a v roku 2019 na 32. medzinárodnom festivale Valizka v poľskej Lomži za predstavenie Príbehy stien tri ceny za réžiu, scénografiu a herecký výkon.

Divadlo LUDUS

Divadlo LUDUS je predovšetkým repertoárovým divadlom. Momentálne prebieha pod novým vedením transformáciou a napĺňaním vytýčených cieľov. Programovo sa bude zameriavať na tvorbu pre mládež 12+, starších žiakov a na výchovu mladých divákov. Divadlo LUDUS sa sústreďuje na témy a problémy dospievania – telesného, duševného a občianskeho a postupne bude vytvárať programový model zameraný na aktívnu prácu so študujúcou mládežou v súlade so školskými osnovami a v spolupráci s pedagógmi. Vytvára tiež komplexný model zosieťovania inštitúcií a aktivít orientovaných na mladých divákov. Taktiež podporuje spoluprácu s divadlami zriaďovanými BSK a so strednými školami, aby vytvorilo podmienky na vzájomne výhodnú a celkovo osožnú synergiu. Bude ponúkať vlastný, jedinečný model práce s mladými divákmi. V prvej divadelnej sezóne v roku 2019 má v pláne v novom „modeli“ uviesť päť divadelných inscenácií. Medzi najkľúčovejšie považuje BSK ako zriaďovateľ ukončenie hľadania dlhodobého prenájmu.

Malokarpatská knižnica v Pezinku (MKP)

Malokarpatská knižnica sa ubera progresívnym smerom, reflektuje na moderné a inovatívne trendy, plní regionálne funkcie pre verejné knižnice okresov a pôsobí aj ako informačné a regionálne metodické centrum. MKP sprístupňuje a aktualizuje univerzálny knižničný fond pre všetky vekové a sociálne skupiny po-

užívateľov vrátane elektronických dokumentov. Organizuje kultúrne, vzdelávacie a komunitné podujatia pre deti, dospelých aj seniorov (Medzinárodný festival poézie Feliber Poetry, Literárne stretnutia v Radnici), je miestom pre celoživotné vzdelávanie. Knižnica vydáva dvakrát ročne odborný časopis pre knihovníkov s informáciami o novinkách a zmenách v legislatíve a motivačnými článkami o príkladoch dobrej praxe z iných knižníc. V rámci projektu Nedajme zahynúť dedičstvu predkov dokumentuje a sprístupňuje drobné architektonické objekty a pamiatky na území kraja.

Malokarpatské osvetové stredisko v Modre (MOS)

Stredisko sídli vo vlastnej budove a spravuje aj areál historického parku (a záhrady). BSK získalo finančné zdroje prostredníctvom projektu v rámci výzvy programu INTERREG V-A SK-AT s cieľom vybudovania centra Kultúrno-kreatívneho oživenia tradícií. Súčasťou projektu má byť aj rekonštrukcia kaštieľa a záhrady. MOS pôsobí celoregionálne, aj keď nemá vysunuté pracoviská v iných mestách, obciach a mestských častiach. To znamená, že realizuje a koordinuje aktivity a podujatia v celom BSK a poskytuje metodickú pomoc miestnym kultúrnym strediskám, spolupracuje s miestnou samosprávou, profesijnými a so stavovskými združeniami, s tretím sektorom a ďalším subjektom. Zameriava sa na miestnu a regionálnu kultúru vo všetkých žánroch na úrovni neprofesionálneho umenia. Svojimi aktivitami vytvára priestor na preklenutie toho, aby sa z laikov mohli v budúcnosti stať profesionálni umelci. Organizuje všetky súťaže, prehliadky, mapovanie súborov na úrovni svojej pôsobnosti, ktorých vyhlasovateľom je Ministerstvo kultúry SR. Realizuje krajské postupové prehliadky neprofesionálov amatérskej tvorby vo všetkých žánroch záujmovo-umeleckej činnosti. Účastníci prehliadok za Bratislavský kraj dosahujú popredné umiestne-

nia na celoslovenských kolách, ako je napr. Hviezdoslavov Kubín, a výborné výsledky majú aj detské divadlá a divadlá dospelých, sólisti speváci, sólisti tanečníci i dychové hudby, výtvarníci či spevácke zbory. V budúcom zrekonštruovanom objekte bude kladený dôraz na rozvoj kreativity v kontexte regionálnych tradícií a verejnosti dostupnú dokumentáciu týchto tradícií (napríklad keramika, vinárstvo, vinohradníctvo a ďalšie).

Malokarpatské múzeum v Pezinku (MMP)

V orientácii múzea dominuje užšie zameranie na miestnu vinársku a vinohradnícku tradíciu vo väzbe na miestne kultúrne a spoločenské aktivity, ako aj cestovný ruch, čo je podmienené i historickou tradíciou a vinárstvom v regióne. Múzeum spravuje aj objekty tzv. Múzea Ferdiša Kostku v Stupave, synagógu v Senci, Vinohradnícky dom v Pezinku – bývalé múzeum Petra Jilemnického, Literárno-vlastivedné múzeum a kaštieľ v Malinove. Veľký potenciál má zámer múzea vytvoriť vo Svätom Jure náučný archeopark. Múzeum sa nachádza v centre malokarpatskej vinohradníckej oblasti a má významné vinohradnícke zbierky vrátane jedinečnej (aj v rámci Európy) zbierky 44 vinohradníckych lisov. Okrem stálych expozícií prezentuje múzeum svoj zbierkový fond o dejinách regiónu a ponúka aj tematické výstavy. Vo svojej profilácii a odlišnosti kladie dôraz na voľnočasové aktivity spojené so zážitkom a s edukáciou (degustácie v tme, pri farbách a hudbe), podobným spôsobom sú koncipované aj pedagogické programy pre školy. Vo svojich priestoroch organizuje divadelné aj hudobné vystúpenia či cykly prednášok (Noc múzeí a galérií, Keramické trhy). Ďalšou stratégiou múzea, ako osloviť súčasného človeka, je

reagovať na aktuálne dianie v spoločnosti (cyklus prednášok a diskusie s hosťami). Príkladom je spolupráca s knižnicou na podujatí pre deti Noc s Andersenom. S Malokarpatským osvetovým strediskom múzeom spolupracuje na cezhraničnom projekte s Rakúskom. V súčasnosti je pripravený projekt adaptácie podkrovia sídelnej budovy múzea.

Systematické úsilie Bratislavského kraja o zlepšenie prevádzkových podmienok a vytváranie predpokladov ďalšieho rozvoja kultúrnych zariadení dokladujú aj významné investičné aktivity:

Divadlo Ludus, predstavenie *Modrý vták* v réžii Petra Kubu, 2019. Foto: Róbert Stappert

- Malokarpatské osvetové stredisko – rekonštrukcia sídelnej budovy a areálu parku s cieľom vybudovania nového moderného kultúrno-spoločenského kreatívneho centra bratislavského regiónu
- Bratislavské bábkové divadlo – rekonštrukcia sídelnej budovy s cieľom prínavrátenia dôstojného sídla so silnou autentickou tradíciou
- Divadlo LUDUS – vybudovanie nového dlhodobého sídla pre etablované divadlo pre deti a mládež, ktoré svoju činnosť spája s dramatickou výchovou a naplňa tak víziu kultúry ako nástroja pre komplexný vývoj mladého človeka (vo fáze prípravy)
- Divadlo Aréna – rekonštrukcia sídelnej budovy s cieľom vybudovať potrebným divadla relevantné technické a prevádzkové zázemie (fáza projektovej prípravy)
- Divadlo ASTORKA Korzo '90 – ďalšia modernizácia divadelnej techniky
- Malokarpatské múzeum v Pezinku – rekonštrukcia budovy (nadvstavba

podkrovia) s cieľom vybudovania depozitára, školiaceho pracoviska, bezbariérového prístupu a priestorov pre rozšírenie programovej ponuky múzea (vo fáze projektovej prípravy)

- Múzeum Ferdiša Kostku v Stupave – komplexná obnova pamiatky a rozšírenie prevádzkového zázemia s cieľom vytvorenia kreatívneho centra
- Synagóga v Senci – komplexná obnova pamiatky s cieľom vytvorenia polyfunkčného kultúrneho centra s expozíciou dejín židovskej kultúry
- Malokarpatská knižnica v Pezinku – opravy sídelnej budovy, vytvorenie bezbariérového vstupu, modernizácia informačno-knižničného systému

Bratislavský kraj v súčasnosti dokončuje obnovu národnej kultúrnej pamiatky, **synagógy** v Senci, ktorú kúpil so zámerom vytvoriť tu polyfunkčné kultúrne centrum. Centrum doplní sieť kultúrnych zariadení, zároveň vytvorí lepšie podmienky pre rozvoj kultúrnych aktivít v seneckom, tzv. podunajskom subregióne. Priamu väzbu má kraj aj na kultúrno-kreatívne centrum **Nová Cvernovka**, ktorému formou dlhodobého prenájmu poskytol priestory v nevyužívanej strednej chemickej škole na Račianskej 78 v Bratislave, a má zastúpenie v jeho orgánoch.

Podpora kultúrnych podujatí a aktivít

Oddelenie kultúry postupne vytvorilo tradíciu „vlastných“ **župných podujatí**, podporuje aktivity rozvíjajúce tradičný potenciál regiónu a zároveň spolupracuje s inými subjektmi na príprave, realizácii a propagácii ďalších umelecky hodnotných a spoločensky významných podujatí.

Tradičné župné podujatia

Medzi **tradičné „župné“ podujatia** patria **konferencie BSK k Dňom európskeho kultúrneho dedičstva**, ktorými sa kraj každoročne zapája do celoeurópskeho kontinuálneho projektu Dni európskeho kultúrneho dedičstva, ktoré koordinuje Ministerstvo kultúry SR v spolupráci s ďalšími subjektmi (Pamiatkový úrad SR, Združenie historických miest Slovenska, revue Pamiatky a múzeá). Konferencie sú zamerané na poznávanie, dokumentáciu a prezentáciu jednotlivých segmentov kultúrneho dedičstva regiónu. Tradičnými partnermi BSK pri príprave a realizácii konferencií sú okrem Pamiatkového úradu aj Mestský úrad ochrany pamiatok Bratislava a OZ Academia Istropolitana Nova. S konferenciami Bratislavského kraja k Dňom európskeho kultúrneho dedičstva súvisí **edičná činnosť**, vydávanie tlačených zborníkov z konferencií, o ktoré je veľký záujem domácej i zahraničnej odbornej, ale aj širšej verejnosti, vrátane odborných a vedeckých knižníc. Vysoký kredit týchto publikácií dokladujú aj viaceré nominácie na ocenenie Publikácia roka, ktoré udeľuje revue Pamiatky a múzeá.

Ďalšou tradičnou župnou aktivitou je súťaž **Ocenenie za príkladnú obnovu**. Je to cena za výnimočnú obnovu (rekonštrukciu) objektov tradičnej architektúry. Ide o pôvodný autorský projekt OZ Academia Istropolitana Nova, kraj je spoluorganizátorom. Pod objektmi tradičnej architektúry sa rozumejú nielen pamiatky, ale aj pamiatkovo nechránené objekty, postavené pre región typickým tradičným spôsobom a technológiami a aj drobné urbanistické prvky (verejné priestranstvá). Cieľom je zachovať a oživiť regionálne tradície, remeslá, materiály, technológie a tiež stimulovať vlastníkov a stavebníkov, ktorí často bojujú s administratívnymi i praktickými prekážkami. Okrem odbornej poroty nominované objekty hodnotí formou hlasovania aj verejnosť. V konečnom dôsledku tak súťaž upriamuje pozornosť najširšej verejnosti na poznávanie regionálnych dejín a tradícií a integruje obyvateľov kraja do aktívnej účasti na verejnom živote formou participácie na spoluvytváraní životného prostredia, čo má pozitívny vplyv na celkový miestny rozvoj i rozvoj regiónu.

Žiaľ, oddeleniu kultúry sa nepodarilo zachovať kontinuitu všetkých tradičných podujatí. V roku 2018 zaniklo jedno z najatraktívnejších bratislavských podujatí pre

verejnosť, medzinárodný projekt **Ubránili sme sa – obliehanie Bratislavy Napoleonom**, pripomínajúci búrlivé historické udalosti napoleonskej doby. Významné – a to aj z medzinárodného hľadiska – sú tradičné podujatia a projekty jednotlivých kultúrnych zariadení, zriaďovaných Bratislavským krajom (podrobnejšie v časti venovanej kultúrnym zariadeniam).

Aktivity a podujatia rozvíjajúce tradičný potenciál regiónu

Bratislavský kraj dlhodobo **podporuje aktivity a podujatia rozvíjajúce tradičný potenciál regiónu**. V minulosti to bol napríklad **zápis modranskej majoliky a majolikovej ornamentiky do Reprezentatívneho zoznamu nehmotného kultúrneho dedičstva na Slovensku** či podpora vytvorenia databázy tradičnej modranskej keramiky (záchrana tzv. Landsfeldovej zbierky). S podporou tradície keramiky priamo súvisí aj podujatie **Keramické trhy**, ktoré každoročne organizuje Malokarpatské múzeum v Pezinku (jediné podujatie svojho druhu na Slovensku, podporujúce a prezentujúce tvorcov keramiky). Dlhodobými partnermi BSK pri podpore zachovania a rozvoja regionálnej tradície keramiky je najmä mesto Modra, OZ Slovenská ľudová majolika a OZ Modranská beseda. Osobitný význam pre dokumentáciu, sprístupňovanie a rozvoj kultúrno-umeleckých tradícií regiónu má projekt **Kultúrno-kreatívne oživenie tradícií**, zameraný na poznávanie, dokumentáciu a kreatívny rozvoj tradičných kultúrnych hodnôt regiónu, s osobitným akcentom na tradíciu keramiky. Je realizovaný v rámci projektu **Heritage SK-AT**, financovaného z programu cezhraničnej spolupráce Interreg V-A Slovenská republika – Rakúsko, a jeho súčasťou je obnova sídla Malokarpatského osvetového strediska, kaštieľa a parku v Modre. Bohato navštevované a verejnosťou oceňované je podujatie **Jablkové hodovanie**, ktoré každoročne organizuje Malokarpatské osvetové stredisko. Podujatie je oslavou nášho najrozšírenejšieho ovocia, jabĺk, a ich miesta v tradičnej regionálnej kuchyni. Prebieha v celom kraji za účasti miest a obcí, miestnych komunít, ale aj škôl a sociálnych zariadení.

Spoločensky významné a umelecky hodnotné podujatia a aktivity

Oddelenie kultúry prednostne podporuje podujatia a aktivity s „pridanou spoločenskou hodnotou“, spoločensky významné a umelecky hodnotné podujatia a aktivity. Takým bol napríklad projekt **Bez kultúry nie sme**, zameraný na podporu banskobystrických divadelníkov, vystavených mocenským a likvidačným represiám zo strany vtedajšieho župana Kotlebu (v rokoch 2016 a 2017). Oddelenie kultúry (OCRaK) sa zásadne podieľalo aj na príprave a realizácii kultúrnych podujatí 7. Európskeho summitu regiónov a miest (2016): **Hudba Európy na Devíne** a **Talenty Európy**. Župa v rámci podpory princípov otvorenej občianskej spo-

ločnosti a autentickej reflexie histórie so zameraním na budovanie hodnotových postojov mladej generácie dlhodobo podporuje poznávanie dejín židovskej kultúry regiónu (partnermi pre aktivity poznávania dejín židovskej kultúry sú Židovské komunitné múzeum a Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva).

Príkladom je spolupráca na projektoch ako **Engerau – zabudnutý príbeh Petržalky**, **Znovuobjavené dedičstvo** či **Každá rodina má svoj príbeh** a do tejto oblasti spadá príprava **expozičie dejín židovskej kultúry regiónu** v synagóge **v Senci** po ukončení jej obnovy. Medzi spoločensky významné a zároveň tradičné župné podujatia patrí pripomínanie si výročia pádu železnej opony, Slovenského národného povstania a okupácie Československa vojskami Varšavskej zmluvy v podobe koncertu **Pocta slobode – Tribute to Freedom** na hrade Devín. Toto župné podujatie má desaťročnú tradíciu, účinkujú na ňom výrazné osobnosti slovenskej i medzinárodnej hudobnej scény a patrí medzi najnavštevovanejšie letné podujatia v Bratislave. V posledných rokoch má župa intenzívnu spoluprácu s **Ústavom**

pamäti národa a vlastnými aktivitami sa podieľa na programovej náplni **Festivalu slobody**. V roku 2016 oddelenie kultúry zrealizovalo inštaláciu a **odhalenie pa-**

Hudba Európy na Devíne, 7. Európsky summit regiónov a miest, 2016. Foto: Monika Kováčová

mätnika Hartmuta Tautza, obete železnej opony (na Kopčianskej ulici v Petržalke). Od roku 2016 Bratislavský kraj v rámci Festivalu slobody realizuje podujatie **Víkend zatvorených hraníc** na Cyklomoste slobody v Devínskej Novej Vsi, ktoré jeho užívateľom pripomína, že sloboda nie je samozrejmosť a treba si ju neustále chrániť. Oddelenie kultúry do roku 2018 aktívne spolupracovalo aj na príprave a realizácii viacerých umelecky mimoriadne prínosných projektov, ktoré župa podporila i finančne. Bola to napríklad komplexná výstava súčasného slovenského výtvarného umenia **XXL pohľadov na súčasné slovenské umenie** s participáciou výtvarných teoretikov z Veľkej Británie, Francúzska, Poľska a Česka (2016, Galéria Stredočeského kraja, Kutná Hora). Vysoko oceňovaný a verejnosťou bohato navštevovaný bol festival výtvarného umenia **Biela noc**, nekomerčný festival komornej hudby **Konvergenencie** nadväzujúci na muzikálnu tradíciu a prínos Bratislavy do dejín svetovej hudby a letný hudobný festival **Viva Musica!** Zostáva dúfať v obnovenie výraznejšej podpory významných kultúrnych podujatí a ambiciózných umeleckých projektov a spolupráce s ich organizátormi zo strany Bratislavského kraja.

Zásadným spôsobom na kultúrnych aktivitách Bratislavského kraja participujú svojou činnosťou a vlastnými podujatiami kultúrne zariadenia v zriaďovateľskej pôsobnosti BSK (podrobnejšie v časti: Kultúrne zariadenia zriaďované Bratislavským samosprávnym krajom).

Kultúrno-kreatívny priemysel

Pojem kreatívny priemysel (kultúrno-kreatívny priemysel) sa v odbornej terminológii udomácnil relatívne nedávno, na prelome storočí. Za jeho vznikom stálo zistenie, že tvorivé odvetvia majú prekvapujúco veľký podiel na európskom HDP. Odhady hovorili až o 4,5 % podiele na HDP a o vyše piatich miliónoch pracovných miest. Myšlienke podpory kreatívneho priemyslu štátom sa postupne otvorilo aj Slovensko a v decembri 2014 predstavilo ministerstvo kultúry **Stratégiu rozvoja kreatívneho priemyslu v SR**. No už dávno predtým v Bratislave došlo k spontánnej konverzii nevyužívaného industriálneho objektu na kreatívne cen-

Nová Cvernovka, 2019. Foto: Peter Gáll

trum. V spustnutej budove bývalej továrne na výrobu nití na Páričkovej ulici vytvorili nezávislí umelci, architekti a dizajnéri **Nadáciu Cvernovka**. Keď v roku 2016 Nadácia Cvernovka prišla o prístrešie, paradoxne jej nepomohlo ani ministerstvo kultúry, ani mesto Bratislava, ktoré súperili o európske zdroje a usilovali sa o umelé vytvorenie nových centier. V danej situácii Bratislavský samosprávny kraj poskytol Nadácii Cvernovka do dlhodobého prenájmu nevyužívanú budovu bývalej strednej chemickej školy na Račianskej 78 v Bratislave. Tak vzniklo **jediné autentické metropolitné kreatívne centrum** s perspektívou dlhodobej udržateľnosti ako jedinečný príklad partnerstva krajskej samosprávy a komunity kreatívcov. V roku 2018 prebiehalo v priestoroch telocvične bývalej školy praktické testovanie projektu vytvorenia experimentálneho priestoru pre súčasné scénické umenie, no realizácia projektu je zatiaľ pozastavená.

Ďalšie kreatívne centrá kraj plánuje vytvoriť prostredníctvom inovácie činnosti a rozšírenia funkcionality kultúrnych zariadení. Takéto centrum má vzniknúť v **Múzeu Ferdiša Kostku v Stupave** v rámci Integrovaného regionálneho operačného programu (IROP), prioritná os 3: mobilizácia kreatívneho potenciálu regiónov (podrobnejšie v časti: Medzinárodné projekty a spolupráca). V procese realizácie je projekt **Kultúrno-kreatívne oživenie tradícií**, spojený s obnovou sídla Malokarpatského osvetového strediska – **kaštieľa a parku v Modre**, umožní vytvoriť centrum zamerané na poznávanie, dokumentáciu a kreatívny rozvoj tradičných

kultúrnych hodnôt regiónu s osobitným dôrazom na tradíciu keramiky. Realizuje sa v rámci projektu Heritage SK-AT, financovaného z programu cezhraničnej spolupráce Interreg V-A Slovenská republika – Rakúsko.

Kaštieľ a park v Modre; sídelná budova Malokarpatského osvetového strediska počas rekonštrukcie a vizualizácia po rekonštrukcii, 2019

Podpora kultúry cez Bratislavskú regionálnu dotačnú schému (BRDS)

Mimoriadne efektívnym, systémovým a transparentným nástrojom podpory rozvoja kultúrneho potenciálu regiónu v celej diverzite jeho oblastí, foriem a aktérov sa stala **Bratislavská regionálna dotačná schéma na podporu kultúry**. Predstavovala zásadnú zmenu prístupu k podpore kultúry. Tok verejných financií určených na kultúru bol presmerovaný do samotnej živej kultúry, do prostredia, kde vzniká a kde sa odohráva. Župa tým začala saturovať nielen potreby zriaďovaných organizácií, ale všetkých subjektov. **Zrovnoprávnili sa tak šance pre všetkých oprávnených žiadateľov**, pričom rozhodujúcimi kritériami sa stali **kvalita, význam a prínos projektov**, a nie organizačno-právna forma žiadateľov. Mechanizmus posudzovania žiadostí o poskytnutie dotácií bol založený na **princípe nezávislého odborného hodnotenia**, aj keď konečné slovo zostalo v súlade s mandátom politickej zodpovednosti Zastupiteľstvu BSK. Zavedenie dotačnej schémy malo mimoriadne pozitívny ohlas verejnosti a širokú mediálnu odozvu („... ide o historický počin a vzor pre zvyšok Slovenska...“ Michal Hvorecký, spisovateľ a publicista).

Bratislavská regionálna dotačná schéma bola implementovaná v bezprostrednej nadväznosti na schválenie stratégie kultúry v roku 2015 a výzva na predkladanie žiadostí o poskytnutie dotácií mala deväť oblastí podpory:

Podpora ochrany kultúrneho dedičstva
Podpora ľudovej a neprofesionálnej kultúry
Podpora pamäťových aktivít a činností
Podpora divadla a tanca
Podpora audiovizuálneho umenia
Podpora literatúry
Podpora výtvarného umenia
Podpora hudobného umenia
Podpora medziodborových kultúrnych a umeleckých aktivít

O rok pribudli v dotačnom systéme BSK ďalšie oblasti (turizmus, rozvoj vidieka, mládež a šport) a celý systém sa transformoval na **Bratislavskú regionálnu dotačnú schému** (BRDS). Bratislavský kraj musel priebežne reagovať na obrovský záujem žiadateľov, niekoľkonásobne prevyšujúci sumu alokovaných prostriedkov, na potreby efektívnej administrácie (elektronizácia procesu od roku 2016) a na požiadavky procesnej a legislatívnej aktualizácie dotačnej schémy (VZN BSK č. 2/2016, schéma minimálnej pomoci „de minimis“ v roku 2017).

V súlade s princípom zvyšovania transparentnosti samosprávnych rozpočtov Bratislavský kraj od roku 2018 zaviedol možnosť uchádzať sa o financie aj cez tzv. **participatívny rozpočet** (vrátane podpory kultúry). V tomto kontexte bol v rámci BRDS pre kultúru na rok 2019 znížený objem alokovaných finančných prostriedkov z 888 905,30 eur na sumu 562 936 eur a zároveň sa znížil počet oblastí podpory. Žiaľ, zo schémy bola vylúčená aj oblasť podpory ochrany kultúrneho dedičstva. Tieto úpravy sprevádzala i zmena štruktúry podpory (podľa umeleckých oblastí a typu výstupov na princípe rotácie). Zároveň je v prostredí orgánov Bratislavského samosprávneho kraja akcentovaný dôraz na mandát politickej zodpovednosti v rozhodovacom procese o podpore žiadostí o poskytnutie dotácií.

Je záujmom oddelenia kultúry, aby bol vo výzve na rok 2020 v maximálnej možnej miere zachovaný princíp nezávislosti a odbornosti.

T3 – Kultúrny prostriedok, aktivita podporená BRDS, 2018.
Foto: Jana Schäfferová

Ochrana kultúrneho dedičstva

Ochrana kultúrneho dedičstva je **verejným záujmom**, artikulovaným v medzinárodných dohovoroch a konvenciách a v právnych systémoch všetkých vyspelých štátov. Kultúrne dedičstvo sa stalo aj objektom politického záujmu a predmetom medzinárodnej ochrany (Svetový fond kultúrneho dedičstva). Zatiaľ čo v minulosti sa verejný záujem o ochranu kultúrneho dedičstva odvodzoval najmä od duchovných hodnôt, v súčasnosti je kultúrne dedičstvo vnímané aj ako dôležitý a nenahraditeľný **prvok a potenciál ekonomického rozvoja a predpoklad hospodárskeho rastu**.

Ochrana kultúrneho dedičstva patrí medzi základné povinnosti samosprávnych krajov. Ochrana pamiatkového fondu je explicitne uvedená v tzv. kompetenčnom zákone (zákon NR SR č. 301/2001 Z. z. o samosprávnych krajoch) a ďalšie povinnosti územných samospráv vo vzťahu ku kultúrnemu dedičstvu upravujú viaceré špecializované právne normy (podrobnejšie v časti: Bratislavský samosprávny kraj a podpora kultúry), národné strategické dokumenty a akčné plány, ako aj medzinárodné dohovory a konvencie.

Ochrana kultúrneho dedičstva je zovšeobecňujúcim a zažitým označením celého komplexu kompetencií, povinností, činností a aktivít, medzi ktoré patria povinnosti vlastníkov, evidencia, dokumentácia, odborné spracovávanie a výskum, prezentácia a sprístupňovanie, výkon štátnej správy a ďalšie.

Základným strategickým rámcom Bratislavského samosprávneho kraja pre oblasť ochrany kultúrneho dedičstva je **Stratégia rozvoja kultúry v Bratislavskom samosprávnom kraji na roky 2015 – 2020**. Kraj využíva viacero foriem, spôsobov a nástrojov ochrany a prezentácie kultúrneho dedičstva. Vykonáva údržbu a obnovu pamiatkového fondu vo svojom vlastníctve, realizuje aktivity a podujatia zamerané na ochranu, prezentáciu a kreatívny rozvoj kultúrneho dedičstva regiónu vrátane medzinárodnej spolupráce a vstupuje do spolupráce s orgánmi a organizáciami štátu a miestnych samospráv, odbornými inštitúciami a organizáciami tretieho sektora.

Na zabezpečenie niektorých odborných činností (napríklad ochrana zbierkových a knižničných fondov) zriaďuje kraj špecializované organizácie, tzv. kultúrne zariadenia. Na podporu ochrany kultúrneho dedičstva Bratislavský samosprávny kraj využíva aj finančné nástroje a prostredníctvom Bratislavskej regionálnej dotačnej schémy podporuje relevantné aktivity iných subjektov.

Podujatia a aktivity zamerané na ochranu kultúrneho dedičstva

Medzi najvýznamnejšie aktivity Bratislavského kraja v oblasti ochrany kultúrneho dedičstva patria **konferencie BSK k Dňom európskeho kultúrneho dedičstva**, ktorými kraj participuje na celoeurópskom projekte Dni európskeho kultúrneho dedičstva. Týmto spôsobom **Bratislavský kraj ako jediný systematicky mapuje a prezentuje jednotlivé segmenty kultúrneho dedičstva regiónu**. Na konferencie nadväzuje **edičná činnosť**, vydávanie tlačených zborníkov z konferencií. Za desať rokov župa realizovala konferencie na tieto témy:

- 2010: **Kultúrne dedičstvo a hospodárstvo** (Častá-Papiernička)
- 2011: **Kaštiele a kúrie Bratislavskej župy** (kaštieľ v Tomášove)
- 2012: **Dejiny bývania v Bratislavskej župe** (hrad Červený Kameň)
- 2013: **Sakrálné pamiatky Bratislavskej župy** (hotel Sebastián, Modra)
- 2014: **Veľká vojna a Bratislavská župa** (Zochova chata, Modra)
- 2015: **Industriálne pamiatky a areály Bratislavskej župy** (Cvernovka, Bratislava)
- 2016: **Historické parky a záhrady Bratislavskej župy** (Zochova chata, Modra)
- 2017: **Tradícia keramiky v Bratislavskej župe** (hotel Pod lipou, Modra)
- 2018: **Dunajský Limes a odkaz rímskej antiky na ľavom brehu Dunaja** (zariadenie SLUK, Rusovce)
- 2019: **100 rokov Bratislavskej župy** (Zochova chata, Modra)

Ďalším renomovaným podujatím, na ktorom sa župa partnersky podieľa, je autorský projekt OZ Academia Istropolitana Nova súťaž **Ocenenie za príkladnú obnovu**. Je to cena za výnimočnú obnovu (rekonštrukciu) objektov tradičnej architektúry, stimulujúca ich vlastníkov a podporujúca záujem verejnosti o kultúrne dedičstvo a uchovanie tradičných stavebných postupov, remesiel a technológií.

Príkladom inšpirujúcej medzisektorovej spolupráce je **spolupráca BSK s Katedrou architektúry Stavebnej fakulty STU**. V rokoch 2016 a 2017 sa poslucháči katedry formou ročníkových a záverečných prác zapojili do procesu hľadania vhodného využitia a revitalizácie kaštieľa v Malinove.

Bratislavský kraj sa dlhodobo a systematicky venuje poznávaniu, dokumentácii a zachovaniu tradícií regiónu. Osobitný význam pre dokumentáciu, sprístupňovanie a rozvoj kultúrno-umeleckých tradícií regiónu má projekt **Kultúrno-kreatívne oživenie tradícií** zameraný na tradíciu keramiky a projekt **kreatívneho centra v Múzeu Ferdiša Kostku** (podrobnejšie v časti: Podpora kreatívneho priemyslu a kreatívnych centier).

Ochrana pamiatkového fondu vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja

Bratislavský kraj je vlastníkom dvadsiatich nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok. Nehnuteľnému pamiatkovému fondu vo vlastníctve BSK sa venuje samostatný príspevok (Nehnuteľný pamiatkový fond vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja).

Podpora ochrany pamiatkového fondu vo vlastníctve iných subjektov

V nadväznosti na Stratégiu rozvoja kultúry v BSK na roky 2015 – 2020 Bratislavský kraj v roku 2015 implementoval Bratislavskú regionálnu dotačnú schému na podporu kultúry (od roku 2016 Bratislavská regionálna dotačná schéma – BRDS). Samostatnou oblasťou podpory bola oblasť ochrany hmotného kultúrneho dedičstva, pričom poskytnutie dotácie bolo podmienené zápisom predmetného objektu do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu SR alebo do osobitného zoznamu miest a obcí (tzv. pamätihodnosti miest a obcí).

Ochrana zbierkového fondu vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja

Bratislavský samosprávny kraj ochranu predmetov kultúrnej hodnoty zabezpečuje prostredníctvom zriaďovanej odbornej organizácie, **Malokarpatského múzea v Pezinku**. Múzeum sa dlhodobo špecializuje na miestnu vinársku a vinohradnícku tradíciu a dejiny. Osobitný dôraz kladie na aktivity spojené s rozvojom kultúrneho turizmu. Múzeum zároveň prevádzkuje objekty Múzea Ferdiša Kostku v Stupave (etnografická expozícia zameraná na miestnu tradíciu keramiky) a v prenájatých priestoroch vo Svätom Jure sídli vysunuté pracovisko Literárno-vlastivedné múzeum, zamerané na miestne dejiny.

V súlade so zákonom NR SR č. 206/2009 Z. z. o múzeách a galériách Malokarpatské múzeum nadobúda predmety kultúrnej hodnoty, vytvára zbierkový fond, zbierkový fond odborne spravuje a sprístupňuje verejnosti. **Zbierkový fond pozostáva z vyše 61 000 zbierkových predmetov**, rozdelených do zbierok: Vinohradníctvo a vinárstvo, história, etnografia, umenie a archeológia.

Podpora ochrany zbierkového fondu vo vlastníctve iných subjektov

Na území Bratislavského kraja pôsobí veľký počet múzeí a galérií. Ich sieť a zbierkové portfólio sú mimoriadne rozsiahle a štruktúrované. Od roku 2015 Bratislavský kraj aktivity týchto múzeí a galérií a ochranu ich zbierkových fondov pod-

poroval prostredníctvom Bratislavskej regionálnej dotačnej schémy na podporu kultúry v oblasti Podpora pamäťových aktivít a pamäťových a fondových inštitúcií.

Ochrana knižného fondu vo vlastníctve BSK

Bratislavský samosprávny kraj vykonáva ochranu knižného fondu prostredníctvom zriaďovanej odbornej organizácie, **Malokarpatskej knižnice v Pezinku**. Knižnica kumuluje funkcie verejnej regionálnej knižnice a zároveň knižnice s regionálnou pôsobnosťou. Buduje teda aj knižničný fond a zároveň poskytuje metodické poradenstvo 64 verejným miestnym a mestským knižniciam. Malokarpatská knižnica v Pezinku sa profiluje ako moderné knižnično-informačné centrum.

K júlu 2019 knižničný **fond knižnice obsahoval vyše 97 500 knižničných jednotiek**. Okrem klasických tlačených publikácií (kníh) ho tvorili aj špeciálne typy dokumentov – audiovizuálne a elektronické dokumenty (encyklopédie, jazykové slovníky a databázy na CD ROM). Čitatelia mali k dispozícii 114 titulov periodík, z toho 45 titulov regionálnych periodík (vydávaných v okresoch Pezinok, Malacký a Senec) a 18 zahraničných titulov časopisov.

Podpora ochrany knižného fondu vo vlastníctve iných subjektov

Na území Bratislavského kraja sa nachádza hlavné mesto SR, množstvo vedecských, školských a ďalších inštitúcií, čomu zodpovedá aj rozsiahla knižničná sieť. Okrem verejných knižníc (obecné, mestské, regionálne) sú to aj vedecké, akademické a špecializované knižnice.

Verejným obecným a mestským knižniciam poskytuje metodicko-poradenskú pomoc župou zriaďovaná regionálna knižnica s regionálnou pôsobnosťou, Malokarpatská knižnica v Pezinku. BSK podporuje aktivity knižníc na svojom území aj prostredníctvom Bratislavskej regionálnej dotačnej schémy na podporu kultúry v oblasti Podpora pamäťových aktivít a pamäťových a fondových inštitúcií.

Ochrana nemotného kultúrneho dedičstva

Nemotné kultúrne dedičstvo zahŕňa prakticky všetky nematerializované ľudské kultúrne prejavy, živú kultúru v tom najširšom zmysle slova („living heritage“ – žijúce dedičstvo). Ide preto o nesmierne rozsiahlu oblasť profesionálnej aj neprofesionálnej kultúry, umenia, tradícií, rituálov, remesiel... Práve v dôsledku tejto rozsiahlosti, rôznorodosti a variabilnosti prakticky nie je možné zostaviť vyčerpávajúcym spôsobom exaktné fondové zoznamy nemotného kultúrneho dedičstva. Preto sú jednotlivé elementy nemotného kultúrneho dedičstva za-

pisované do takzvaných reprezentatívnych zoznamov (Reprezentatívny zoznam nemotného kultúrneho dedičstva ľudstva, Reprezentatívny zoznam nemotného kultúrneho dedičstva na Slovensku). Z rovnakých dôvodov nie je možné vyčerpávajúcym spôsobom ani zrekapitulovať všetky formy a spôsoby podpory nemotného kultúrneho dedičstva. V niektorých prípadoch sa podpora ochrany istých oblastí nemotného kultúrneho dedičstva prelína s podporou umeleckej tvorby a podujatí (napríklad hudba), respektíve koreluje s ochranou pamiatkového fondu a zbierkových fondov (napríklad archiválie).

Podporu **neprofesionálnej umeleckej tvorby a kultúry** realizuje Bratislavský samosprávny kraj na inštitucionálnej báze prostredníctvom zriaďovanej odbornej organizácie, **Malokarpatského osvetového strediska v Modre**. Kultúrno-osvetové stredisko organizačne a odborne zastrešuje celkovo 14 postupových prehliadok v rôznych oblastiach a žánroch neprofesionálneho umenia. Zároveň realizuje a podporuje aktivity a podujatia zamerané na uchovanie a rozvoj tradičných remesiel a ďalších tradícií (napríklad regionálny jesenný festival **Jablkové hodo-vanie**, kurzy a výstavy drotárstva a pltníctva a pod.). Stredisko zároveň buduje databázu remeselných a umelecko-remeselných tvorcov, výrobcov a aktérov neprofesionálneho a ľudového umenia.

Osvetové stredisko pri podpore zachovania a rozvoja tradícií venuje **osobitnú pozornosť kongeneračnej kultúrnej komunikácii a mládeži** (Medzinárodný festival detských folklórnych súborov).

Ojedinelým projektom tvorivého **dialógu profesionálnych a neprofesionálnych umelcov** je podujatie **Salón výtvarníkov**, ktoré sa otvorilo aj zahraničným účastníkom.

Na Slovensku je jediným podujatím svojho druhu, zameraným na autentických remeselných výrobcov, podujatie **Keramické trhy**, ktoré organizuje Malokarpatské múzeum v Pezinku.

Bratislavský samosprávny kraj dlhodobo a systematicky podporuje a aj sa organizačne podieľa na viacerých podujatiach a projektoch, zameraných na nemotné kultúrne dedičstvo (folklór, hudba, festivaly, konferencie a pod.). Výsledkom takejto spolupráce s občianskym združením Slovenská ľudová majolika je **zápis Modranskej majoliky a majolikovej ornamentiky do Reprezentatívneho zoznamu nemotného kultúrneho dedičstva na Slovensku** (2017).

Podporu nemotného kultúrneho dedičstva v sebe subsumujú aj viaceré oblasti podpory v rámci Bratislavskej regionálnej dotačnej schémy.

Synagóga v Senci v procese rekonštrukcie, 2019. Foto: Monika Kováčová

Medzinárodné aktivity a spolupráca

Bratislavský kraj je považovaný za vyspelý región, čo zásadným spôsobom obmedzuje možnosti kraja pri získavaní externých finančných zdrojov z európskych fondov. Možnosťou, ako sa o európske finančné prostriedky uchádzať, sú **projekty cezhraničnej spolupráce**. Takýmto je aj úspešný projekt **Kultúrne-kreatívne oživenie tradícií** (2017), spojený s prebiehajúcou obnovou sídla Malokarpatského osvetového strediska – kaštieľa a parku v Modre. Realizuje sa v rámci projektu Heritage SK-AT, financovaného z programu cezhraničnej spolupráce Interreg V-A Slovenská republika – Rakúsko, a umožní vytvoriť kreatívne centrum, zamerané na poznávanie, dokumentáciu a kreatívny rozvoj tradičných kultúrnych hodnôt regiónu s osobitným dôrazom na tradíciu keramiky.

V septembri 2017 schválilo Zastupiteľstvo BSK zámer vstupu Bratislavského samosprávneho kraja do projektu **Kreatívne centrum Bratislava** v rámci Integrovaného regionálneho operačného programu 2014 – 2020, prioritná os 3: mobilizácia kreatívneho potenciálu regiónov. V súlade s podmienkami IROP bol zámer zameraný na podporu zamestnanosti prostredníctvom rozvoja vnútorného potenciálu regiónu (konkrétne kreatívneho potenciálu) v kontexte územnej stratégie. Výstupom projektu má byť vytvorenie **experimentálneho priestoru pre súčasné scénické umenie** v priestoroch telocvične bývalej chemickej školy na Račianskej 79 v Bratislave (Nadácia Cvernovka). V roku 2018 prebiehalo testovanie projektu, no vzhľadom na celkovú náročnosť je zatiaľ realizácia projektu presunutá na ďalšie projektové obdobie (2020 – 2026).

Ďalším významným projektom v rámci integrovaného operačného programu je zámer vytvorenia **kreatívneho centra v Múzeu Ferdiša Kostku v Stupave**. Centrum sa má stať živým otvoreným kultúrnym priestorom nielen pre mesto Stupava, ale aj pre širšie okolie a bude slúžiť na organizovanie aktivít na základe zmapovania potrieb tohto územia. Súčasťou aktivít projektu je aj získavanie zručností v oblasti marketingu a podnikania. Na zabezpečenie rozvoja múzea kraj v roku 2017 kúpil susediace nehnuteľnosti, čím sa vytvorili podmienky na vybudovanie prevádzkového zázemia a pre lepšiu dostupnosť múzea a v konečnom dôsledku aj predpoklady na plnohodnotnú realizáciu projektu kreatívneho centra.

Uvedené projekty výrazným spôsobom rozširujú a inovujú pôvodnú funkcionality predmetných kultúrnych zariadení zriaďovaných krajom (Malokarpatské osvetové stredisko v Modre a Malokarpatské múzeum v Pezinku) a posúvajú ich na úroveň súdobých európskych štandardov a trendov.

Oddelenie kultúry (OCRaK) v spolupráci so strednými školami zriaďovanými Bratislavským krajom sa tiež zásadne podieľalo na príprave a realizácii kultúrnych podujatí v rámci **7. Európskeho summitu regiónov a miest**, ktorý sa konal v Bratislave v roku 2016 (**Hudba Európy na Devíne** a **Talenty Európy**).

V nadväznosti na spoločné memorandum medzi Dolným Rakúskom, hlavným mestom SR Bratislavou, Trnavským samosprávnym krajom a Bratislavským samosprávnym krajom vznikla **Pracovná skupina na hľadanie prienikov kultúrneho, historického a prírodného dedičstva**. Konkrétnym vkladom oddelenia kultúry Úradu BSK do tejto medzinárodnej spolupráce bola výstava mladých absolventov stredných umeleckých škôl zriaďovaných Bratislavským krajom **Young Slovak Contemporary Art**, ktorá sa konala v roku 2018 v Landhausgalerie Ausstellungsbrücke v meste Sankt Pölten v Dolnom Rakúsku.

Významnou mierou sa na medzinárodných kultúrnych aktivitách Bratislavského kraja vlastnými podujatiami a projektmi podieľajú aj krajom zriaďované kultúrne zariadenia (podrobnejšie v časti: Kultúrne zariadenia zriaďované Bratislavským samosprávnym krajom).

Kooperácia a spolupráca

Oddelenie kultúry vo svojej činnosti a pri napĺňaní Stratégie rozvoja kultúry v Bratislavskom samosprávnom kraji na roky 2015 – 2020 úzko spolupracuje s orgánmi a organizáciami štátu, miest a obcí a ďalších územných samospráv, s odbornými, vedeckými a ďalšími inštitúciami, akademickou obcou, aktérmi kultúrneho diania, tretím sektorom a so zahraničnými partnermi. Zároveň úzko kooperuje s ďalšími organizačnými útvarmi Úradu BSK a **komisiou kultúry** Zastupiteľstva Bratislavského samosprávneho kraja.

Pre oblasť získavania externých finančných zdrojov z európskych fondov je kľúčová **spolupráca v rámci projektov cezhraničnej spolupráce** (Heritage SK-AT – Kultúrno-kreatívne oživenie tradícií v kaštieli v Modre) a **Integrovaného regionálneho operačného programu** (kreatívne centrum v Múzeu Ferdiša Kostku v Stupave).

V rámci partnerstva medzi spolkovou krajinou Dolné Rakúsko, Trnavským samosprávnym krajom a Bratislavským samosprávnym krajom (signatárom je aj hlavné mesto SR Bratislava), ktoré vychádza zo spoločného memoranda, pôsobí už niekoľko rokov odborná **pracovná skupina zameraná na hľadanie prienikov v oblasti kultúry, historického a prírodného dedičstva**. Jedným z výstupov tejto pracovnej skupiny bola výstava súčasného mladého slovenského vizuálneho

umenia v galérii umenia Ausstellungsbrücke v Sankt Pöltene v Dolnom Rakúsku (2018).

Plynulo pokračuje spolupráca so **Stredočeským krajom**, na základe ktorej sa v minulosti realizovalo viacero zaujímavých a významných projektov, aktuálne sa nastavuje plán aktivít a prienikových tém vo všetkých oblastiach pre ďalšie obdobie.

Dlhoročnú spoluprácu pri realizácii viacerých úspešných spoločných podujatí (odhalenie pamätníka Hartmuta Tautza, Víkend otvorených hraníc na Cyklomoste slobody...) spečatil podpis memoranda o ďalšej spolupráci medzi Ústavom pamäti národa a Bratislavským samosprávnym krajom.

Pre ďalší rozvoj kultúry v regiónoch a artikuláciu regionálnych kultúrnych potrieb smerom k exekutívnym a zákonodarným orgánom štátu je kľúčová činnosť **kultúrnej sekcie samosprávneho zoskupenia SK8**, na ktorej činnosti sa podieľa oddelenie kultúry.

Záver

Predložený prehľad hlavných aktivít a úloh BSK v oblasti kultúry sme spracovali so zámerom poskytnúť verejnosti prehľadnú informáciu a zároveň poukázať na prínos samosprávnych krajov pre regionálnu kultúru. Osobitným benefitom v činnosti oddelenia kultúry je odklon od zažitých administratívnych stereotypov a prechod k aktívnej komunikácii s reálnou živou kultúrou, čo je aj ambíciou oddelenia do budúcnosti.

Za odborné konzultácie k tomuto príspevku ďakujem Mgr. Rastislavovi Šenkirikovi.

OCHRANA PAMIAŤOK ako nástroj ochrany a rozvoja kultúrneho dedičstva

Mgr. Martina Orosová, PhD.

V roku 2019 neslávi svoje sté výročie len Bratislavská župa, ale jubilejnú sto-ročnicu zaznamenáva aj slovenská ochrana pamiatok. Pravdaže, pamiatková starostlivosť v Uhorsku, a teda aj na území Slovenska, ba dá sa povedať, že najmä v niekdajšom *Felvidéku*, začala písať svoje dejiny už v 40. rokoch 19. storočia, pričom úzko súvisela s ochranou prírody.⁷³ Uhorská pamiatková komisia v Budapešti mala aj v hornouhorských mestách svojich členov, korešpondentov, konzervátorov a spolupracovníkov, ktorí sa venovali problematike ochrany pamiatok vo svojej dokumentačnej, výskumnej, publikačnej, architektonickej i reštaurátorskej tvorbe.⁷⁴ Vďaka mnohým, často rozsiahlym pamiatkovým akciám, bolo zachránených množstvo kultúrnych hodnôt, pravda, niektoré sa končili zámerným vývozom umeleckých diel do múzeí a galérií v Budapešti a Ostrihome. Tieto akcie len prispievali k negácii snáh o vznik a formovanie slovenských fondových inštitúcií. Skromné aktivity Muzeálnej slovenskej spoločnosti sa sústredili najmä na zbieranie hnutelných predmetov a ľudových výrobkov, kníh, archívnych dokumentov, prírodnín a iných vecí slovenskej proveniencie, považovaných za súčasť kultúrneho dedičstva slovenského ľudu. Stavebné pamiatky dlho stáli mimo záujmu slovenských intelektuálnych elit, v ktorých strede bolo iba minimum odborníkov vzdelaných v oblasti dejín architektúry a výtvarného umenia. O nejakom „slovenskom pamiatkarovi“ zorientovanom v teoretickej či praktickej rovine ochrany pamiatok ani nemôžeme hovoriť. Z tohto tvrdenia vybočuje len osobnosť architekta Dušana Jurkoviča, ktorý však pred prevratom pôsobil v rakúskej časti monarchie.

Hovoriť o ochrane pamiatok a kultúrneho dedičstva v čase, „keď zbrane ešte rinčali“, bolo odvážne až trúfalé a zvyčajne to nenachádzalo pochopenie ani u zodpovedných činiteľov, ani u širokej verejnosti. A predsa, medzi prvými zákonmi novej Československej republiky, prijatými už v druhý deň po prevrate,

bol práve zákon o zákaze vývozu umeleckých a historických pamiatok z územia Československa bez ohľadu na to, kto bol ich vlastníkom.⁷⁵ Obzvlášť ohrozené bolo kultúrne dedičstvo Slovenska, ktoré sa ešte dlho po oficiálnom skončení Veľkej vojny nachádzalo vo vojnovom stave. Oprávnené môžeme predpokladať, že hmotným statkom s kultúrne-historickou hodnotou hrozilo reálne nebezpečenstvo, či už v priamych bojových akciách, alebo pri lokálnych, často krutých nepokojoch miestneho obyvateľstva. Veľkým problémom bol aj vývoz pamiatok. Trvalo celé mesiace, kým sa ustálili štátne hranice Československa a kým sa stali naozaj reálnymi, čiže stráženými, s prísne kontrolovanými prechodmi. Dnes už nikto nespočíta, čo všetko si so sebou odniesli všetci štátni zamestnanci, podnikatelia, veľkostatkári, šľachtici, ktorých republika pripravila o tituly, a ďalší priaznivci a verní prívrženci maďarskej vlády, ktorí hromadne utekali z územia Slovenska, a akú hodnotu mal ich majetok. Ochrana slovenského kultúrneho dedičstva bola osobitne zdôraznená aj v zákone o mimoriadnych prechodných opatreniach na Slovensku, ktorý zakazoval vyviezť či zničiť všetky archívy, múzeá, umelecké zbierky, knižnice, starožitné a umelecké predmety vo verejnom i v súkromnom vlastníctve.⁷⁶ Zákon zmocňoval ministra splnomocneného pre správu Slovenska upraviť ochranu pamiatok ďalšími opatreniami, čo Vavro Šrobár neváhal urobiť. V nariadení č. 166/1919 z 10. 11. 1919 stanovil prísne tresty za priestupky pri ničení starožitných a umeleckých predmetov, archívov a knižníc, muzeálnych, vedeckých, umeleckých a iných zbierok, predmetov ľudového umenia a súčastí architektúry starších ako z prvej polovice 19. storočia.⁷⁷ Rozšírením tohto nariadenia počas úradovania splnomocneného ministra Martina Mičuru sa za trestné považovala aj derelikcia predmetu [úmyselné vzdanie sa vlastníctva, pozn. aut.], úmyselné zanedbávanie starostlivosti o pamiatku, ako aj zničenie jej umeleckej hodnoty.⁷⁸ Nepochybne najdôležitejším Šrobárovým nariadením na ochranu kultúrneho dedičstva Slovenska bolo nariadenie o právomoci Vládneho komisariátu na ochranu pamiatok na Slovensku, ktorému sa priznávala kompetencia Uhorskej pamiatkovej komisie a Uhorského hlavného inšpektorátu múzeí a knižníc.⁷⁹ Vládny komisariát na ochranu pamiatok na Slovensku mal pomerne široké právomoci najmä vo vzťahu k nehnuteľným stavebným pamiatkam, jeho vyjadrenie bolo potrebné pri všetkých stavebných konaniach súvisiacich s budovami postavenými pred rokom 1850, ale aj pri prácach pri úprave verejných priestorov, regulácii riek, stavbe ciest a železníc, pri ohrození prírodných krás a geologických útva-

73 OROSOVÁ, Martina. Spoločné míľniky ochrany pamiatok a ochrany prírody. In GRESCHOVÁ, Eva – VALO, Ján (eds.). *Príroda a jej ochrana v priereze času : Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie. Liptovský Mikuláš : Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva, 2018, s. 209 – 211. ISBN 978-80-89933-06-8*

74 JANKOVIČ, Vendelín. *Dejiny pamiatkovej starostlivosti na Slovensku v rokoch 1850 – 1950. In Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 10. Bratislava : Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, 1973, s. 19 – 20; BUDAY, Peter. K dejinám ochrany pamiatok na Slovensku v rokoch 1846 – 1919. In ORIŠKO, Štefan – BUDAY, Peter. *Pramene k umelecko-historickému bádaniu a ochrane pamiatok na Slovensku (1846 – 1918)*, Bratislava 2017, s. 14 – 20.*

75 Zákon č. 13/1918 Sb. zák. a nar. z 29. 10. 1918 o zákaze vývozu umeleckých a historických pamiatok.

76 Zákon č. 64/1918 Sb. zák. a nar. z 10. 12. 1918 o mimoriadnych prechodných opatreniach na Slovensku.

77 Nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 166/1919 z 10. 11. 1919.

78 Nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 24/21-pres. 4686 zo 16. 7. 1921.

79 Nariadenie ministra s plnou mocou pre správu Slovenska č. 155/8380-pres. z 20. 10. 1919. Úradné noviny, 1919, č. 32 – 33, s. 14 – 15.

rov. Zároveň vykonával dozor nad múzeami a knižnicami, verejnými, cirkevnými a cechovými zbierkami, nad vývozom pamiatok, obchodom so starožitnosťami, archeologickými vykopávkami a mal tiež organizovať vedecký výskum a dokumentáciu pamiatok.⁸⁰ Nariadenia ministrov s plnou mocou pre správu Slovenska, ktoré mali silu zákona, dali ochrane kultúrneho a prírodného dedičstva Slovenska moderný a progresívny legislatívny základ, oveľa širší, ako mali v tom čase české krajiny, a súčasne predbehli legislatívny program pražských vládnych orgánov. Aká však bola skutočnosť? Zostaňme na území Bratislavskej župy, resp. dnešného Bratislavského samosprávneho kraja a pozeráme sa, ako sa právo pri ochrane rozsiahleho pamiatkového fondu západného Slovenska uplatňovalo v praxi. Práve tu, v Bratislave, sa začali písať dejiny slovenskej ochrany pamiatok.

Plán stavebných pamiatok v Bratislave, 20. – 30. roky 20. storočia. Zdroj: Archív PÚ SR

Bratislava, čo ako provinčná, krčiac sa v tieni Viedne a Budapešti, predsa len bola najväčším kultúrnym centrom a teraz aj hlavným politickým strediskom Slovenska. Kultúrnym centrom Slovákov sa ešte len mala stať. Jej obyvatelia boli voči československému štátu nepriateľsky naladení, mesto trápilo zlé zásobovanie, nedostatok obytných priestorov, štrajky a pouličné nepokoje. Minister V. Šrobár za výdatnej pomoci bratislavského župana Samuela Zocha len s veľkými ťažkosťami budoval verejný aparát a získaval do štátnych služieb spoľahlivých ľudí, oddaných myšlienke Československej republiky a československej národnej jednoty.

⁸⁰ OROSOVÁ, Martina. Organizácia ochrany pamiatok v medzivojnovom období. In Pamiatky a múzeá, roč. 58, 2009, č. 4, s. 2 – 11.

Českí politickí a kultúrni predstavitelia mali už pred prevratom jasne stanovené ciele a prostriedky kultúrnej politiky „českého štátu“, formulovanej v duchu Masarykovej idey humanizmu, demokracie, mravnosti a sociálnej solidarity. Jej cieľom bolo celkové kultúrne povznesenie obyvateľstva. Verilo sa, že len vzdelaní, kultúrne a politicky rozhladení občania budú schopní udržať demokratický a republikánsky charakter československého štátu. Problematika kultúry bola sústredená na Ministerstve školstva a národnej osvety v Prahe, ktorého úradníci však o Slovensku a Slovákoch zväčša veľa nevedeli. Bolo medzi nimi len málo Slovákov či slovakofilov, ktorí poznali skutočnú tvár „slovenskej vetvy československého národa“. Väčšina úradných rokovaní sa končila bezradným konštatovaním „o svojráznych potrebách Slovenska“ bez ich bližšej špecifikácie. V tejto situácii bolo šťastím, že do štátnych služieb sa dobrovoľne prihlásil Dušan Jurkovič, osobnosť dostatočne známa a rešpektovaná aj v moravských a českých kruhoch. Vavro Šrobár ho 1. apríla 1919 menoval za vládneho komisára pre ochranu pamiatok.⁸¹ Jurkovič však svoje poslanie videl omnoho širšie. Mal jasnú a konkrétnu predstavu o kultúrnom rozvoji Slovenska, ktorý sa v jeho myšlienkach nerozlučne spájal s rozsiahlym sociálnym programom. Napríklad vytvorením podnikov ľudovej umeleckej výroby by sa čiastočne riešila obrovská nezamestnanosť, ktorá trápila

Hrnčiarska dielňa v Modre. Zdroj: Archív PÚ SR

⁸¹ JANKOVIČ, Vendelín. Kapitoly z dejín pamiatkovej starostlivosti na Slovensku. In Pamiatky a príroda, 1976, č. 4, s. 36 – 38.

povoynové Slovensko, a zároveň by sa uchovávali tradície a kultúrne dedičstvo ohrozené modernizáciou. Preto sa Jurkovič tak angažoval pri preberaní spolku Izabela, pri zakladaní družstva Detva, pri podpore vajnorských ľudových umelkyní či hrnčiarskej výroby v Modre a Stupave.

Pozoruhodný bol aj jeho projekt štandardizovaných domov pre sociálne slabé skupiny obyvateľstva, ktoré mohli pomerne lacno zlepšiť katastrofálnu životnú úroveň v rozsiahlych robotníckych štvrtiach na okrajoch Bratislavy. Nedostatok reálnej podpory štátu v týchto projektoch ho však nakoniec veľmi sklamal, pričom musel sám čeliť kritike svojich neprajníkov.⁸²

Podobne ako Šrobár, aj Jurkovič mal problém získať do svojho úradu kvalifikovaných zamestnancov – vhodných odborníkov medzi slovenskou inteligenciou nebolo, prípadne sa zdráhali prijať neisté miesto v štátnej službe bez definitívy. Jeho najbližšími spolupracovníkmi sa preto stali muži z Moravy a Čiech, ktorí prišli na Slovensko v dobrej viere šíriteľov kultúrnej misie. Boli to Jan Hofman,

Josef Vydra, Antonín Václavík, Jan Reichert, František Faulhammer, Josef Marek, oveľa neskôr sa pridal Václav Mencl. Mladú slovenskú generáciu historikov umenia reprezentovali Vladimír Wagner a Alžbeta Mayerová. Ich kolegyňa z vrstvy nemeckých Prešporákov Gizela Weyde sa po čase rozhodla pre emigráciu. Odborníci maďarského pôvodu sa do vedeckého diania v službách československého štátu nezapojili a v podstate ani nemohli.

Značnú časť agendy medzivojnových pamiatkarov zaberali problémy hlavného mesta, ktoré sa razantne pokúšalo sňať svoj provinčný charakter rozsiahlou výstavbou nových budov v modernom funkcionalistickom štýle,

Baštová ulica v Bratislave v roku 1931.
Zdroj: Archív PÚ SR

82 OROSOVÁ, Martina. Architekt Dušan Jurkovič ako vládny komisár pre ochranu pamiatok na Slovensku v rokoch 1919 – 1922. In Zprávy památkové péče, roč. 78, 2018, č. 5, s. 445 – 456.

Štúdia stavby obchodného domu Baťa v Bratislave z roku 1931. Zdroj: Archív PÚ SR

Funkcionalistické stavby v historickom jadre Bratislavy z 30. rokov 20. storočia. Zdroj: Archív PÚ SR

reguláciou celých ulíc Starého Mesta, ktorej padlo za obeť množstvo historických budov. Mladí ambiciózni architekti sa smelo pokúšali vyrovnat krivé stredoveké uličky, urbanizmus mesta podriaďovali vzrastajúcej automobilovej doprave, tradičnú strešnú krajinu menili vnášaním plochých striech, medzi roztancované barokové a secesné fasády vtlačali strohé priečelia bez akýchkoľvek výtvarných prvkov. Pamiatkari zvädzali so stavebníkmi a s architektmi, ale aj so samotným magistrátom neľútostný boj za zachovanie pamiatkových hodnôt historického mesta. Ich snahy sa často končili nezdarom, no v mnohých prípadoch dosiahli pozoruhodné úspechy, ktoré im môžeme aj dnes závidieť. Spomeňme napríklad výstavbu obchodného domu firmy Baťa, pri ktorej pamiatkari dosiahli zníženie výšky tak, aby nezakrývala pohľad na Michalskú bránu.⁸³ Lebo aj pohľady a panorámy považovali za chránené.

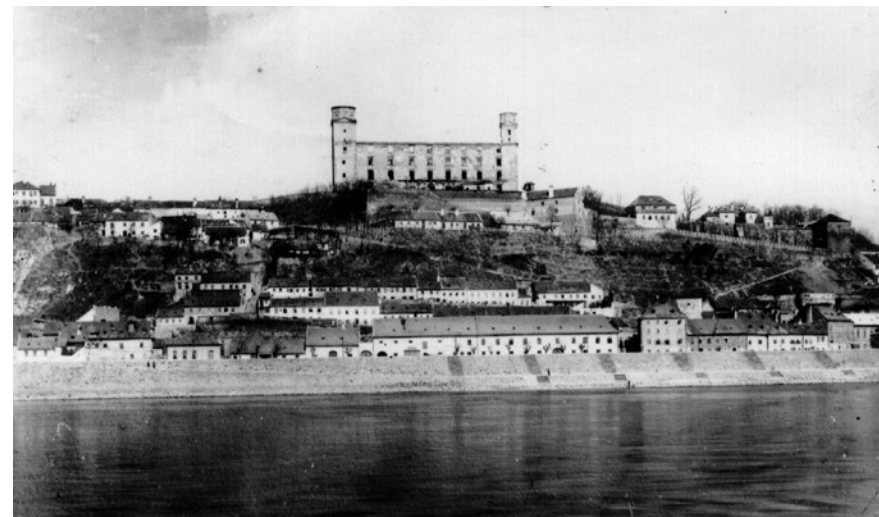
Prvý slovenský mrakodrap – „Manderlák“ v Bratislave.
Zdroj: Archív PÚ SR

Dnes by sa nestačili čudovať, prečo ich nasledovníci rezignovali na požiadavku zachovania výškovej dominanty Podhradia, za ktorú určili Kostol sv. Trojice.⁸⁴ Stavebný boom dosiahol vrchol v druhej polovici 30. rokov. Bratislavčania žili doslova na stavenisku. Najmä rok 1936 bol mimoriadne plodný na novostavby, medzi ktorými vynikal prvý slovenský mrakodrap podnikateľa Manderlu. Kým Václav Mencl prijímal moderné stavby s pochopením, prednosta Štátneho referátu na ochranu pamiatok Jan Hofman ich nemal rád a neraz sa sťažoval na nevkusné rovné strechy s ustúpeným vrchným podlažím.

83 Archív Pamiatkového úradu SR (Archív PÚ SR), fond Pamiatkové orgány na Slovensku – Bratislava (f. PO), Hurbanovo nám., obchodný dom Baťa – novostavba, inventárne číslo (inv. č.) 46/1, škatuľa (šk.) 4.

84 Archív PÚ SR, f. PO – Bratislava, Podhradská 2, inv. č. 144/II, šk. 13.

Z demolovaných stavieb sa pamiatkari usilovali zachrániť aspoň hodnotné súčasti architektúry – sochy, reliéfy, mreže, dvere, portály a pod., ktoré sa snažili umiestniť v Múzeu mesta Bratislavy alebo vo Vlastivednom múzeu. Tak ako dnešní pamiatkari, aj tí prvorepublikoví sa často vyjadrovali k reklamným plochám, nápisom, firemným pútačom či svetelným reklamám. Jan Hofman bol aj v týchto prípadoch nekompromisný a neraz žiadal úpravu reklamy alebo jej úplné odstránenie.

Bratislavské Podhradie pri pohľade z Petržalky v roku 1921. Zdroj: Archív PÚ SR

Značná časť pamiatkovej agendy nielen v mestách, ale najmä na vidieku sa točila okolo sakrálnych objektov. Bratislavská župa v tomto smere dodnes vyniká rôznorodosťou a starobylosťou cirkevných objektov, počnúc drobnými románskymi kostolíkmi cez pozoruhodné kláštorné areály až po výstavné gotické a barokové chrámy. Keď sa vojnová kataklizma utišila, každodenný život sa stabilizoval, ťažké životné podmienky sa pozvoľna zlepšovali, počet obyvateľstva narastal a z kazateľníc slobodne zaznievala slovenčina, zanedbané a ošarpané kostolné lode odrazu nevládali pojať množstvo veriacich, ktorí sa tlačili pred vstupnými portálmi. Z každej strany prichádzali na pamiatkový úrad požiadavky na schválenie obnovy fasády, novej maľby interiéru, odstránenie starých sôch či rozšírenie kostola, alebo zbúranie starého kvôli výstavbe nového objektu. Realizovali sa obnovy a prestavby rímskokatolíckych kostolov v Bernolákove,⁸⁵ Blatnom,⁸⁶

85 Archív PÚ SR, f. PO – Bernolákovo, inv. č. 51/4, šk. 13.

86 Archív PÚ SR, f. PO – Blatné, inv. č. 55/1, šk. 15.

Budmericiach,⁸⁷ Chorvátskom Grobe,⁸⁸ Doľanoch,⁸⁹ Kaplnej,⁹⁰ Lábe,⁹¹ Malackách,⁹² Marianke,⁹³ Modre.⁹⁴ Zbúrať starý kostol v chatrnom stave chceli veriaci v Suchohrade už v roku 1923. Štátny referát na ochranu pamiatok vyvinul nemalé úsilie, aby bol kostol opravený a nemusel sa asanovať. Záležitosť sa ťahala 13 rokov, no z kostola sa podarilo zachrániť len niekoľko drevených sôch a nástenných malieb.⁹⁵ Nebezpečenstvo zrútenia hrozilo aj románskym kostolíkom v Hamuliakove a Kalinkove. Kým Kostol sv. Križa v Hamuliakove, resp. jeho unikátnu vežu sa podarilo zachrániť,⁹⁶ románsky kostolík v Kalinkove bol pre havarijný stav v lete roku 1938 asanovaný. Pamiatkari požadovali zachovať aspoň tehlový južný portál z 13. storočia spolu s múrom po jeho oboch stranách ako súčasť malej kaplnky, ktorá sa mala postaviť z asanovaného objektu.⁹⁷

Kostol v Chorvátskom Grobe v roku 1923.
Zdroj: Archív PÚ SR

Finančnú podporu na obnovu pamiatok poskytovalo Ministerstvo školstva a národnej osvety v Prahe, od roku 1928 najmä Krajinský úrad v Bratislave, a to výlučne na základe dobrozdania pamiatkarov. Na opravu pamiatok, pravdaže, prispievali aj iné verejné inštitúcie a súkromné korporácie. Obce, resp. farské úrady sa museli tiež podieľať na obnove, často hlavne poskytnutím stavebného materiálu a pracovnej sily. Každá akcia musela byť profesionálne pripravená. Projekt obnovy s podrobným rozpočtom zvyčajne pripravovali súkromní projektanti a stavebné firmy. Odborné metodické pokyny po obhliadke objektu vypracovali pracovníci Štátneho re-

87 Archív PÚ SR, f. PO – Budmerice, inv. č. 115/1, šk. 18.

88 Archív PÚ SR, f. PO – Chorvátsky Grob, inv. č. 383/1, šk. 40.

89 Archív PÚ SR, f. PO – Doľany, inv. č. 204/1, šk. 30.

90 Archív PÚ SR, f. PO – Kaplná, inv. č. 451/1, k. 44.

91 Archív PÚ SR, f. PO – Láb, inv. č. 539/1, šk. 52.

92 Archív PÚ SR, f. PO – Malacky, farský kostol, inv. č. 635/2, šk. 60; františkánsky kostol, inv. č. 635/3, šk. 60.

93 Archív PÚ SR, f. PO – Marianka, inv. č. 649/4, šk. 61.

94 Archív PÚ SR, f. PO – Modra, r. k. kostol na cintoríne, inv. č. 681/2, šk. 63.

95 Archív PÚ SR, f. PO – Suchohrad, inv. č. 1077, šk. 94.

96 Archív PÚ SR, f. PO – Hamuliakovo, inv. č. 296/1, šk. 35.

97 Archív PÚ SR, f. PO – Kalinkovo, inv. č. 440/1, šk. 44.

Kostol sv. Križa
v Hamuliakove v roku 1931.
Zdroj: Archív PÚ SR

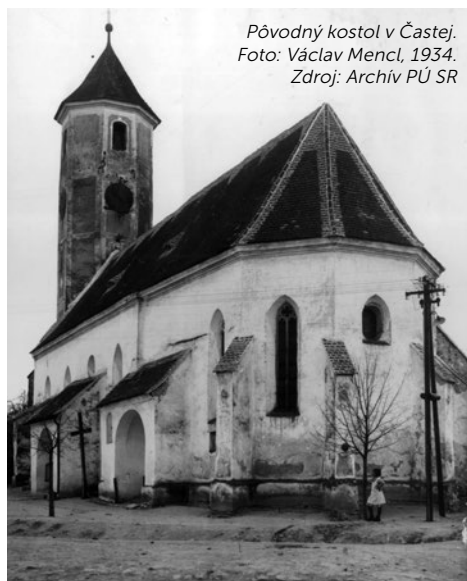
Kostol v Kalinkove pred
zbúraním. Zdroj: Archív
PÚ SR

ferátu na ochranu pamiatok. Prácu v teréne využívali nielen na záchranu pamiatkového fondu, ale aj na prehĺbenie vedeckého poznania o jeho histórii, architektonických a výtvarných štýloch, slohovom vývoji a pod., pričom spravidla vyhotovovali aj grafickú a fotografickú dokumentáciu. Výnimočná z celoslovenského hľadiska bola pamiatková akcia v Častej. Miestny rímskokatolícky kostol bol rozšírený prístavbami bočných lodí, pričom bola rozobratá a nanovo poskladaná gotická sieťová klenba a odkryté stredoveké fresky boli zreštaurované a transferované na nové miesto.⁹⁸ Ich originály boli počas prestavby kostola prezentované na výstave Staré umění na Slovensku v Prahe.

Malokarpatské vinohradnícke mestá prichádzali do častého styku s pamiatkarmi najmä kvôli hradbám. Požiadavky na zbúranie častí hradbových múrov kvôli súkromným novostavbám sa množili v Pezinku, Modre i vo Svätom Jure.⁹⁹ Pamiatkari sa usilovali, aby sa hradby chránili v regulačných plánoch, aby sa mestské pozemky na vonkajšej strane hradieb nezastavovali a aby sa mestá starali o priebežnú údržbu hradbových múrov. V niektorých prípadoch, keď hrozilo zničenie opevnenia, pamiatkari nesúhlasili

98 Archív PÚ SR, f. PO – Častá, inv. č. 145/1, šk. 20; MENCL, Václav. Konštruktívni povaha gotickej sieťovej klenby. In Zprávy památkové péče, roč. 2, 1938, č. 4, s. 53 – 56.

99 Archív PÚ SR, f. PO – Modra, inv. č. 681/1, šk. 63; Pezínok, inv. č. 828/2, šk. 73; Svätý Jur, inv. č. 435/3, šk. 43.

Pôvodný kostol v Častej.
Foto: Václav Mencl, 1934.
Zdroj: Archív PÚ SR

s výstavbou rodinných domov a na zastavenie stavby neváhali použiť čertníkov.¹⁰⁰

Osobitnú kapitolu predstavuje pamiatková ochrana šľachtických sídiel, palácov, kúrií, kaštieľov i hradov. Na nich sa najviac podpísali politicko-spoločenské zmeny, na ktoré bolo 20. storočie mimoriadne bohaté. V časoch Uhorska patrili šľachtické sídla k neodmysliteľnému obrazu „panskej“ spoločnosti, tvorili hranice, ktoré aj navonok prísne rozdeľovali obyvateľstvo na nezmieriteľné stavy a polarizovali aj najmenšie vidiecke komunity. Vznik Československej republiky

Prestavba kostola v Častej. Foto: Orbis, 1937. Zdroj: Archív PÚ SR

100 Archív PÚ SR, f. PO – Svätý Jur, mestské hradby – stavba Michala Bartoviča, inv. č. 435/20, šk. 43.

Mestské opevnenie vo Svätom Jure.
Zdroj: Archív PÚ SR

najprisnejšie zasiahol príslušníkov habsbursko-lotrinského rodu, ktorých majetok bol na základe Saintgermainskej mierovej zmluvy skonfiškovaný.¹⁰¹ Na Slovensku prešli pod štátnu správu bývalé holičsko-šaštínske panstvo, topolčianske panstvo, víglašské panstvo, Grasalkovičov palác v Bratislave a iné menšie majetky.¹⁰² V prípade ďalšieho osudu dnešného prezidentského paláca, ktorého poslednými majiteľmi boli arciknieža Fridrich Habsburský a jeho manželka arcikňažná Izabela, sa od začiatku angažoval aj Vládny komisariát na ochranu pamiatok, ktorý sa usiloval presadiť jeho využitie na kultúrne účely. Už v máji 1919 komunikoval vládny komisár Dušan Jurkovič s bratislavským županom Samuelom Zochom o uvoľnení priestorov paláca pre múzeum a v januári 1920 vykonal historik umenia Jan Reichert inventarizáciu zariadenia. Ministerstvo školstva a národnej osvety pridalo k myšlienke využitia objektu na múzeum aj možnosť zriadenia ústredného archívu, keďže sa očakával prílev archívnych dokumentov zo spisovej rozluky s Maďarskom. Palác však zabralo zemské vojenské veliteľstvo, ktoré využívalo reprezentatívne priestory, ale aj park nevhodným a necitlivým spôsobom, čo vyvolávalo sťažnosti pamiatkarov aj protesty verejnosti.¹⁰³ Všetka iniciatíva však bola márna a niekdajší lesk sa do paláca vrátil až po 77 rokoch, keď sa stal sídlom prezidenta Slovenskej republiky.

101 Mierová zmluva medzi mocnosťami spojenými a združenými a Rakúskom podpísaná v Saint-Germain-en-Laye 10. 9. 1919. Prevzatie majetkov, ktoré pripadli Československej republike, bolo upravené v zákone č. 133/1921 Sb. zák. a nar.

102 OROSOVÁ, Martina. Zánik šľachtického sveta na Slovensku (1918 – 1948). In HAZDRA, Zdeněk – HORČIČKA, Václav – ŽUPANIČ, Jan. Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2011, s. 95 – 97.

103 Archív PÚ SR, f. PO – Bratislava, inv. č. 112/1, šk. 9. Spis č. 333/1919.

Grasalkovičov palác v Bratislave v roku 1922. Zdroj: Archív PÚ SR

Pôvodný interiér Grasalkovičovho paláca v Bratislave. Zdroj: Archív PÚ SR

Inventár z Grasalkovičovho paláca uskladnený v kaplnke sv. Barbory. Zdroj: Archív PÚ SR

Šľachtické rezidencie boli zvyčajne súčasťou veľkostatkov s rozsiahlou výmerou lesnej a poľnohospodárskej pôdy. Tento majetok bol postihnutý pozemkovou reformou, ktorá mala uspokojiť požiadavky malých roľníkov a bezzemkov na držbu vlastnej pôdy. Starostlivosť o historické objekty ležala v plnej miere na pleciach ich vlastníkov, no štát sa usiloval uľaviť tejto povinnosti rôznymi zákonnými výnimkami, ktoré by mohli byť inšpiratívne aj v súčasnosti. Napríklad historicky cenné budovy, ktoré neboli celoročne užívané, boli oslobodené od 30 % zvýšenia triednej dane pre prepychové budovy.¹⁰⁴ Od domovej dane mohli byť oslobodené nepoužívané budovy alebo budovy múzeí.¹⁰⁵ Najmä bývalí

šľachtici sa domáhali potvrdenia, že ich obydlia sú pamiatkovo chránené, aby si mohli uplatňovať tieto výhody. Za pamiatky boli považované aj historické parky, ktoré sa rozprestierali takmer pri každom kaštieli. Ich plochy boli vyňaté z pozemkovej reformy, no nemohli sa využívať na hospodárske účely.¹⁰⁶ Záchrana kaštieľov, ktoré stratili svoju pôvodnú obytnú funkciu, je mimoriadne náročná. Utilitárne využívanie kedysi reprezentatívnych priestorov sa zvyčajne nezodpovedá požiadavkami na zachovanie pamiatkových hodnôt. O tom, že problémy s kaštieľmi sa dejinami pamiatkovej starostlivosti ťahajú celé desaťročia, svedčia aj prípady kaštieľov v Malinove a Stupave.

Rovinaté pozemky grófa Alberta Aponiho na Žitnom ostrove boli rozparcelované a na mieste bielešských osád boli vybudované nové dediny, dnešné bratislavské satelity. Hlavné sídlo niekdajšieho panstva bolo v kaštieli v Malinove, ležiacom v rozsiahlom anglickom parku. Do majetku štátu bol kaštieľ s parkom prevzatý

¹⁰⁴ § 162 zákona č. 76/1927 Sb. z. a n. z 15. 6. 1927 o priamych daniach.

¹⁰⁵ § 127, § 128 vládneho nariadenia č. 175/1927 Sb. z. a n. z 20. 12. 1927 – vykonávací predpis k zákonu o priamych daniach.

¹⁰⁶ Zákon č. 215/1919 Sb. z. a n. z 16. 4. 1919 o zabraní veľkého majetku pozemkového; § 20 zákona č. 81/1920 Sb. z. a n. z 30. 1. 1920, tzv. pridelový zákon.

Zvyšky pôvodného zariadenia v kaštieli v Malinove v roku 1936. Zdroj: Archív PÚ SR

Kaštieľ v Malinove v 50. rokoch 20. storočia. Foto: Kovačovičová, 1954. Zdroj: Archív PÚ SR

vo decembri 1923 na slávnosti v prítomnosti ministra pôdohospodárstva Milana Hodžu.¹⁰⁷ V objekte boli umiestnené „Štátne zemedelské školy v Eberhardu“. Najhodnotnejšie časti pôvodného zariadenia vyviezol majiteľ do Maďarska so sú-

¹⁰⁷ Archív PÚ SR, f. PO – Malinovo, inv. č. 644/1, šk. 60.

hlasom pamiatkových orgánov.¹⁰⁸ Školským účelom slúžil kaštieľ až do nedávnej doby. Počas prestavby pavlačí na prvom poschodí na krytú betónovú komunikáciu v roku 1931 Jan Hofman žiadal zachrániť aspoň kované barokové zábradlie a prezentovať ho na inom vhodnom mieste. Správa školy a investor prác, ktorým bolo ministerstvo verejných prác, to však odmietli a pamiatkari pracne hľadali pre zábradlie nové využitie, len aby bolo zachránené. Stavebníci však medzitým zničili aj stropnú štukovú výzdobu a odstránili kachle. Slovenské vlastivedné múzeum bolo ochotné prevziať zvyšky bieleho empírového kozuba a zdobené kachle. Ostatné predmety nemali muzeálnu hodnotu.¹⁰⁹

Kaštieľ v Stupave prežil dramatickejší príbeh. Aj jeho priestory mal pôvodne zabrať štát na byty pre učiteľov a bratislavský župan pre to zvolával komisiu zainteresovaných strán. Odbornú prehliadku a popis kaštiela spravil Jan Reichert v lete 1921. Vo svojej správe písal o nádherne zariadených reprezentačných

Francúzska záhrada v priekope kaštiela v Stupave pred druhou svetovou vojnou. Zdroj: Archív PÚ SR

¹⁰⁸ Archív PÚ SR, f. PO – Malinovo, inv. č. 644/1, šk. 60. Spis č. 1529/23, júl 1923. Príloha – zoznam vyvážaných predmetov (Verzeichnis der Uebersiedlungseffekten des H. Grafen Albert Apponyi, Eberhard nach Ungarn).

¹⁰⁹ Archív PÚ SR, f. PO – Malinovo, inv. č. 644/1, šk. 60. Spis č. 1698/37, 5. 5. 1937 a č. 1509/38, 7. 5. 1938.

priestoroch so štukovými stropmi v hlavnom trakte, s umeleckými obrazmi vysokej hodnoty a drahocenným nábytkom. Do súkromných izieb, vraj rovnako nádherne zariadených, sa nedostal.¹¹⁰ V kaštieli býval až do konca druhej svetovej vojny veľkostatkár gróf Ľudovít Károli s manželkou a deťmi, so svojou matkou a švagrom Erdödy, s vychovávateľkami a početným služobníctvom. S blížiacim sa frontom si rodina zbalila najcennejšie veci a odcestovala do Rakúska.

Prechod frontu bol pre väčšinu kaštieľov na Slovensku katastrofou. Z luxusných sídiel sa za pár dní stali prázdnotou zívajúce a zničené objekty. Ich ďalší osud je pevne viazaný s meniacim sa politicko-spoločenským zriadením. Spolu s defašizačnými normami boli prijímané zákony, dekréty a nariadenia o konfiškovaní a rozdelení majetku Nemcov, Maďarov, zradcov a nepriateľov slovenského národa. Keďže majitelia kaštieľov sa zvyčajne hlásili k maďarskej národnosti a väčšinou sa už vo svojich sídlach po prechode frontu nezdržovali, ich majetok konfiškovali revolučné národné výbory za pomoci armády a milícií, ktoré vôbec nedbali na ochranu ich pamiatkových hodnôt. Na urgencie pracovníkov Povereníctva školstva a osvety boli ešte v roku 1945 vydané výnosy o ochrane pamiatok vo vidieckych kašliach a zaistení ich zbierok, ktoré pamiatkarov oprávňovali prebrať z objektov všetky predmety, ktoré sa v nich ešte nachádzali, a zväžovať ich do vybraných depozitov.¹¹¹

Podľa úradných záznamov interiérové zariadenie stupavského kaštieľa rozobrali najprv ustupujúce nemecké a maďarské vojská, potom oslobodzujúca Červená armáda za výdatného príspevku miestneho obyvateľstva. Kaštieľ a park, ako aj všetky poľnohospodárske a lesné majetky Ľ. Károliho prevzali národný výbor a lesná správa v Stupave. Až po prehraní najhorších bojových a vandalských výčinov prišli v júni 1945 do Stupavy zástupcovia pamiatkového oddelenia Povereníctva školstva a osvety Dušan Fajnora a Anton Točík, aby zachránili, čo sa ešte dalo, a preniesli do depozitu Slovenského múzea zvyšný nábytok (deväť knižničných regálov, jednu vyrezávanú lavicu, jeden vykladaný sekretár, jednu trojdielnu skriňu, tridsaťosem poškodených rámov, jednu olejomalbu kaplnky, jeden obraz na dreve – pohľad na kaštieľ a jednu vykladanú skriňu), asi tisícpäťsto poškodených kníh a nejaký porcelán. Väčšina obrazov s rodinnými portrétmi a prírodnými motívmi ostala na povale. Pri zvoze im ochotne pomáhal veliaci sovietsky dôstojník. Pri druhej návšteve v októbri 1945 už v kaštieli neboli nijaké predmety umelecko-historickej hodnoty

s výnimkou mramorových sôch v kaplnke.¹¹² Kaštieľ bez majiteľa bol vydaný napospas nielen vandalizmu a krádežiam, ale aj nekoordinovaným konaniam verejných orgánov. Bronzovú sochu jeleňa v nadživotnej veľkosti a mramorové sochy levov odviezla Národná kultúrna komisia pre štátny kultúrny majetok do arboréta v Mlyňanoch.¹¹³ Skonfiškované knihy z Lesného závodu v Stupave previezli pracovníci Pôdohospodárskeho archívu pri Povereníctve pôdohospodárstva a pozemkovej reformy do kaštieľa v obci Cerová-Lieskové.¹¹⁴

Medzitým sa na celom území obnovenej Československej republiky začal medzi úradmi a verejnými inštitúciami doslova boj o skonfiškované objekty. Chýbajúce byty, sociálne a zdravotnícke zariadenia, hospodárske a poľnohospodárske prevádzky, ale aj verejno-správne a školské priestory, všetko sa dalo riešiť skonfiškovanými kultúrnymi pamiatkami. V tomto zápase o uvoľnené budovy sa hlas skupinky kultúrnych pracovníkov obhajujúcich ich pamiatkové hodnoty a kritizujúcich ich utilitárne prestavovanie absolútne strácal. Kultúrne využitie našlo nakoniec len minimum objektov. Kaštieľ v Stupave bol najprv pridelený Povereníctvu školstva a osvety a mal slúžiť ako Slovanské kolégium na ubytovanie zahraničných študentiek. Potom ho malo prevziať Povereníctvo sociálnej starostlivosti na vybudovanie ústavu pre epileptické deti. Projekt adaptácie sa stal zbytočným po tom, ako západná a južná časť kaštieľa v roku 1947 vyhorela. V novembri 1948 Zbor povereníkov rozhodol o pridelení kaštieľa vojenskej správe, keďže kaštieľ „*nevyhnutne potrebuje čsl. armádu*“.¹¹⁵ Národná kultúrna komisia, ktorá kaštieľ zaradila medzi štátny kultúrny majetok, musela súhlasiť, no žiadala od vojska iný objekt pre potreby galérie. Poškodený kaštieľ užívala Pohraničná stráž a pamiatkarom až do roku 1955 neumožnila vykonať ani zbežnú obhliadku interiérov. Až keď dislokačná komisia pri Zbore povereníkov dňa 2. marca 1955 pridelenila kaštieľ Slovenskému úradu dôchodkového zabezpečenia, začala sa rekonštrukcia pamiatky, ktorá ju zachránila pred skazou. V čase, keď odbor sociálneho zabezpečenia rady Krajského národného výboru Bratislava pristúpil k adaptácii kaštieľa na „domov odpočinku“, boli v južnej časti kaštieľa len holé múry, v celom objekte napriek existujúcemu ústrednému kúreniu chýbala väčšina radiátorov, ako aj iných prvkov základnej infraštruktúry, gravitačný vodovod bol nefunkčný, kanalizácia nevyhovujúca, elektrické rozvody poškodené. Adaptácia kaštieľa na domov dôchodcov s 350 stravníkmi vyhovovala nielen vládnejmu plánu rozširovania sociálnych

110 Archív PÚ SR, f. PO – Stupava, inv. č. 1073/2, šk. 93. Spis č. 1387/1920, 20. 6. 1921.

111 Slovenský národný archív, fond Povereníctvo školstva, inv. č. 2378, šk. 602. Konfiškačné veci: Výnos Povereníctva vnútra č. 3706/1-II/1-45 o ochrane pamiatok vo vidieckych kašliach a zaistení zbierok, 16. 8. 1945; Intimát Predsedníctva SNR č. 5555/45 o zaistovaní a uskladňovaní pamiatok zo skonfiškovaných kaštieľov, 13. 9. 1945.

112 Archív PÚ SR, f. PO – Stupava, inv. č. 1073/2, šk. 93. Zápisnica D. Fajnora z 9. 3. 1946 a správa A. Točíka a A. Güntherovej z 15. 1. 1952.

113 Archív PÚ SR, f. PO – Stupava, inv. č. 1073/2, šk. 93. Spis č. 1975/49, 24. 5. 1949.

114 Archív PÚ SR, f. PO – Stupava, inv. č. 1073/2, šk. 93. Spis č. PA-46/215/49, 20. 9. 1949.

115 Archív PÚ SR, f. PO – Stupava, inv. č. 1073/2, šk. 93. Záznam o porade o pridelení a využívaní kaštieľov, 8. 2. 1949..

zariadení v duchu „základného ekonomického zákona socializmu – neustále zvyšovať hmotnú a kultúrnu úroveň pracujúceho ľudu“, ale v rétorike komunistických orgánov nachádzala aj ideologické zdôvodnenie – „v nie dávnej minulosti miesto zábav na úkor pracujúceho ľudu, dnes miesto zaslúženého odpočinku tohto zdieraného ľudu, prejav správnej nefalšovanej starostlivosti o človeka.“¹¹⁶ V súčasnosti kontroverzne prijímaná socialistická pamiatková starostlivosť dokázala nájsť vybraným pamiatkovým objektom nové využitie

Neupravená zeleň v priekope kaštieľa v Stupave v roku 1955. Foto: Štefan Pisoň, 1955

a adaptovala ich aj za cenu straty určitého objemu pamiatkových hodnôt. Kaštieľ v Stupave do dnešných dní slúži sociálnym účelom.

Na príklade niekoľkých pamiatkových objektov vidíme, že ochrana pamiatok nie je len súčasťou kultúrnych procesov, ale možno ešte viac politicko-spoločenských zmien. Osudy pamiatok sú nerozlučne spojené s osudmi celej spoločnosti.

¹¹⁶ Archív PÚ SR, f. PO – Stupava, inv. č. 1073/2, šk. 93. Projektový úkol návrhu na generálnu opravu pamiatkového objektu bývalého kaštieľa v Stupave pre účely domova odpočinku, marec 1955.

Turbulentné 20. storočie na jednej strane vyzdvihlo potrebu chrániť kultúrne dedičstvo a priznalo ľudskému subjektu právo na jeho užívanie ako jedno zo základných ľudských práv, no zároveň bolo storočím, v ktorom zaniklo nebývalé množstvo kultúrno-historických hodnôt. Hrôzy vojen a totalitných režimov výrazne poznamenali aj slovenský pamiatkový fond. Dejiny pamiatkovej starostlivosti za uplynulých sto rokov nie sú veselým príbehom. A vôbec nemôžeme tvrdiť, že súčasný stav pamiatkovej ochrany je uspokojivý. Sme len dedičmi 20. storočia, všetky jeho víťazstvá aj prehry si nesieme v sebe a je iba na nás, ako sa s nimi vyrovnáme a či dokážeme priznať kultúrnemu dedičstvu zásadnú rolu pre život budúcich generácií. Ešte môžeme z 21. storočia spraviť vek, v ktorom kultúrne dedičstvo nebude len exkluzívnou a trpenou entitou, ale ctenou a rešpektovanou súčasťou nášho každodenného života.

NEHNUTEĽNÝ PAMIATKOVÝ FOND vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja

Mgr. Rastislav Šenkirík

Historický kontext

Dnešné samosprávne kraje (vyššie územné celky) majú máločo spoločné s historickými uhorskými župami či so župami prvej Československej republiky. Po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie v roku 1918 v novovzniknutom Československu boli Čechy rozčlenené na krajiny (Česká, Moravská a Sliezská). Na území Slovenska síce zostalo župné územnosprávne členenie dočasne zachované, no s menším počtom žúp, pozmenenými právomocami a hranicami (v prípade Bratislavskej župy bez územia na pravom brehu Dunaja – Jarovce, Rusovce, Čunovo a do augusta 1919 aj Petržalka sa stali súčasťou Maďarska). V roku 1923 boli na Slovensku župy zlúčené do šiestich veľžúp a od roku 1928 Československo tvorili štyri zeme/krajiny: Česká, Moravskosliezská, Slovenská a Podkarpatská Rus. Slovenský štát sa v roku 1939 vrátil k šiestim župám (veľžupám). Po oslobodení bolo síce v Československu formálne obnovené krajinské zriadenie, no reálne ako administratívne jednotky vznikli len okresy. Od roku 1949 bolo územie Československa rozdelené na kraje, ktoré na Slovensku v podstate územne kopírovali pôvodné veľžupy a povojnové okresy. V roku 1960 v nadväznosti na prijatie novej socialistickej ústavy vstúpil do platnosti totalitný centralistický model územno-administratívneho členenia. Vznikli tzv. „veľké“ kraje, akési hybridy územných útvarov, štátnej správy a samosprávy. Na Slovensku to boli Východoslovenský, Stredoslovenský a Západoslovenský kraj. Kraje pretrvali aj po zavedení federálneho usporiadania Československa v roku 1969 (s krátkou výnimkou medzi júlom 1969 až decembrom 1970, keď boli na území Slovenska zrušené). Zanikli až v roku 1990 pri prvej zásadnej ponovembrovej reforme verejnej správy, ktorá spočívala na duálnom princípe – oddelení štátnej správy a samosprávy. Reforma zaviedla sieť okresov a obvodov (štátna správa) a miestnych a mestských úradov (miestna samospráva). Po vzniku Slovenskej republiky v roku 1996 štátna správa prešla ďalšou reformou, keď vzniklo osem krajských úradov a 79 okresov. V tom istom roku sa vytvoril legislatívny rámec budúcej územnej samosprávy, ktorý umocnila veľká novela slovenskej ústavy v roku 2000. Následne na základe zákona č. 302/2001 vzniklo v roku 2002 osem **samosprávnych krajov**, respektíve **vyšších územných celkov**.

Nový model verejnej správy s akcentom na územno-samosprávny princíp bol jednou z priorít reformných ambícií po novembri 1989. Žiaľ, najmä mocensky

a nacionalisticky motivované politické spory túto dôležitú reformu značne oddialili. Navyše, politické vášne sa negatívne podpísali pod jej reálnu realizáciu v podobe nedôslednej kompetenčnej a fiškálnej decentralizácie a historickej terminologickej duplicity (vyššie územné celky/samosprávne kraje), ale aj pod bizarné teritoriálne vymedzenie nových územnosprávnych útvarov. Najproblematickejším je však postavenie Bratislavy, ktorá je integrálnou súčasťou Bratislavského samosprávneho kraja a zároveň má status hlavného mesta Slovenskej republiky.

Nehnuteľný pamiatkový fond vo vlastníctve BSK

Z načrtnutej historickej diskontinuity a okolností vzniku súčasných „žúp“ je zrejmé, že nemožno hľadať hlbšie logické súvislosti v štruktúre portfólia nehnuteľného majetku vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja (BSK). Platí to aj o nehnuteľnom pamiatkovom fonde. Predmetné nehnuteľné národné kultúrne pamiatky boli jednoducho delimitované zo správy krajských úradov do vlastníctva BSK ako majetok v správe delimitovaných organizácií. Výnimkou je synagóga v Senci, ktorú kraj kúpil od Ústredného zväzu židovských náboženských obcí (2015) so zámerom komplexnej obnovy a zriadenia polyfunkčného kultúrneho centra. Bratislavský kraj delimitáciou z krajského úradu nadobudol aj pamätný dom J. Kupeckého v Pezinku a 21-percentný vlastnícky podiel kaštieľa vo Veľkom Bieli. Z dôvodu absencie perspektívy zmysluplného využitia kraj v roku 2016 odpredal vlastnícky podiel kaštieľa vo Veľkom Bieli majoritnému vlastníkovi a v roku 2017 previedol pamätný dom J. Kupeckého do vlastníctva mesta Pezinok, ktoré sa zaviazalo objekt obnoviť a relevantne využívať.

Aktuálne je vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja dvadsať nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok. Kraj je ich výlučným vlastníkom s výnimkou parku pri kaštieli v Malinove, kde jednu tretinu vlastní obec.

Ochrana pamiatkového fondu

Súčasný prístup k ochrane kultúrneho dedičstva nevyjadruje len mieru spoločenskej vyspelosti, ale kultúrne dedičstvo je vnímané aj ako dôležitá a nenahraditeľná prvok a potenciál ekonomického rozvoja a predpoklad hospodárskeho rastu. Ochrana kultúrneho dedičstva je verejným záujmom, artikulovaným v medzinárodných dohovorochoch a konvenciách a v právnych systémoch jednotlivých štátov. **Ochrana pamiatkového fondu patrí medzi základné povinnosti** v kontexte originálnych kompetencií vyšších územných celkov v oblasti kultúry. V prípade kultúrnych pamiatok vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja je kraj viazaný aj **vlastníckymi povinnosťami** chrániť, odborne spravovať, udržiavať, obnovovať a prezentovať pamiatkový fond vo svojom vlastníctve.

Princípy ochrany pamiatkového fondu sú v platnej legislatíve nastavené na povinnostiach vlastníka a kompetenciách špecializovanej štátnej správy. Kraj teda nemá žiadne zákonom dané kompetencie ani povinnosti vo vzťahu ku kultúrnym pamiatkam, ktoré sú vo vlastníctve iných subjektov, s výnimkou možnosti poskytovať dotácie na ich obnovu. V nadväznosti na Stratégiu rozvoja kultúry v BSK na roky 2015 – 2020 Bratislavský kraj v roku 2015 implementoval Bratislavskú regionálnu dotačnú schému na podporu kultúry. V rámci dotačnej schémy bola až **do roku 2017** samostatnou oblasťou **Podpora ochrany hmotného kultúrneho dedičstva**, umožňujúca vlastníkom kultúrnych pamiatok získať nenávratný finančný príspevok na ich obnovu a prezentáciu.

Z hľadiska praktickej ochrany pamiatkového fondu sú kľúčové dve kritériá, stavebno-technický stav jednotlivých objektov (a z neho vyplývajúca údržba a obnova) a vhodnosť ich využitia.

Stavebno-technický stav a obnova pamiatkového fondu vo vlastníctve BSK

Väčšina nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok (NKP) vo vlastníctve BSK je v relatívne uspokojivom stavebno-technickom stave a vyžaduje len priebežnú údržbu a bežné opravy, respektíve len rekonštrukcie niektorých konštrukčných prvkov a technológií (napríklad strechy, fasády, okná, kúrenie a pod.). Údržba a opravy sa realizujú priebežne.

Po komplexnej obnove (rekonštrukcii) je budova a areál **Gymnázia na Grösslingovej ulici** v Bratislave (2009 – 2011) a budova **Malokarpatského múzea** v Pezinku (2006 – 2008). V polovici deväťdesiatych rokov minulého storočia bola rekonštruovaná aj budova **Divadla Aréna**. Žiaľ, počas rekonštrukcie sa nevybudovalo relevantné technologické a prevádzkové zázemie, čo zásadne obmedzuje prevádzku a umeleckú produkciu divadla.

Pred rozsiahlejšou rekonštrukciou je **SPŠ strojnícka na Fajnorovom nábreží** (vo fáze verejného obstarávania) a budova **vodárenskej veže** pri Divadle Aréna (zrealizované čiastočné opravy a sanácie). Z dôvodu nevyhovujúceho technologického a prevádzkového zázemia je potrebné rekonštruovať aj budovu **Divadla Aréna** (vo fáze projektovej prípravy) a budovu **Malokarpatského múzea** v Pezinku (vo fáze projektovej prípravy).

Komplexná obnova (rekonštrukcia) z dôvodu zlého stavebno-technického stavu sa realizuje, respektíve pripravuje v prípade objektov: **kaštieľ v Modre** (v realizácii), **park pri kaštieli v Modre** (v realizácii), **Múzeum Ferdiša Kostku v Stupave** (v realizácii), **synagóga v Senci** (v realizácii), budova **Bratislavského bábkového**

divadla (v realizácii) a **most nad vodnou priekopou kaštieľa v Stupave** (v realizácii), **kaštieľ v Malinove** (zrealizovaná rekonštrukcia strechy a výskumy), **park v Malinove** (revitalizácia vo fáze projektovej prípravy).

Využitie pamiatkového fondu vo vlastníctve BSK

Pri vzniku VÚC (2002) delimitovali krajské úrady do zriaďovacej pôsobnosti samosprávnych krajov viaceré organizácie. V rámci tohto procesu sa BSK stal zriaďovateľom stredných škôl, zariadení sociálnych služieb a organizácií z oblasti kultúry (kultúrnych zariadení). Delimitácia sa vzťahovala aj na majetok v správe týchto organizácií vrátane pamiatkových objektov. Štruktúra delimitovaných organizácií predurčuje spôsob využitia delimitovaných objektov nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok (NKP), ktorý zostal prakticky nezmenený:

Využitie na sociálne účely (1 NKP):

– **kaštieľ v Stupave** (sídlo domova sociálnych služieb a zariadenia pre seniorov)

Využitie na školské účely (8 NKP):

- budova **Jazykovej školy na Palisádach**
- budova **Gymnázia na Grösslingovej ulici**
- budova **Konzervatória v Bratislave na Konventnej ul.**
- budova **Konzervatória v Bratislave na Tolstého ul.**
- budova **Konzervatória v Bratislave na Ul. Mateja Bela**
- budova **Strednej priemyselnej školy strojníckej na Fajnorovom nábreží**
- budova **Strednej priemyselnej školy elektrotechnickej na Zochovej ul.**
- budova **ZŠ a Gymnázia s vyučovacím jazykom maďarským na Dunajskej ul.**

Využitie na kultúrne účely (8 NKP):

- budova **Divadla Aréna**
- budova **vodárenskej veže** (areál Divadla Aréna)
- budova **Bratislavského bábkového divadla**
- **kaštieľ v Modre** (sídlo Malokarpatského osvetového strediska)
- **park pri kaštieli v Modre** (areál Malokarpatského osvetového strediska)
- budova **Malokarpatského múzea** v Pezinku
- **Múzeum Ferdiša Kostku** v Stupave
- **synagóga v Senci** (budúce kultúrno-osvetové centrum)

Iné využitie (2 NKP):

- **park v Malinove** (verejný park)
- **park v Stupave** (verejný park)

Bez využitia (1 NKP):

– kaštieľ v Malinove

Kaštieľ v Malinove do roku 2010 využívala pre svoje potreby Stredná odborná škola Gustáva Čejku. Kaštieľ nebol vhodný na výučbu, bol v zlom stavebnotechnickom stave a náklady na prevádzku boli neúmerne vysoké. Od roku 2010 je kaštieľ nevyužívaný. Bratislavský kraj zrealizoval relevantné výskumy a v roku 2017 rekonštrukciu strechy. Objekt je zabezpečený strážnou službou. V súčasnosti nemá kraj schválený zámer využitia kaštieľa ani investičný zámer jeho obnovy.

S výnimkou kaštieľa v Malinove je aktuálne využitie jednotlivých objektov nehnuteľného pamiatkového fondu vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja relevantné a v reálnom časovom horizonte kraj neplánuje zásadné zmeny. V kontexte stratégie deinštitucionalizácie sociálnych služieb sa do budúcnosti otvára otázka využitia kaštieľa v Stupave.

Prehľad nehnuteľného pamiatkového fondu vo vlastníctve BSK

DIVADLO ARÉNA

ČÚZPF SR: 652/1

Objektová skladba: budova divadla s areálom

Adresa: Viedenská cesta 10, Bratislava

Správca: Divadlo Aréna

Stav pamiatky: dobrý

Využitie: divadlo

Historizujúca budova bola postavená v roku 1899 na mieste pôvodnej otvorenej drevenej arény. Stavba bola realizovaná pravdepodobne podľa zakúpeného osvedčeného projektu Ettoreho Fenderla. Išlo o krytú kamennú stavbu s halovým divadelným priestorom a kukátkovým hľadiskom. Jednopodlažná budova

mala jediný drevený balkón. Jednoduchý hmotový kubus akcentovali dve postranné veže vstupného priečelia a rytmicitu bočných stien umocňovali oporné piliere medzi vysokými, polkruhovo ukončenými oknami. Dobový eklekticismus sa prejavil v bosáži veží, vo výzdobe čelnej fasády a vstupnej verande uzatvorenej štítovou strieškou. Na fasáde prvého poschodia bolo do polkruhového ostenia s výraznou podokennou rímou a klenákmi vsadené ústredné obdĺžnikové okno. Súčasťou výzdoby fasády bol štukový erb Bratislavy s rastlinnou girlandou a festónom nad oknom a drevené ukončenie strechy s vegetabilným motívom. Hľadisko malo mierne sa zvažujúci parter a zasahoval do oblúk zapusteného orchestriska. Od orchestriska oddeľoval hlavné a zadné javisko portál, pričom nad hlavným javiskom bolo pôvodne povrazisko. Povrazisko sa nezachovalo. Pravdepodobne bolo zničené pri bombardovaní Starého mosta na konci druhej svetovej vojny. Nezachovali sa ani vonkajšie bočné drevené prístavky hľadiska, ktoré slúžili ako šatne pre hercov. Budova bola uzavretá plochou sedlovou strechou a divadelný komín priečnym strešným sedlom. Začiatkom deväťdesiatych rokov, aj na podnet svetoznámeho mima Milana Sládeka, ministerstvo kultúry iniciovalo rekonštrukciu divadla, ktorou divadlo nadobudlo dnešnú podobu (J. Kodoň, B. Kraus, 1992 – 1997). Foyer bol rozčlenený na dve podlažia a pribudli dve postranné schodiskové ramená. Hľadisko získalo eleváciu a z horného foyeru dostupný balkón. Zároveň sa vytvorilo dvojpodlažné prevádzkové zázemie v zadnej časti objektu. Poslednou úpravou bolo odčlenenie zadnej časti extrémne hlbokého javiska a vytvorenie samostatného divadelného priestoru, loft Arény (2012). Divadlo Aréna s areálom bolo vyhlásené za NKP v r. 1984. Divadlo Aréna patrí svojou tradíciou medzi najstaršie divadlá v Bratislave. Po tereziánskej úprave pravého brehu Dunaja sa Petržalka stala obľúbeným výletným miestom Bratislavčanov. Z iniciatívy riaditeľa mestského divadla Augusta Althalera (Stögera) vzniklo v r. 1828 mestské sezónne letné divadlo ako otvorená drevená aréna (odtiaľ názov – Aréna), prestavaná v roku 1830 na arénu s kapacitou 3 000 miest. V roku 1899 otvorenú arénu nahradilo kamenné divadlo. Od vzniku divadla až do konca druhej svetovej vojny účinkovalo v Aréne množstvo domácich, maďarských, rakúskych a nemeckých divadelných spoločností a osobností. Napríklad i dnes populárne viedenské divadlo Theater an der Wien či v Európe v tom čase veľmi populárny Eduard Klisching, prvý mím a komik kráľovských divadiel v Paríži a Londýne. S Divadlom Aréna sú spojené i umelecké začiatky ďalšej divadelnej osobnosti – Maxa Reinhardta, ktorého pripomína pamätná tabuľa na fasáde divadla pri hlavnom vstupe. Na konci druhej svetovej vojny bola budova čiastočne poškodená pri bombardovaní Starého mosta a zrejme vtedy prišla aj o divadelný komín. Po vojne budova slúžila predovšetkým na skladové účely, naposledy ako sklady Slovenskej televízie. Nedostatočné technologické a prevádzkové zázemie (najmä absencia divadelného komína a povraziska) značne obmedzuje prevádzku a umelecký rozvoj divadla. Preto Bratislavský kraj pripravuje jeho rekonštrukciu.

BÁBKOVÉ DIVADLO

(Bratislavské bábkové divadlo, dom spolkový, robotnícký dom)

ČÚZPF SR: 271/1

Objektová skladba: budova divadla, prekrytý dvor

Adresa: Dunajská 36, Bratislava

Správca: Bratislavské bábkové divadlo

Stav pamiatky: prebieha komplexná obnova

Využitie: divadlo

Stavebný a hospodársky rozvoj Bratislavy po zbúraní mestských hradieb bol v bývalom vonkajšom predmestí naďalej limitovaný mŕtvymi ramenami a migrujúcimi postrannými riečiskami Dunaja. Na tereziánsku reguláciu hlavného toku Dunaja preto o storočie neskôr, v období prudkého hospodárskeho a stavebného rozmachu mesta, logicky nadviazala likvidácia a zasypanie postranných ramien rieky. Jedno z ramien prechádzalo aj poza bývalú Dunajskú bránu mestských hradieb (odtiaľ názov ulice – Dunajská), terajšou Dunajskou ulicou. Staršiu, sporadickú a menej kvalitnú zástavbu z devätnásteho storočia po stabilizovaní sa zásypu nahradila zástavba vznikajúceho nového mesta. Pravdepodobne okolo roku 1920 tu bol postavený aj tzv. Spolkový dom, nazývaný tiež Robotnícky dom (*rôzne pramene uvádzajú rôznu dobu vzniku – okolo r. 1890, 1900 a 1920). História Spolkového domu je úzko previazaná s tradíciou ľavicového spolkového a politického hnutia prvej polovice minulého storočia. Túto tradíciu

ciu pripomína pamätná tabuľa na fasáde. Budova má pôdorys nepravidelného obdĺžnika, ktorý je v kosom uhle vklinený do radovej zástavby vnútroblokového priestoru. Prelínajú sa v ňom trojtraktový, dvojtraktový a jednotraktový priestor. Čelná fasáda má ráz tradickej modernej, s bosážou v parteri, ktorý je odčlenený priebežnou kordónovou rímsovou. Obdĺžnikové dvojkrídlové okná v pravidelnom pätosom rastru majú ploché šambrány. Objekt má celkovo štyri nadzemné a jedno pivničné podlažie. Vnútorňa dispozícia je pomerne jednoducho členená a súčasnú podobu nadobudla po čiastkovej rekonštrukcii zo začiatku osemdesiatych rokov minulého storočia. Na vstupný foyer nadväzujú komunikačné a prevádzkové priestory. Podjazd z juhozápadnej strany ústil pôvodne do malého, toho času prekrytého dvora. K frontálnej štvorpodlažnej administratívnej časti sa pripája divadelná sála kukátkového typu orientovaná do hĺbky dvora a presahujúca cez dve podlažia. Spolkový (Robotnícky) dom bol vyhlásený za NKP v r. 1963. Po druhej svetovej vojne mala budova rôzne využitie. Na horných poschodiach boli byty, na nižších administratívne priestory, sídlo umeleckého súboru SĽUK a v šesťdesiatych rokoch sa stala sídlom Štátneho bábkového divadla. Foyer divadla bol výtvarne upravený v roku 2005 podľa návrhu Františka Liptáka a Beáty Zázrivcovej. Od roku 2016 je budova pre zlý stavebno-technický stav pre verejnosť zatvorená a v súčasnosti je v rekonštrukcii.

GYMNÁZIUM GRÖSSLINGOVÁ (Gamča)

ČÚZPF SR: 261/1, 261/2

Objektová skladba: budova gymnázia s oplatením a bránami

Adresa: Grösslingová 18, Bratislava

Správca: Gymnázium Grösslingová

Stav pamiatky: po komplexnej obnove

Využitie: škola

Gymnázium na Grösslingovej ulici v Bratislave je súčasťou charakteristickej blokovej uličnej zástavby nového mesta, ktoré vyrástlo po zasypaní mŕtvych ramien v období posledných dvoch decénií devätnásteho a prvej tretiny 20. storočia. Lemuje z južnej strany Grösslingovu ulicu od zaústenia Bezručovej po novšiu zástavbu v smere k Štúrovej ulici. Na rozdiel od väčšiny neďalekých blokov s uzavretými dvormi sa dvor gymnázia otvára do Gajovej ulice v smere ku Kostolu svätej Alžbety a čiastočne aj do Bezručovej ulice. Školská budova bola postavená v r. 1908 v štýle vrcholnej tzv. „maďarskej“ secesie (arch. Ödön Lechner). Ide o chodbový nárožný objekt s dvojtraktovou dispozíciou, s nepravidelným trojkridlovým pôdorysom, s tromi nadzemnými a jedným podzemným podlažím. Vystupujúce časti sú zakončené vežičkami. Pohľadovo dominuje osovo súmerná hlavná fasáda, členená vertikálne kordónovými rímsami a horizontálne rizalitmi s hlavným portálom a predloženým vstupným schodiskom (hlavná fasáda je orientovaná do Grösslingovej ulice). Fasády sú zdobené farebne rozlíšenými rustikálno-orientálnymi geometrizujúcimi obrazcami a pilastrami vyrezanými do omietky a ukončené korunnou rímsou (atikou), komunikujúcou so štukovou výzdobou fasád. Priečelia sú dekorované vegetabilnými a atiky figurálnymi motívami. Rizalit centrálného schodiska vystupuje do dvora a modeluje poloblúkovú vežičku so slnečnými hodinami priečelia, vykrojeného do atiky. Okenné výplne sú segmentované a akcentované výzdobou fasád (lemovania). Budova má strmé segmentované sedlové zastrešenie s vikiermi, pôvodne s použitím glazovanej keramickej krytiny a typicky tvarovanými hrebenáčmi. Pamiatkovo chránenou súčasťou areálu je aj secesné kovové oplotenie z ohýbaných plochých profilov a s „výpletovou“ výplňou, s murovaným omietnutým soklom a bránami. Budova bola postavená pre potreby Pozsonyi Királyi Katholikus Főgymnásium. Autor projektu, architekt a staviteľ Ödön Lechner, patrí k najznámejším maďarským architektom a významným predstaviteľom secesie. Vychádzal z moderného dispozičného riešenia, pričom v secesnom výraze aplikoval prvky tvaroslovia rustikálnej a orientálnej (indickej) architektúry. Je považovaný za zakladateľa maďarského „národného architektonického slohu“, maďarskej secesie (niektoré pramene uvádzajú, že sloh vytvoril na základe zadania maďarského parlamentu). Objekt výrazovo komunikuje s Kostolom sv. Alžbety s farou (tzv. Modrý kostolík z r. 1913 od toho istého architekta). Gymnázium bolo v tom čase poprednou modernou vzdelávacou inštitúciou najmä v oblasti prírodných vied a disponovalo špičkovým vybavením (vlastný röntgen, laboratória s odsávaním). Obdivuhodné bolo najmä zladenie výtvarných prvkov exteriéru a interiéru s funkčnou dispozíciou a so špičkovým vybavením, ako aj polyfunkčnosť niektorých priestorov – napríklad telocvičňa až do postavenia neďalekého Kostola svätej Alžbety slúžila aj ako školská kaplnka. Samotná škola odvodzuje svoj pôvod od jezuitského kolégia Collegium Posoniense, ktoré bolo založené už v r. 1627. V roku 1919 sa škola premenovala na Československé reálne gymnázium v Bratislave (1919 – 1930) a od

r. 1930 do r. 2002 niesla postupne trinásť rôznych názvov. Budova bola vyhlásená za NKP v r. 1963, oplotenie v r. 2012. Objekt a celý areál pamiatky Bratislavský kraj komplexne obnovil v rokoch 2009 až 2011. Počas rekonštrukcie boli okrem iného obnovené viaceré hodnotné výtvarné prvky (nástená maľba v telocvični) a budove a oploteniu bola prinavrátená pôvodná farebnosť.

JAZYKOVÁ ŠKOLA PALISÁDY

(jazyková škola, bývalá obchodná akadémia)

ČÚZPF SR: 608/1

Objektová skladba: budova školy

Adresa: Palisády 38, Bratislava

Správca: Jazyková škola, Palisády

Stav pamiatky: dobrý

Využitie: škola

Koniec devätnásteho storočia sprevádzal expanzívny rozvoj priemyslu a obchodu. S novými potrebami tak súvisel čulý stavebný ruch, ktorý výrazne zmenil charakter zástavby bratislavských Palisád, ktoré prestali byť rezidenčnou zónou a stali sa integrálnou súčasťou mesta. Pribudli tu početné funkčné budovy. Jednou z nich je aj školská budova na Palisádach 38. Stavbu si objednala Odborná škola na výchovu stredných kádrov pre obchod a priemysel. Okolo roku 1894 ju postavila v tej dobe azda najznámejšia stavebná firma Kittler a Gratz (autorom projektu je Ferdinand Kittler). V rokoch 1919 – 1920 pribudla nadstavba a výraznejšie úpravy prebehli aj v roku 1925. Ide o nárožnú chodbovú stavbu s trojtraktovou dispozíciou, obdĺžnikovým pôdorysom, tromi nadzemnými podlažiami a jedným pivničným podlažím. Objekt je postavený v historizujúcom štýle v neorenesančnom duchu s prísnu osovou symetriou fasády. Pohľadovej fasáde dominuje centrálna situovaná oblúková vstupná brána a parter zdobi hlboko profilovaná bosáž. Poschodia sú výrazne odčlenené rímsami, hlboko profilovaná je aj štuková atika. Obdĺžnikové segmentované dvojkrídlové okná sú akcentované podokennými a nadokennými rímsami. Budova je zastrešená sedlovou strechou. V interiéri sa zachovalo dominujúce dvojramenné schodisko s pôvodnými geometricko-ornamentálnymi výplňami zábradlí, liatinové stĺpy podopierajúce prievlaky nad podestami a zachovalo sa aj niekoľko dverí s kazetovými výplňami. V dvadsiatych rokoch minulého storočia tu sídlila Československá štátna obchodná akadémia, neskôr ekonomická škola a v súčasnosti jazyková škola. Budova školy sa nachádza v pamiatkovej zóne Starého Mesta a bola vyhlásená za NKP v r. 1980.

KAŠTIEĽ V MALINOVE (kaštieľ Malinovo, Apponyiho kaštieľ)

ČÚZPF SR: 452/1

Objektová skladba: solitér (kaštieľ s nádvorím a príslušným parkom)

Adresa: Bratislavská ulica, Malinovo

Správca: Malokarpatské múzeum v Pezinku

Stav pamiatky: uspokojivý (po rekonštrukcii strechy)

Využitie: bez využitia

Anglickým parkom obklopený kaštieľ v Malinove (nazývaný tiež Apponyiho kaštieľ) je situovaný v centre obce, južne od hlavnej „Bratislavskej“ cesty. Nápadný terénny zlom pri kaštieli je zvyškom vodnej priekopy z čias pôvodného vodného hradu, ktorý vznikol pravdepodobne v prvej polovici štrnásteho storočia. Dnešná podoba objektu vychádza z rozsiahlej neskororenesančnej prestavby stredovekého hradu na kaštieľ (1677 – 1685), ktorú vykonal arcibiskup Szelepchényi. Zásadnou a najrozsiahlejšou bola klasicistická apponyiovská prestavba z prvej polovice devätnásteho storočia. Štvorkrídlová stavba s nepravidelným štvorbokým pôdorysom má uzatvorené nádvorie. Objekt je dvojpodlažný, takmer celý podpivničený, zastrešený sedlovou strechou so strešnou vestavbou v západnom krídle. Konštrukcia krovu má dvojradovú stojatú stolicu. Západné krídlo je mierne zalomené a z pôdorysu výrazne vystupuje trojboká svätyňa kaplnky uprostred východného krídla a polkruhovitá prístavba na severozápadnom a juhozápadnom nároží nádvorja. Zložitý

stavebný vývoj objektu dokladuje aj pivničný segment, ktorý popod severné krídlo vystupuje mimo pôdorysu dnešnej stavby. Dispozícia objektu je dvojtraktová, s vnútornou chodbou. Chodba je otvorená do dvora, na prízemí si zachovala charakter pravouhlej arkády, na poschodí má podobu murovanej pavlače. Po obvodě objektu situované miestnosti sú prístupné z chodby, viaceré sú navzájom prepojené. Vertikálnu komunikáciu zabezpečuje hlavné jednoramenné točité schodisko v severnom krídle a vedľajšie lomené schodiská v južnom a západnom krídle. Priestory prízemia sú zaklenuté pruskými klenbami, stredná časť južného krídla valenými klenbami so styčnými lunetami. Na juhozápade prízemia sú ploché stropy. Všetky stropy poschodia sú ploché. Objekt je prístupný cez hlavný vstup s podjazdom na severe a cez náprotivný bočný vstup v južnom krídle. S výnimkou bohatšie architektizovanej fasády kaplnky sú fasády jednoduché, s kordónovou a korunnou rímsou, jednoduchými okennými šambránami a nárožnou bosážou. Frontálnej severnej fasáde dominuje stredový vstupný segment. Má mierne vystupujúci rizalit ukončený štítovou nadstavbou s tympanónom. Nad vstupným portálom je balkón s kovovým zábradlím, podopretý štyrmi kanelovanými liatinovými stĺpmi s listovými hlavicami. Posledné rozsiahlejšie stavebné úpravy boli vykonané v tridsiatych rokoch minulého storočia, keď bol kaštieľ v majetku štátu a slúžil ako školská budova. V tomto období bola dvorová pavlač nahradená murovanou chodbou na pilieroch, pribudol balkón nad hlavným vstupom a strešná vestavba v západnom krídle. Koncom minulého a začiatkom nášho storočia bol zrekonštruovaný krov a strecha východného krídla objektu. Najhodnotnejšími priestormi sú kaplnka a sála nad hlavným vstupom. V kaštieli sa zachovala pomerne veľká časť pôvodnej architektonickej výzdoby, umeleckých a remeselných detailov: portál kaplnky zo 17. storočia, klenby prízemja a kaplnky, klasicistické hlavné schodisko so zábradlím, vstupná brána s kamenným portálom z 19. storočia, kamenná dlažba na prízemí a parketové podlahy na poschodí, renesančný maskarón nad pivničným schodiskom, dvere, okná, kľučky a kovania z 19. storočia. Osobitne hodnotný je združený erb grófa Apponyiho a jeho manželky, erb Juraja Szelepchényiho, reliéf panny Márie s Ježiškom a kamenná svätenička. Pôvodný vodný hrad (castrum) vznikol pravdepodobne niekedy po roku 1340 na mieste staršej pevnosti (munitio). Hrad bol bez vonkajších hradieb a mal tri veže. Pôvodní majitelia nie sú známi. V období bojov Luxemburgovcov o uhorský trón dobyl Eberhard (terajšie Malinovo) v roku 1385 bratranec Žigmunda Luxemburského, moravský markgróf Prokop. Prokop hrad predal za 1 900 zlatých Petrovi Groffovi staršiemu zo Svätého Jura. Potvrdenie o tomto kontrakte z roku 1390 je prvou písomnou zmienkou o hrade. Pezinská vetva svätajurských pánov si udržala hrad do roku 1509, keď ho kúpili prešporský župan Ambróz Sarkan a šopronský župan Juraj Threnk. Hrad sa stal rodinným sídlom Sarkanovcov, a keď vymreli po meči, prepadol v prospech panovníka Ferdinanda Prvého. Zadlžený Ferdinand hrad použil na vyplatenie zameškanej mzdy svojho personálneho sudcu Michala Méreyho, ktorý hrad v rokoch 1546 až 1549 obnovil a prestaval. V prvej

polovici sedemnásteho storočia najprv hrad ovládli Méreyho dediči a neskôr ho kúpil uhorský primas, arcibiskup Szelephényi. Ten v rokoch 1677 až 1680 vykonal zásadnú prestavbu hradu na neskororenesančný kaštieľ, vďaka čomu objekt získal základ svojej dnešnej podoby. Arcibiskup Szelephényi bol zarytý nepriateľ reformácie a kaštieľ využíval aj ako väzenie kalvínskych duchovných, ktorí tu vykonávali nútené práce. V roku 1763 kaštieľ kúpil gróf Juraj Apponyi. Vplyvní Apponyiovcovia vlastnili kaštieľ až do roku 1922 a v prvej polovici devätnásteho storočia zrealizovali poslednú veľkú prestavbu objektu do klasicistickej podoby vrátane zásadnej úpravy vonkajšieho areálu. Slovenská verejnosť vníma Apponyiovcov skôr negatívne v spojitosti s kontroverznými diskriminačnými „školskými zákonmi“, ktoré presadil gróf Albert Apponyi vo funkcii ministra kultúry a školstva uhorskej vlády („Lex Apponyi“ 1907). Nemožno však prehliadať rozsiahle spoločenské, hospodárske, kultúrne aj politické aktivity Apponyiovcov, ktoré napomohli rozvoju nielen malinovského panstva, ale i celého regiónu. O význame kaštieľa a vplyve jeho majiteľov svedčí aj to, že kaštieľ a park v roku 1910 navštívil prezident USA Theodore Roosevelt. V rámci reforiem po skončení prvej svetovej vojny a po vzniku Československa bol prijatý takzvaný Záborový zákon, na základe ktorého bola Apponyiovcov odobratá pôda a ďalšie majetky a kaštieľ prešiel do vlastníctva štátu. Štát zriadil v kaštieli Státni zemédelskú školu v Eberharde, ktorú v októbri 1923 slávnostne otvoril minister poľnohospodárstva Dr. Milan Hodža. Počas druhej svetovej vojny bola škola z Eberhardu premiestnená do Modry a kaštieľ obsadila poľná vojenská nemocnica. Po vojne škola sídlila v kaštieli a časti parku pod rôznymi názvami (dnes ako Stredná odborná škola záhradnícka Gustáva Čejku) až do roku 2010, keď sa presťahovala do novej panelovej stavby v juhozápadnej časti parku. Odvtedy je objekt nevyužívaný, príležitostne tu natáčajú filmové a televízne štáby. Kaštieľ v Malinove bol vyhlásený za NKP v roku 1963. Bratislavský samosprávny kraj realizoval architektonicko-historický a umelecko-historický výskum kaštieľa (2012 – 2013) a v roku 2017 rozsiahlu opravu strechy. Objekt je zabezpečený strážnou službou. V súčasnosti nemá kraj schválený zámer využitia kaštieľa ani investičný zámer obnovy.

KAŠTIEĽ V MODRE (kaštieľ Modra)

ČÚZPF SR: 487/1

Objektová skladba: solitér (kaštieľ s nádvorím a prilehlým parkom/záhradou)

Adresa: Horná 20, Modra

Správca: Malokarpatské osvetové stredisko v Modre

Stav pamiatky: prebieha komplexná obnova

Využitie: osvetové stredisko

Kaštieľ v Modre na Hornej ulici č. 20 sa nachádza na bývalom severnom predmestí mesta v bezprostrednej blízkosti hlavnej cestnej komunikácie a ukončuje radovú uličnú zástavbu. Svojimi proporciami sa výrazne odlišuje od okolitej

historickej zástavby prízemných vinohradníckych domov. Pôvodne to bol vodný mlyn s obytnou časťou, neskôr opakovane upravovaný a rozširovaný. Stojí v južnej časti rozsiahleho podlhovastého pozemku, ktorý v minulosti na západe vymedzoval potok (dnes cesta) a na východe strmý svah. Súčasťou kaštieľa je samostatná pivnica, vyhlbená mimo pôdorysu stavby hlboko do svahu. Kaštieľ je štvorkrídlový s uzatvoreným nádvorím, s tromi dvojpodlažnými a jedným prízemným hospodárskym krídlom. Objekt je prístupný cez podjazd. Dominantou nádvoria je neo-renesančný portikus nad vstupom k hlavnému vnútornému schodisku a renesančná pavlač s dekoratívnymi ťahadlami. Bu-

dova má aj ďalšie dve vnútorné a jedno vonkajšie schodisko. Strecha je sedlová. Stavebný vývoj kaštieľa mal šesť určujúcich vývojových fáz. V prvej (renesančnej) etape okolo roku 1600 vznikol dvojpodlažný obytný vodný mlyn s pôdorysom v tvare L v mieste terajšieho vstupu s podjazdom. Na obytnú časť, súbežnú s ulicou, nadväzovala mlynica v smere dnešného východného krídla s pivnicou. Z tohto obdobia sa zachovali valené klenby s lunetami na prízemí vstupnej časti kaštieľa, podjazd a časť oporného múru pod svahom (pravdepodobne ide o časť muriva pôvodnej mlynice). V druhej etape v polovici sedemnásteho storočia sa objekt modernizoval a bola honosne upravená fasáda. Na uličnú fasádu pribudol trištvrtkruhový arkier so zdobenými kamennými článkami a s malou kartušou (pravdepodobne erb majiteľov). Ploché stropy na poschodí nahradili renesančné lunetové klenby s hrebienkami. V tretej etape, v druhej polovici sedemnásteho storočia, bol pristavaný západný dvojpodlažný trakt s pavlačou a nádvorie sa uzatvorilo dostavbou východného zaklenutého dvojpodlažného hospodárskeho krídla s pivnicou a prízemného záhradného krídla s plochými stropmi na severe. Vo štvrté (barokovej) etape pribudla nadstavba záhradného krídla, čím sa hmotový vývoj kaštieľa uzavrel. V piatej (klasicistickej) etape v polovici devätnásteho storočia boli zjednodušené tvary a hmoty striech a pribudli štítové protipožiarne múry (pravdepodobne ako dôsledok požiaru). Budova bola celkove modernizo-

vaná a upravená na vyšší obytný štandard. Funkcia mlyna postupne zanikla a budova vystriedala viacerých majiteľov. Vďaka romantickému charakteru poslednej, šiestej prestavby (po roku 1912) nadobudol objekt podobu reprezentačného šľachtického sídla. Renesančný ráz objektu umocnil vstupný portál s erbom (zjavne premiestnený z iného objektu) a trojdielne okno na bývalom hospodárskom trakte za mlynicou. Priestor pred vstupom do kaštieľa bol parkovo upravený a na miesto po mlynskom kolese osadili sochu Piety s baldachýnom. Na nárožniach fasád pribudlo kvádrovanie a na nádvorí vedľa renesančnej pavlače nový dvojpodlažný portikus s arkádami, ukončený helmicou. V interiéri sa z tejto úpravy zachovala schodisková hala s dvojramenným dreveným schodiskom a dreveným obložením stien. Reprezentačná funkcia kládla nové nároky aj na areál kaštieľa. Tomu zodpovedali dômyselné a honosné terénne a architektonické úpravy hospodárskeho a záhradného areálu do podoby anglického krajinného parku. História kaštieľa v Modre mimoriadne názorne ilustruje nielen stavebný vývoj, ale aj s ním súvisiace zmeny funkčného využitia objektu. Pôvodný vodný mlyn mal dominantnú hospodársku funkciu s pridruženou funkciou bývania. V čase hospodárskeho rozmachu mal dokonca dva náhony a pôsobili tu dvaja mlynári. Postupne pribúdali ďalšie hospodárske funkcie (lisovňa, sklady, obchod). Majitelia a užívatelia objektu postupne začali klásť väčší dôraz na životný štandard a komfort bývania, až napokon na sklonku osemnásteho storočia pôvodná funkcia mlyna zanikla úplne, keď v roku 1780 kúpil objekt pre potreby bývania svojej rodiny člen Uhorskej kráľovskej rady Antonius de Fogell. Posledný majiteľ (1912), cisársky kancelár, rytier Arthur Polzer, sa zaslúžil o ďalšiu zmenu funkcie, keď romantickou prestavbou povýšil objekt na reprezentatívne šľachtické sídlo. Po rozpade monarchie kúpil objekt štát (1922) a kaštieľ s areálom odvtedy plní funkciu sídla verejných inštitúcií. V roku 1922 sa sem z Bratislavy presťahovala stredná vinárska a ovocinárska škola. Po roku 1954 mal kaštieľ rôznych užívateľov, v súčasnosti je sídlom Malokarpatského osvetového strediska. Kaštieľ v Modre bol vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku v roku 1963. Adaptácie kaštieľa pre potreby školy a ďalších užívateľov priniesli výraznú degradáciu pamiatkových hodnôt. Poslednú väčšiu úpravu kaštieľa realizoval Bratislavský samosprávny kraj v rokoch 2006 a 2008, žiaľ, rekonštrukcia vstupného traktu a jeho podkrovia zostala nedokončená. V posledných rokoch došlo k statickým poruchám oporného múru a hrozil zosuv svahu na kaštieľ. Sanáciu oporného múru vykonal Bratislavský kraj v roku 2017. V tom istom roku získal kraj nenávratný finančný príspevok na komplexnú obnovu kaštieľa a parku v rámci projektu Heritage SK-AT, financovaného z programu cezhraničnej spolupráce Interreg V-A Slovenská republika – Rakúsko (Kultúrno-kreatívne oživenie tradícií). Obnova sa začala v roku 2018 a po jej ukončení bude kaštieľ využívaný ako kultúrno-osvetové centrum s rozšíreným zameraním na spracovávanie, dokumentáciu, prezentáciu a rozvoj regionálnych tradícií.

KAŠTIEĽ V STUPAVE (Pálffyovský kaštieľ v Stupave)

ČÚZPF SR: 540/1

Objektová skladba: solitér (kaštieľ s nádvorím a príslušným parkom)

Adresa: Hlavná 13, Stupava

Správca: Domov sociálnych služieb a zariadenie pre seniorov Kaštieľ, Stupava

Stav pamiatky: uspokojivý (*most nad vodnou priekopou je pre havarijný stav v rekonštrukcii)

Využitie: sociálne zariadenie

Budova kaštieľa je solitér na rozsiahlom pozemku s parkom v severozápadnej časti mesta Stupava. Je to päťkridlová stavba s čiastočne otvoreným dvorom. Pôdorys má tvar na východe neuzavretého obdĺžnika, nádvorie lemuje klenutá chodba. Na frontálne západné kridlo kolmo nadväzujú bočné kridla a na tie, tiež kolmo, štvrté a piate kridlo. Štvrté a piate kridlo sú v skutočnosti torzá pôvodného nezachovaného štvrtého kridla, ktoré z východu uzatváralo nádvorie. Počas romantickej prestavby v devätnástom storočí bolo pôvodné štvrté kridlo z väčšej časti zbúrané a nahradené murovanou arkádou, aby sa dvor otvoril smerom k parku. Koniec južného postranného kridla uzatvára kaplnka, zabierajúca dve podlažia. Staršie pramene uvádzajú kryty pod kaplnkou, tieto odkazy však nie sú doložené žiadnym výskumom. Na nárožniach v pôdoryse kaštieľa výrazne vystupujú veže. Nárožné veže západného kridla sú štvorpodlažné, zvyšok objektu je trojpodlažný.

Budova je sčasti podpivničená, pivnice nie sú prístupné ani preskúmané. Nádvorie je čiastočne otvorené na východ smerom k parku a romantickému jazierku. Stavbu lemuje vodná priekopa, ktorá po strate pôvodnej fortifikačnej funkcie prešla viacerými úpravami. Z barokovej úpravy vodnej priekopy sa zachoval klenbový tehlový prístupový most s neskoršími romantickými zásahmi. Na jeho výzdobu sa niekedy v prvej tretine dvadsiateho storočia použili prvky balustrády zo strešnej terasy murovanej arkády, ktorá po romantickej prestavbe z roku 1880 na východe odčleňovala nádvorie od parku. V nadväznosti na prístupový most je v strede hlavnej fasády (toho času uličného krídla) mierne vystupujúci trojosový bohato dekorovaný rizalit s hlavným vstupom. Jeho architektonická výzdoba výrazne kontrastuje s prevažne hladkou, nezdobenou plochou fasád. V prízemí vstupného segmentu je výrazná kamenná bosáž lemujúca oblúk vstupného portálu. Od ďalšieho podlažia ju oddeľuje kordónová rímsa. Po stranách okenného otvoru prvého podlažia sú dvojice pilastrov, na ktoré nasadá ďalšia rímsa tesne pod oknom druhého poschodia. Výzdobu završuje barokový nadstavec presahujúci nábeh strechy, s reliéfom erbu rodu posledných majiteľov – Károlyiovcov. Tradovaná existencia vodného hradu na mieste, kde dnes stojí kaštieľ, sa nepotvrdila. Kaštieľ zrejme vznikol na mieste staršieho zemepánskeho domu niekedy v prvej tretine 17. storočia na objednávku Pavla Pálffiho. Prestavbu Pálffiovci zverili cisárskemu staviteľovi Battistovi Carlonemu, ktorý staval aj Bratislavský hrad a Pálffiovský kaštieľ v Bratislave. Pod jeho vedením v roku 1635 vznikol renesančný „castell“, v tej dobe na našom území najrozšírenejší typ kaštieľa. Išlo o štvorkrídlovú stavbu s uzatvoreným nádvorím. Kaštieľ mal dve nadzemné podlažia, chodby po vnútorných stranách krídiel a bol obohatený nárožnými baštami. Z vonkajšej strany ho lemovala vodná priekopa. Z tohto obdobia sa zachovalo západné krídlo, časť južného krídla a torzá výzdoby – okenné rímasy, vstupný portál a erb Pálffiovcov (dnes sekundárne umiestnený). Niekedy koncom osemnásteho storočia pribudla na konci južného krídla kaplnka a vzniklo čestné nádvorie. V roku 1867 kúpil kaštieľ maďarský diplomat, gróf Alojz Károlyi. Po roku 1880 dal pod vedením Arthura Meiniga kaštieľ zásadne zmodernizovať a prebudovať v romantizujúcom duchu (kaplnku ako plánované miesto posledného odpočinku Károlyiho dcéry Geraldiny realizoval Miklós Ybl). Výsledkom bola úprava uličnej fasády, predĺženie bočných krídiel o dostavby vežičiek, prebudovanie kaplnky a úpravy interiéru (autorom fresiek bol Karol Lotz). Východné krídlo nahradila murovaná priechodná arkáda so strešnou terasou a s balustrovým zábradlím, čím sa nádvorie otvorilo smerom k parku. Vďaka rozsiahlej a veľkorysej prestavbe tak vzniklo najreprezentatívnejšie šľachtické sídlo v celej Bratislavskej župe. Ľudovít Károlyi, syn Alojza Károlyiho, dal neskôr romantickú murovanú arkádu odstrániť a do stredu nádvorja osadil sochu jeleňa od Alojza Stróbla (socha sa dnes nachádza v parku kaštieľa v Topoľčiankach). Po konfiškácii objektu štátom po druhej svetovej vojne kaštieľ chátral. Napriek tomu, že tu bola umiestnená jednotka miestnej polície, nesmierne početný a vzácny

inventár sa zväčša „roztratil“. V roku 1947 kaštieľ vyhorel. Na dôvažok stavba cesty zabrala časť pozemku a pôvodný vstup do parku aj so strážnym domčekom sa ocitli mimo areálu kaštieľa. V kaštieli malo byť umiestnené Slovanské kolégium pre ubytovanie zahraničných študentiek alebo detský domov, no už v roku 1948 bol kaštieľ pridelený vojenskej správe. V období rokov 1956 až 1962 bol kaštieľ rekonštruovaný podľa projektov R. Hirtha pre potreby domova dôchodcov. Zásadným spôsobom bola zmenená vnútorná dispozícia a pribudlo ďalšie poschodie. Táto necitlivo realizovaná prestavba završila pustošenie zachovaných pamiatkových a umeleckých artefaktov – v zápise z prehliadky kaštieľa z roku 1953 sa ešte uvádzajú dnes už neexistujúce nástenné maľby v interiéri s mytologickými námetmi, zaklenuté miestnosti a dokonca aj závesné obrazy. Z pamiatkových hodnôt interiéru sa zachovalo veľmi málo (renesančné klenby na prízemí, časť pôvodných schodísk, dverí, zábradlí). Napriek mimoriadnym architektonickým pamiatkovým hodnotám a zaujímavému stavebno-historickému vývoju nebol dosiaľ vykonaný pamiatkový výskum kaštieľa. Budova kaštieľa v Stupave bola vyhlásená za NKP v roku 1963. Objekt je dodnes využívaný ako sociálne zariadenie. Poslednú väčšiu opravu vykonal Bratislavský samosprávny kraj v roku 2007 (oprava fasády, výmena okien). Kraj v súčasnosti realizuje komplexnú obnovu prístupového mosta ponad vodnú priekopu. V spojitosti so stratégiou deinštitucionalizácie sociálnych služieb je potrebné do budúcnosti hľadať nové využitie kaštieľa, pričom adaptácii na nové využitie musí predchádzať pamiatkový výskum objektu.

KONZERVATÓRIUM KONVENTNÁ

ČÚZPF SR: 533/1

Objektová skladba: budova školy

Adresa: Konventná 4, Bratislava

Správca: Konzervatórium v Bratislave

Stav pamiatky: dobrý

Využitie: škola

V spojitosti s hospodárskym rozmachom Bratislavy a jej expandovaním po zbúraní hradieb výrazne vzrástol aj počet obyvateľov Bratislavy. A tak sa na bývalých predmestiach, v prilahlých záhradách a vinohradoch okrem hospodárskych stavieb a sídiel inštitúcií začali stavať aj nové bytové domy. Na Palisádach, ktoré sa stali najmä štvrťou honosných rezidencií a rozmáhajúcich sa inštitúcií, vznikali bytové domy predovšetkým pozdĺž hlavných komunikačných ťahov a postupne vytvorili súvislú radovú zástavbu. Jedným z takýchto domov je aj budova v pamiatkovej zóne Starého Mesta na Konventnej 4, v súčasnosti využívaná ako škola – Konzervatórium v Bratislave. Objekt bol postavený v rozmedzí rokov 1882 až 1890. Autora projektu ani staviteľa dostupné pramene neuvádzajú, podľa typológie a vyhotovenia sa dá predpokladať, že išlo o niektorú v tej dobe etablova-

nú veľkú stavebnú firmu. Ide o schodiskový radový bytový dom s obdĺžnikovým pôdorysom, dvojtraktovou dispozíciou, so štyrmi nadzemnými a s jedným pivničným podlažím. Eklecticistický ráz stavby určuje prevládajúci neorenesančný sloh. Tomu zodpovedá fasáda s deviatimi osami veľkých obdĺžnikových okien a centrálnym obdĺžnikovým vstupom s dvojkrídlovou bránou. Parter dekoruje bosáž a výrazná priebežná kordónová rímsa. Na rímsu nasadá vystupujúci horizontálny podokenný rizalit prerušený iluzórnou balkónovou balustrádou pod stredovou trojicou okien prvého poschodia. Okná lemujú šambrány a rímasy, pričom je dodržaný akcent na prvé poschodie – stredová trojica okien má oblúkové nadokenné rímasy a postranné trojice okien tympanóny. V interiéri sa podarilo zachovať pôvodnú podobu dvojramenného schodiska s bohato dekorovaným kovaným zábradlím a väčšinu dverových krídiel. Budova bola vyhlásená za NKP v roku 1980. Rozsah a priebeh stavebných úprav realizovaných v minulosti nie je známy. Rozsiahu rekonštrukciu budovy Bratislavský kraj ukončil v roku 2008. Konzervatórium v Bratislave (sídlo na Tolstého 11) je naša najstaršia vzdelávacia inštitúcia svojho druhu, t. j. škola zameraná na výchovu profesionálnych umelcov (podrobnejšie: Konzervatórium Tolstého).

KONZERVATÓRIUM MATEJA BELA

ČÚZPF SR: 453/1

Objektová skladba: budova školy s dvorom

Adresa: Mateja Bela 56, Bratislava

Správca: Konzervatórium v Bratislave

Stav pamiatky: dobrý

Využitie: škola

Výstavba Palisád na prelome devätnásteho a dvadsiateho storočia generovala aj novú uličnú štruktúru štvrte. V smere od mesta dochádzalo k zahusťovaniu zástavby, ubúdalo solitérov a formovala sa radová zástavba pozdĺž hlavných ťahov a vznikali kompaktné mestské uličné bloky. Súčasťou takéhoto bloku eklectických budov, vymedzeného terajšími ulicami Palisády a Lermontovova, je aj budova konzervatória v Bratislave na ulici Mateja Bela č. 5. Väčšina prameňov autorstvo pripisuje Alexandrovi Feiglerovi mladšiemu, poslednému pokračovateľovi najslávnejšej bratislavskej štvorgeneračnej dynastie staviteľov. Stavbu realizovala rovnako známa a slávna stavebná firma Kittler a Gratzl v rozmedzí rokov 1894 až 1908. Pôvodne nájomný bytový dom je typickou schodiskovou radovou stavbou s obdĺžnikovým pravidelným pôdorysom a dvojtraktovou vnútornou dispozíciou. Dom má tri nadzemné podlažia a dve pivničné podlažia. Zastrešuje ho jednoduchá sedlová strecha s keramickou krytinou. Fasáda je prísne symetrická v siedmich okenných osiach, s výraznými odstupmi krajných okien. Sokel je vyvýšený, s pivničnými oknami. Centrálné situovaný vchod a vstupné schody sú mierne zapustené. Sokel a parter odčleňujú výrazné fasádne rímasy. Plasticitu fasády dotvára štuková bosáž, šambrány vysokých obdĺžnikových členených okien a výrazné nadokenné a podokenné rímasy s maskarónmi. Objekt bol upravovaný v polovici dvadsiateho storočia a v roku 1982. Budova konzervatória na ulici Mateja Bela bola vyhlásená za NKP v roku 1980. Objekt pôvodne slúžil na bývanie ako nájomný dom. Neskôr, po znárodnení, sa využíval ako dievčenský internát (1982), domov mládeže (1994) a v súčasnosti ako učebné priestory Konzervatória v Bratislave, najstaršej vzdelávacej inštitúcie svojho druhu na Slovensku (podrobnejšie: Konzervatórium Tolstého).

KONZERVATÓRIUM TOLSTÉHO

(Konzervatórium Bratislava, internát)

ČÚZPF SR: 469/1

Objektová skladba: budova školy

Adresa: Tolstého 11, Bratislava

Správca: Konzervatórium v Bratislave

Stav pamiatky: dobrý

Využitie: škola

Na prelome osemnásteho a devätnásteho storočia vinohrady nad Bratislavou stratili svoj hospodársky význam, pretože ich vo viacerých cykloch zdevastovali choroby viniča. Zároveň sa mesto po zbúraní hradieb otvorilo a začalo sa rozpínať aj smerom na Palisády, kde už v druhej polovici devätnásteho storočia vyrástla nová honosná štvrť. Palisády sa stali štvrťou reprezentačných rezidencií, ale aj sídlom inštitúcií. Na Tolstého ulici č. 11 sa v pamiatkovej zóne Starého Mesta nachádza budova konzervatória. Eklecticistická budova bola postavená v rokoch

1900 – 1901. Autormi stavby sú F. Kittler a L. Gratzl. Pôvodne objekt slúžil ako internát Evanjelického gymnázia a. v. na Palisádach (odtiaľ názov – Internát). V roku 1933 bola škola upravená pre potreby samotného gymnázia. Prestavbu realizovali Ch. Ludwig a A. Danielis. Po vojne sídlil v budove Ústav architektúry, pre ktorého potreby bola v roku 1950 vykonaná nadstavba do podkrovia objektu. Stavba má dvojkrídlový pôdorys a dvojtraktovú dispozíciu (stojí na nároží). Budova bola pôvodne trojpodlažná s jedným pivničným podlažím. Po prestavbe podkrovia (1950) pribudlo štvrté nadzemné podlažie. Vzhľad exteriéru určuje eklekticistický dekorativizmus s akcentovanou symetriou. Tomu zodpovedá aj situovanie centrálneho vstupu v zaoblenom nároží. Fasády dekoruje výrazne profilovaná bosáž. Vysoké obdĺžnikové členené dvojkrídlové okná akcentujú šambrány a rímsoy. Fasáda nad priebežnou kordónovou rímsoou prechádza do plochej vertikálnej atiky. V dôsledku početných úprav a prestavieb sa nezachoval kompaktný interier. Objekt bol vyhlásený za NKP v roku 1980. V budove bývalého internátu Evanjelického gymnázia na Tolstého 11 sídli naša najstaršia vzdelávacia inštitúcia svojho druhu, t. j. škola zameraná na výchovu profesionálnych umelcov. O vznik školy (1919) sa zaslúžili najvýraznejšie osobnosti umeleckého života tej doby (Mikuláš Schneider Trnavský, Miloš Ruppeldt, Alois Kolísek). Pôvodne pomerne úzky rozsah

vyučovaných odborov sa postupne rozšíril prakticky na celú škálu hudby, spevu a dramatického umenia, čo do značnej miery odzrkadľujú aj názvy školy: Hudobná škola pre Slovensko (1919), Hudobná a dramatická akadémia (1928), Štátne konzervatórium v Bratislave (1941), Konzervatórium (1960), Konzervatórium v Bratislave (2002). Školu viedli napríklad Miloš Ruppeldt, Frico Kafenda, Andrej Očenáš. Medzi najznámejších absolventov patria Eugen Suchoň, Ladislav Chudík, Edita Grúberová či Peter Dvorský.

MAĎARSKÉ GYMNÁZIUM NA DUNAJSKEJ

(Základná škola a Gymnázium s vyučovacím jazykom maďarským, štátna dievčenská škola)

ČÚZPF SR: 717/1

Objektová skladba: budova školy

Adresa: Dunajská 13, Bratislava

Správca: Základná škola a Gymnázium s vyučovacím jazykom maďarským

Stav pamiatky: vyhovujúci

Využitie: škola

Budova Základnej školy a Gymnázia s vyučovacím jazykom maďarským na Dunajskej ulici 13 sa nachádza v pamiatkovej zóne Starého Mesta, na miestach, kde do konca osemnásteho storočia stála Dunajská brána, ktorá bola súčasťou vonkajšieho hradbového opevnenia Bratislavy. V devätnástom storočí tu vyrástli viaceré menšie objekty, okrem iného Kempelenov dom, v ktorom neskôr sídlil hudobný salón vychýreného výrobcu klavírov Carla Schmidta. Práve klasi-

cistická podoba Kempelenovho domu predurčila ďalší stavebný vývoj objektu. Pôvodná klasicistická budova bola postavená v roku 1840 a prešla viacerými úpravami, v rokoch 1875, 1883 a 1893 – 1894. V rokoch 1909 až 1914 vykonali zásadnú prestavbu objektu S. Baumgarten a Z. Hercegh, považovaný vo vtedajšom Uhorsku za odborníka na stavbu škôl. Stavba bola realizovaná ako objednávka na sídlo dievčenskej školy. Náročná chodbová budova má pôdorys v tvare U, štyri nadzemné a jedno pivničné podlažie. Frontálna fasáda má mohutný štukový sokel, výraznú bosáž v parteri a okolo rizalitu centrálného vstupu a predsadené schodisko. Atiku tvorí kordónová rímsa s výrazným vlysom. Vstupná dvojkrídlová brána vertikálne presahuje výšku prízemie a uzatvára ju oblúková portálová rímsa s nadstavbou – erbovým terčom a postrannými väzami. Portál podopierajú postranné stĺpy. Do ulice výrazne vstupujú aj rizality nárožných segmentov pôdorysu budovy. Nepravidelnú líniu čelnej fasády umocňuje stredová nadstavba atiky a vyvýšené segmenty strechy, nad nárožiami v tvare ihlanu (efekt nárožných „bášť“). Vysoké dvojkrídlové segmentové obdĺžnikové okná akcentujú šambrány a na prvom poschodí výrazné nadokenné rímasy. Fasáda je farebne členená, sokel a portál sú sivé, prízemie, atika a dekoratívne pruhy vyšších poschodí biele. Ploche fasády dominuje svetložltá farba. Budova bola vyhlásená za NKP v roku 1985. V dôsledku početných prestavieb a úprav budovy (1918, 1946, 1958, 1960, 1968) sa zachovalo len torzo pôvodných pamiatkových hodnôt interiéru objektu. Stavba budovy terajšieho maďarského gymnázia bola síce objednaná pre potreby dievčenskej školy, no škola najprv pôsobila na terajšej Kalinčiakovej a neskôr na Zochovej ulici. Budovu totiž počas prvej svetovej vojny zrekvírovala armáda a umiestnila tu vojenskú nemocnicu 72. pešieho (prešporského) pluku. V roku 1919 sa do budovy nastahovalo Štátne dievčenské reformné reálne gymnázium (odtiaľ zažitý názov – Štátna dievčenská škola). Odvtedy je objekt kontinuálne využívaný na školské účely. Postupne tu pôsobila pedagogická škola, jazyková škola a v súčasnosti základná škola a gymnázium s vyučovacím jazykom maďarským. Jej zriaďovateľ, Bratislavský kraj, priebežne vykonáva údržbu objektu (naposledy výmena okien a oprava fasády), no na budove treba do budúcnosti zrealizovať rozsiahlejšie opravy.

MÚZEUM FERDIŠA KOSTKU

(Hrnčiarska dielňa Ferdiša Kostku, pamätný remeselnícky dvor)

ČÚZPF SR: 543/1

Objektová skladba: dom s dielňou, dielňa s pecou, dvor

Adresa: Ferdiša Kostku 25, Stupava

Správca: Malokarpatské múzeum v Pezinku

Stav pamiatky: havarijný, prebieha obnova

Využitie: múzeum

Múzeum Ferdiša Kostku patrí medzi posledné zachované objekty tradičnej ľudovej architektúry svojho druhu v regióne. Tvorí ho dva jednopodlažné objekty z devätnásteho storočia: trojpriestorový dom s dielňou („Verštatom“) z roku 1826 a dvojpriestorová dielňa („Brenhaus“) s jedinečnou horizontálnou „muflovou“ keramikou pecou habánskeho typu, ktorá je posledným zachovaným technickým zariadením svojho druhu v strednej Európe. Korpus pece je zapustený pod nivoletu podlahy a na zadnej strane za komínom má malú sušiacu komoru. Obidva stavebné objekty sú vymurované zo zmiešaného muriva (pálená/nepálená tehla), uzatvorené trámovým stropom a zastrešené sedlovou strechou s murovanými štítlami („feuernmürrmi“) a s tvrdou keramikou krytinou („Bobrovka“). Fasády s typickým modrým soklom boli „vymazané“ zmesou hliny (pravdepodobne s prímiesou sekanej slamy a močovky), mali vápenný náter a v súlade s dobovou technológiou boli pravidelne napúšťané vápenným hydrátom, ktorý mal pozoruhodný hydrofobizačný účinok. Okná sú dvojité, dvojkrídlové so stredovou mrežou, ukončené parapetnou a nadokennou presahujúcou doskou. Podlahy tvorila hlinená „dusanica“. V obytnej časti „Verštatu“ bola neskôr prekrytá doštenou podlahou a v „Brenhause“ vyložená tehľami. Pod „Brenhaus“ zabieha pivničný segment s presahom do dvora, ktorý plnil funkciu hlinenej jamy a bol dostupný z dvora. Vo „Verštate“ sa zachovala pôvodná technológia s manuálne poháňaným hrnčiarskym kruhom a ďalšími pomôckami a náradím. V tomto remeselníckom dvore tvoril a prežil celý život ľudový umelec, džbáňkar a figuralista Ferdiš Kostka, podľa ktorého je múze-

um pomenované. Korene jeho tvorby siahajú cez remeslo otca Karola, deda Jána až k dielni Štefana Putza, ktorý v osemnástom storočí priniesol do Stupavy tradíciu habánskej majoliky (fajánsy). Ferdiš Kostka (1878 – 1951) v Stupave spolu s bratom Jánom vybudoval úspešnú dielňu, ktorej výrobky boli vyhľadávané nielen na domácom trhu, ale najmä v neďalekej Viedni. Vynikali nápaditým a osobitým výrazom, jednotiacim tradičnú ľudovú a dobovú „svetskú“ estetiku, jedinečnou farebnosťou a majstrovským zvládnutím glazúr. Vďaka vysokej kvalite remeselného spracovania, no predovšetkým pre neobyčajnú invenciu a osobitý tvorivý prístup sa dielňa stala svetoznámu a Kostkova keramika je dodnes vnímaná ako plnohodnotná umelecká tvorba. *O podporu a propagáciu Kostkovej tvorby sa do veľkej miery zaslúžil ďalší významný národný umelec, architekt Dušan Samuel Jurkovič. Aj vďaka jeho podpore Ferdiš Kostka vystavoval svoje výrobky vo Viedni, na Národopisej výstave československej v Prahe (1895) či na Miléniovej výstave v Budapešti (1896). Ocenenia získal na svetovej výstave v Bruseli (1897) a na svetovej umeleckej výstave v Paríži v r. 1927. Ako prvému ľudovému umelcovi mu bol v r. 1946 udelený titul národný umelec. Dediči majstra Ferdiša Kostku darovali nehnuteľnosti a veľkú zbierku jeho diel štátu s cieľom zriadenia múzea. V roku 1968 bol remeselnícky dvor vyhlásený za NKP a bol sprístupnený verejnosti ako pobočka Slovenského národného múzea. Objekty boli rekonštruované v rokoch 1995 až 1999. V rámci rekonštrukcie bolo k južnej bočnej stene „Verštatu“ pristavané sociálne zariadenie. Od r. 2002 je múzeum vo vlastníctve Bratislavského samosprávneho kraja a v správe Malokarpatského múzea v Pezinku ako etnografické pracovisko zamerané na tvorbu Ferdiša Kostku. Vplyvom stavebných aktivít boli objekty zovreté okolitou zástavbou a stali sa problematicky dostupnými. Zároveň sa zdvihla úroveň nivelety okolitého terénu. V dôsledku hromadenia neodváždzanej zrážkovej vody došlo ku kritickému vlhnutiu základov a muriva stavieb a múzeum je pre havarijný stavebno-technický stav od septembra 2011 pre verejnosť zatvorené. Na zabezpečenie podmienok pre realizáciu odvodňovacej kanalizácie, prevádzkovej obsluhy a na vybudovanie prevádzkového zázemia v roku 2017 Bratislavský kraj kúpil susediace nehnuteľnosti. Od roku 2018 kraj realizuje obnovu objektov múzea s dôrazom na sanáciu vlhkosti.*

MÚZEUM PEZINOK

(Malokarpatské múzeum v Pezinku, Vinohradnícke múzeum, Kaviakov dom)

ČÚZPF SR: 520/1

Objektová skladba: budova múzea s dvorom

Adresa: Štefánikova 4, Pezinok

Správca: Malokarpatské múzeum v Pezinku

Stav pamiatky: po rekonštrukcii

Využitie: múzeum

Sídelná budova Malokarpatského múzea v Pezinku na Štefánikovej ulici č. 4 je súčasťou typickej mestskej uličnej radovej zástavby (radové domy s prejazdom do dvora). Na mieste, kde sa nachádza, stáli pôvodne drevo-zemné stavby (14. storočie). Tie zničil rozsiahly požiar a niekedy v pätnástom storočí ich začali nahrádzať samostatné kamenné stavby s úzkou uličnou parceláciou. V období renesancie si zámožné meštianske rodiny začali stavať veľkorysejšie a väčšie sídla orientované do vznikajúcich ulíc a námestí. Tak pravdepodobne vznikla aj budova terajšieho múzea, tzv. Kaviakov dom. Vznik tohto meštianskeho domu je datovaný do prvej polovice sedemnásteho storočia. Objekt má dvojkrídlú dvojtraktovú dispozíciu. Na západné uličné krídlo kolmo nadväzuje pozdĺžne krídlo, lemované vnútorným dvorom, orientovaným v osi západ/východ. Z pozdĺžneho ramena odstupuje stredové rameno, ktoré preklenuje dvor až po susednú stavbu. Tomu zodpovedá aj pôdorys v tvare F. Uličný trakt má dve nadzemné podlažia, jedno dvorové krídlo. Dvor je dostupný cez prejazd v prízemí uličného traktu. Celý objekt s výnimkou malej časti dvorového krídla je podpivničený, pivnice sú zaklenuté valenými klenbami. Zachovalo sa jedno pivničné podlažie s rozdielnymi niveletami podláh. V pivnici je aj vlastný zdroj vody, murovaná studňa s kruhovým pôdorysom. Strecha je jednoduchá, sedlová. Súčasná renesančná podoba budovy vznikla zrejme prestavbou, respektíve prestavbami, ktoré zjednotili najmenej dva susediace objekty. Nasvedčujú tomu zistenia z poslednej rekonštrukcie: nález staršieho gotického muriva, ako aj konštrukčný charakter stredovej priečky dvorového krídla (pôvodne dištančná stena, oddelujúca dva samostatné objekty). Na viacero sta-

vebných fáz poukazuje aj uličná trojosová fasáda. Vstupný portál s kamenným ostentom uzatvára klenák s vyrytými iniciálami vlastníka domu I. D. A. V. a letopočtom 1638. Na poschodí vľavo je na kamenných krakorcoch umiestnený štvorboký arkier s čelnou združenou dvojicou okien a s postrannými menšími oknami. Stred fasády tvorí jednoduchá okenná os. Na pravej strane uličnej fasády je nárožný valcovitý (polkruhový) arkier, prebiehajúci cez obidve nadzemné podlažia. Jeho okná so šambránami plasticky lemujú zaoblenie múru. Ukončenie nárožia budovy naznačuje, že budova bola v istom čase budovou rohovou, poslednou v radovej zástavbe. Okná uličnej fasády sú lemované kamennou podokennou rímsou, na poschodí a v časti arkiera sú doplnené nadokennou rímsou. Fasádu pod strechou lemujú výrazne profilovaná korunná rímsa. Vo dvore, za vyústením podjazdu, sú dve schodiská. Prvým sa vchádza na poschodie uličného krídla, druhým do vyššej chodby dvorového krídla s pôvodne otvorenými pilierovými arkádami. Chodba je zaklenutá valenými klenbami s lunetami. Z podjazdu sa vstupuje na prízemie uličného krídla a do pivnice. Pivnica je prístupná aj z dvora a ďalším vstupom pod priečnym dvorovým krídlom. Dominantným prvkom dvorovej fasády sú arkádové stĺpy s oblúkmi. K ďalším výrazným ozdobným prvkom patrí rímsa na vnútornom oblúku podjazdu. Dvor je dlhý a úzky, čo naznačuje, že má pôvod ešte v stredovekej parcelácii pozemkov a v starších fázach vzniku uličnej siete. Na zložitú stratigrafiu stavebného vývoja poukazujú aj zachované pamiatkové súčasti interiéru. Poschodie uličného traktu a priečne krídlo dvorového traktu uzatvára trámový strop, zatiaľ čo časť dvorového krídla má ploché stropy a časť valené klenby s lunetami. V interiéri sa zachovali aj niektoré ostentia a nástupné kamenné prahové dosky. Objekt bol opravovaný začiatkom osemdesiatych rokov minulého storočia a komplexnú rekonštrukciu realizoval Bratislavský kraj v rokoch 2006 až 2008. Budova Malokarpatského múzea v Pezinku bola vyhlásená za NKP v roku 1963. Pre malokarpatský región je typický osobitý spôsob spracovania hrozna a výroby vína. Hrozno sa nespracúva a víno nevyrába a neskladuje vo vinohradoch (hajlokoch), ale zväžsa a lisuje v suterénoch mestských a dedinských domov. Táto tradícia výrazne ovplyvnila aj funkčnú koncepciu a dispozíciu meštiackych domov. Príkladom je i Kaviakov dom, toho času sídelná budova Malokarpatského múzea v Pezinku. Objekt bol stavebne zjednotený renesančnou prestavbou v roku 1638, no naďalej zostáva čitateľnou skutočnosť, že pôvodne išlo o viacero samostatných stavieb. Každá z bývalých samostatných stavieb však mala svoju veľkorysú dimenzovanú pivnicu, prispôbenú na výrobu a skladovanie vína. Táto určujúca funkcia bola zachovaná aj po renesančnej prestavbe. Dom zjavne patril zámožnému mešťanovi, keďže sa nachádza v hlavnej uličnej zástavbe centra mesta. Honosné pivnice zasa poukazujú na to, že majitelia boli vinohradníci či obchodníci s vínom. Posledným majiteľom bol Armin (Herman) Jelinek. Počas Slovenského štátu bola na jeho majetok uvalená nútená správa a v roku 1948 bol dom aj s obchodom znárodnený. V roku 1960 začalo budovu

užívať novovzniknuté Mestské historické múzeum Pezinok. Múzeum sa postupne profilovalo ako špecializované vinohradnícke múzeum s oblasťou pôsobnosťou s názvom Malokarpatské vinohradnícke múzeum (1967), Malokarpatské múzeum (1982). Budova priestorovo nepostačuje prevádzkovým potrebám, preto Bratislavský kraj pripravuje prestavbu podkrovia, spojenú s vytvorením bezbariérového prístupu pre návštevníkov Malokarpatského múzea v Pezinku.

PARK V MALINOVE

(park Malinovo, Apponyiho park, park pri kaštieli v Malinove)

ČÚZPF SR: 452/2

Objektová skladba: park s oplotením

Adresa: Bratislavská ulica, Malinovo

Správca: Malokarpatské múzeum v Pezinku

Stav pamiatky: zanedbaný

Využitie: verejne prístupný park

Park v Malinove s rozlohou trinásť hektárov je najrozsiahlejší v bratislavskej župe. Nachádza sa v južnej časti obce s komunikačným napojením na jej stred. Vznikol v osemnástom storočí a obklopuje malinovský kaštieľ zo všetkých strán. Keď vodná priekopa kaštieľa stratila svoj obranný význam, zrejme sa zanedbala jej údržba a napájanie vodou, čo prispelo k jej postupnému vysychaniu a zarastaniu. Zároveň sa jej okolie začalo intenzívnejšie poľnohospodársky využívať.

Nasvedčujú tomu aj mapy prvého vojenského mapovania z osemnásteho storočia, ktoré graficky neodlišujú bezprostredné okolie kaštieľa od vzdialenejších poľnohospodárskych plôch. Dá sa predpokladať, že park začal vznikať v poslednej tretine osemnásteho storočia. Nahradil staršiu pravidelnú záhradu situovanú na juh a juhovýchod od kaštieľa. V tom období na našom území začali vznikať anglické parky pod vplyvom tendencií, ktoré sem v osemnástom storočí prenikali najmä z Čiech a Moravy. Šlo o typ parkov a záhrad napodobňujúcich prirodzený prírodný ráz krajiny. Park sa v devätnástom storočí postupne stal rovnocennou súčasťou honosného komplexu apponiovského sídla a podľa katastrálnej mapy z roku 1894 sa rozprestieral na ploche pätnástich hektárov. Z pôvodnej rozlohy parku časť plochy zabrala povojnová výstavba. Plocha parku sa tvarom približuje štvorcu a z hľadiska vývoja možno park rozdeliť na nádvorie, bývalú vodnú priekopu a park po obvode kaštieľa. Morfológia terénu si zachováva pôvodné zvlnenie v rozmedzí cca dvoch metrov. Na viacerých miestach je pôvodná niveleta narušená nevhodnými zásahmi, napríklad nelegálnou ťažbou piesku na stavby rodinných domov po skončení druhej svetovej vojny, vyvýšenými násypmi na miestach odstránených provizórnych pomocných školských stavieb či nevyvezenými haldami z čias výstavby novej budovy školy v juhozápadnej časti parku. Od hlavnej brány v smere od Bratislavskej cesty ku kaštieľu prechádza asfaltová cesta, z ktorej odbočuje a južným smerom obopína park tzv. obslužná komunikácia. Ostatné komunikácie majú charakter parkových ciest a chodníkov. Skladba a druh oplotenia sú rôzne: murované, rámové kovové, pletivé a z betónových prefabrikátov. Zo starších úprav sa zachovali zvyšky hospodárskych stavieb, z obdobia pôsobenia školy je aj jazierko. Školská „botanická záhrada“ postupne zanikla. Inventár parku (osvetlenie, lavičky, smetné nádoby, informačné tabule) je značne zanedbaný. Medzi rušivé prvky patria spomenuté sekundárne terénne nerovnosti, asfaltové plochy školských ihrísk a obslužnej komunikácie, nevhodne realizované detské ihrisko a hlavne skládka organického odpadu (kompostovisko). Z hľadiska úpravy má park charakter anglického krajinnoprirodného parku komponovaného tak, aby v každom ročnom období dominovala výrazná farebnosť vysadených rastlín. Pôvodné pohľady a priehľady však z väčšej časti zanikli v dôsledku nedostatočnej údržby parku. Zvlášť južná časť je zamorená náletovou zeleňou, najmä pajaseňmi. V západnej časti sa zachovali pôvodne komponované zoskupenia drevín. Čo sa týka druhovej skladby, v parku sa nachádza okolo dvesto druhov drevín (približne dvetisíc kusov). Pôvodné druhové zastúpenie nie je známe, najstarší archívny inventarizačný záznam je z roku 1965 (SAV, Arborétum Mlyňany) a eviduje iba introdukované (cudzokrajné) dreviny. Pohľadovo dominujú platany, stromy dopĺňajú kríky (napríklad drienky) a trávnaté plochy majú lúčny charakter. V roku 1923 bola v budove kaštieľa zriadená stredná poľnohospodárska škola, zameraná na záhradníctvo a sadovníctvo. V spojitosti s praktickou výučbou boli realizované viaceré zásahy do areálu parku. Vznikli sadovnícke škôlky a záhony, ale aj ihriská.

V poslednej štvrtine minulého storočia bola v juhozápadnej časti parku postavená panelová budova školy a internátu, do ktorej sa škola z kaštieľa definitívne presťahovala v roku 2010. Park v Malinove bol vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku v roku 1963. Vegetácia parku trpí v dôsledku zanedbanej údržby a absencie novej koncepcie výsadby. Potenciálnym rizikom pre budúcnosť parku je možná zmena hydrologických pomerov, spojená s poklesom hladiny spodnej vody v dôsledku vytvárania derivačného kužela, spôsobená realizáciou vodohospodárskych stavieb na Dunaji. Bizarným historickým vývojom sa dvojtretinovým vlastníkom parku stal Bratislavský samosprávny kraj a jednu tretinu vlastní obec Malinovo. V súčasnosti BSK v spolupráci s obcou pripravuje komplexnú obnovu (revitalizáciu) parku v Malinove.

PARK V MODRE (záhrada pri kaštieľi v Modre)

ČÚZPF SR: 487/2

Objektová skladba: park s prvkami záhradnej architektúry

Adresa: Horná 20, Modra

Správca: Malokarpatské osvetové stredisko

Stav pamiatky: prebieha obnova

Využitie: zázemie osvetového strediska, park je verejne prístupný v obmedzenom režime

Vznik parku úzko súvisí so stavebným vývojom kaštieľa, predovšetkým však so zmenami využitia kaštieľa a jeho areálu. Areál kaštieľa bol pôvodne hospodárskym zázemím mlyna a súvisiaceho hospodárstva. Podľa dobových prameňov tu boli situované drobné a dočasné hospodárske objekty (stajne, šopy, prístrešky) a pravdepodobne aj záhrada. Keď kaštieľ zmenil funkciu na obytnú, aj areál prestal byť intenzívne hospodársky využívaný. Základ premeny na záhradu a park je zrejme starší, no zásadne bol areál upravený počas romantickej prestavby kaštieľa po roku 1912. Scestovaný cisársky kancelár Arthur Polzer sa dal inšpirovať honosnými, pravidelne upravenými záhradami a súčasne anglickou podobou prírodno-krajinárskeho parku. Nerušivé prepojenie obidvoch prístupov obohatil o využitie ovocných drevín. Traduje sa, že z každej zo svojich početných ciest po svete si doniesol nejakú rastlinu. Tejto legende zodpovedá aj veľký výskyt nezvyčajných a introdukovaných (cudzokrajných) drevín. Šťastím pre park bolo, že po rozpade monarchie, keď kaštieľ s areálom kúpil štát, sa sem na obdobie rokov 1922 až 1954 presťahovala z Bratislavy vinársko-ovocinárska škola. Škola pod názvom Vinársko-záhradnícka škola vznikla už v roku 1884 z iniciatívy bratislavských vinohradníkov a mesta Bratislava a veľkú pozornosť venovala aj ovocinárstvu. V roku 1954 sa presťahovala do neďalekej budovy bývalej Evanjelickej dievčenskej dištriktuálnej školy, kde pod názvom Stredná odborná škola vinársko-ovocinárska sídli dodnes. Vďaka študijnej orientácii školy zostal charakter parku z väčšej časti zachovaný. Park (záhrada) v Modre zaberá celý rozsiahly areál severne za budovou kaštieľa. V smere od kaštieľa sa rozširuje a na východe zabieha až do susediaceho svahu. Dnešnú podobu získal park v spojitosti s romantickou prestavbou kaštieľa na reprezentatívne sídlo Arthura Polzera, keď došlo k nenásilnému prepojeniu formy pravidelného parku („formálnej záhrady“) s prírodno-krajinárskou úpravou. Základom pravidelnej okrasnej úpravy záhrady v smere od kaštieľa je raster zrkadlovo usporiadaných geometrických obrazcov, tvorených nízko zastrihnutým porastom buxusu. Chodníky členia plochu na štvorce. V duchu romantizmu záhradu pri kaštieli dopĺňajú prvky malej záhradnej architektúry: kamenný stôl s lavičkou, súsošie dvoch anjelíkov v štýle putti a žardiniéra. Smerom na sever sa parková úprava stráca a prechádza do prírodnej krajiny. Svah na východe s niekoľkými umelými terénnymi zlomami je už husto zalesnený. Romantickým akcentom tejto časti parku je umelé jazierko s ostrovčekom. V juhozápadnej časti sú skleníky a hospodárske budovy. Menšie hospodárske budovy sú aj na východe pod svahom a oporným múrom. Park v Modre je jediným svojho druhu na Slovensku. Organicky a nerušivo prepája nielen pravidelné záhradné a prírodno-krajinárske úpravy, ale využíva aj moderné poznatky ovocinárstva a v nápaditých zoskupeniach sú tu použité prírodné, okrasné, ale aj ovocné dreviny. Zaujímavé je uplatnenie tzv. jarného aspektu, čo znamená, že v jarnom období pozdĺž oporného múra vytvárajú vizuálny efekt kompozície vždzyzelených kvitnúcich stromov. Pozoruhodné je aj inžinierske zvládnutie dômyselnej regulácie bývalého mlynského náhonu

a systém napájania jazierka a odvodu zrážkových vôd spod päty svahu. Park si napriek nedostatočnej údržbe zachoval svoj historický ráz a jedinečnú podobu. Park pri kaštieli v Modre bol vyhlásený za národnú kultúrnu pamiatku v roku 1963. Problematický je hydrologický režim parku, ktorý súvisí so zanedbanou údržbou inžinierskych regulácií pôvodného mlynského náhonu a systému odvodu dažďových vôd. Aj z uvedeného dôvodu Bratislavský kraj v roku 2017 vykonal sanáciu oporného múru pod susediacim svahom a od roku 2018 realizuje obnovu parku (projekt Kultúrno-kreatívne oživenie tradícií, podrobnejšie: Kaštieľ v Modre). Po komplexnej obnove kaštieľa a parku bude park realizačným priestorom aktivít osvetového strediska a projektu Kultúrno-kreatívne oživenie tradícií.

PARK V STUPAVE (park pri kaštieli v Stupave)

ČÚZPF SR: 540/2

Objektová skladba: park s jazierkom, architektonickými prvkami a oplatením

Adresa: Hlavná 13, Stupava

Správca: Domov sociálnych služieb a zariadenie pre seniorov Kaštieľ, Stupava

Stav pamiatky: vyhovujúci

Využitie: verejne prístupný park

Park v Stupave s rozlohou cca 7,3 hektára je situovaný prakticky v strede zastavaného územia mesta a zaberá celý vonkajší areál kaštieľa. V pôvodnej záhra-

de, založenej v 18. storočí, síce stálo viacero hospodárskych stavieb, no mala predovšetkým okrasnú funkciu a barokový ráz. Netvorila s kaštieľom prepojený celok. O zásadnú premenu parku do dnešnej podoby sa zaslúžili noví majitelia, Károlyiovcí, ktorí kaštieľ kúpili od Pálffyovcov v roku 1867. Gróf Alojz Károlyi rozšíril park v anglickom štýle smerom k poľovným revírom na Pajštúne (1868 – 1896). V súčasnosti má park prírodno-krajinársky ráz a na severovýchode splyva v celok s okolitými lesmi. Súčasťou parku je romantické jazierko s ostrovčekom, vodný systém napájaný Stupavským a Vápeničným potokom, murovaná architektúra, drobná záhradná a parková architektúra a oplotenie. V roku 1947 časť areálu zabrala stavba štátnej cesty, ktorá park preťala medzi vodnou priekopou kaštieľa a strážnym domčekom pri pôvodnom hlavnom vstupe do parku. Parku dominujú najmä vzrastlé platany. Pri staršej inventarizácii parku (1968) boli zaevidované viaceré ojedinelé a vzácne dreviny: ginkgo dvojlaločné, katalpa bignómiovitá, jedľa normandská, pagaštan červený, cyprušteľ Lawsonow, borievka čínska, sofora japonská, borovica hladká – vejmutovka, ľaliovník tulipánokvetý a ďalšie. Z murovanej architektúry sa zachoval dom záhradníka (v narušenom stave), skleníky, ktoré mali vykurovacie komory (v havarijnom stave), božia muka z 19. storočia a zvyšky vodopádu, ktorý vznikol pravdepodobne romantickou úpravou pôvodného mlynskeho náhonu. Medzi hodnotné prvky zachovanej drobnej architektúry patria najmä kamenné sfingy lemujúce prístavisko pre člny na brehu jazierka, stĺpik pôvodného oplotenia, zvyšok pôvodnej brány či kamenná kartuša voľne položená pri vodopáde. Oplotenie je kombinované, sčasti tvorené kovovými dielcami na vyvýšenom múriku, sčasti z tehlového a zo zmiešaného muriva. Murované oplotenie je na viacerých miestach výrazne narušené. V dvadsiatom storočí pribudli na ploche parku funkčné stavebné objekty. Je to vodohospodársky objekt a pôvodne plynárňam slúžiaca stavba, v súčasnosti je využívaná ako veterinárna ambulancia (Malý park). Cez park vedú komunikácie sprístupňujúce kaštieľ. Jednoduchej sieti chodníkov dominuje okružný chodník. Pozoruhodným je tzv. munkáč, pod úroveň terénu zapustená pešia komunikácia pozdĺž severovýchodného oplotenia. Zníženie komunikácie malo pravdepodobne zabrániť výhľadu do parku. Park bol vyhlásený za NKP v roku 1963. V súčasnosti je všeobecne zaužívané členenie na tzv. Veľký park a Malý park. Malý park vznikol prirodzeným odčlenením na severozápade areálu parku, zrejme po zániku premostení Stupavského potoka. Rozsiahlejšia revitalizácia parku prebehla koncom osemdesiatych rokov minulého storočia (V. Vagenknechtová). Od roku 2011 sa zintenzívnila starostlivosť o park vďaka úzkej spolupráci Bratislavského kraja a mesta Stupava. Došlo k majetkovej zámene, ktorá umožnila sceliť vlastnícke výmery, čo zjednodušilo všetky procesy starostlivosti o park od praktického výkonu údržby až po získavanie externých finančných zdrojov. Aktuálne vlastní Malý park mesto Stupava a Veľký park je v majetku Bratislavského kraja.

STREDNÁ PRIEMYSELNÁ ŠKOLA ELEKTROTECHNICKÁ ZOCHOVA

(Elektrotechnická priemyslovka Zochova)

ČÚZPF SR: 483/1

Objektová skladba: budova školy so záhradou (dvorom)

Adresa: Zochova 9, Bratislava

Správca: Stredná priemyselná škola elektrotechnická Zochova

Stav pamiatky: dobrý

Využitie: škola

Príkladom presmerovania stavebného ruchu do bývalých predmestí a rezidenčných zón Bratislavy v 19. a začiatkom 20. storočia je aj monumentálny areál – budova školy s veľkým nádvorím, ktorý vymedzujú ulice Zochova, Podjavorinská, Palisády a Svoradova. Stavbu realizoval v roku 1910 stavitel A. Salzleitner v secesnom štýle s čitateľným vplyvom wagnerovskej (viedenskej) školy. Objekt je trojkrídlový so štyrmi nadzemnými a s jedným pivničným podlažím. Zámer vyvolať dojem monumentálnosti umocňuje osadenie objektu na sokli z kyklopského mramoru a priečelia zdobené viacerými plastickými výjavmi so symbolickými výpovednými

obsahmi – maskaróny ženských hláv, motívy sovy, kartuše s rastlinným vencom, festóny, figurálny reliéf s detskými postavami pri učení. Predzáhradky v okolí budovy podnes zdobí pôvodná mreža. Interiér si tiež v značnej miere zachoval pôvodné pamiatkové hodnoty. Chodby majú bohatú štukovú výzdobu, sú zaklenuté valenou stlačenou klenbou, schodište je lemované zábradlím s mrežovaním s motívmi meandra, secesné motívy repetuje aj dlažba a terazzo. V objekte najprv sídlila meštiacka škola a od roku 1950 Vyššia priemyselná škola elektrotechnická. SPEŠ elektrotechnická je najstaršia odborná škola s elektrotechnickým zameraním v Bratislave. Pôvodne tvoril elektrotechnický odbor súčasť výučby na Vyššej priemyselnej škole na Fajnorovom nábreží 5 so sídlom v objektoch bývalej Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského na Markovičovej ulici. V roku 1950 sa odbor odčlenil ako samostatná Vyššia priemyselná škola elektrotechnická a presídlil sa do budovy meštiackej školy na Zochovu ulicu. Postupne škola niesla viaceré názvy: Vyššia priemyselná škola elektrotechnická (1953 – 1954), Priemyselná škola energetická a elektrotechnická (1960 – 1961) a Stredná priemyselná škola elektrotechnická (od roku 1961). Pre obrovský záujem o štúdium perspektívneho odboru škola expandovala s výučbou aj do ďalších objektov (Umeleckopriemyselná škola, Stredná priemyselná škola stavebná a Učňovská škola – na Palisádach). V roku 1964 dostala preto škola do správy ďalší objekt, budovu bývalej Strednej ekonomickej školy na Palisádach. Ani to nepomohlo priestorovo pokryť záujem o štúdium (vyše 2 300 žiakov + večerné štúdium), preto sa škola rozdelila. Odčlenená nová škola SPEŠ na Palisádach sa neskôr presťahovala do nového sídla na Ulici K. Adlera v Dúbravke. Budova bola vyhlásená za NKP v roku 1980. Pamiatka prešla viacerými rozsiahlejšími opravami a čiastočnými rekonštrukciami: ústredné kúrenie bolo zavedené v roku 1954, v roku 1970 pribudla novostavba laboratórií a učební praktickej výučby, v roku 1990 bol rekonštruovaný suterén. Bratislavský kraj v roku 2005 obnovil strechu a v roku 2007 fasádu nárožia.

STREDNÁ PRIEMYSelnÁ ŠKOLA STROJNÍCKA FAJNOROVO NÁBREŽIE (Fajnorka)

ČÚZPF SR: 572/1

Objektová skladba: budova školy s dvormi a nádvorím

Adresa: Fajnorovo nábrežie 5, Bratislava

Správca: Stredná priemyselná škola

Stav pamiatky: vyhovujúci

Využitie: škola

Súčasťou posledných fáz regulácie Dunaja po zasypaní postranných ramien bola aj regulácia brehov na mieste vyústenia bývalého Novozámockého ramena,

ktoré tieklo približne po trase dnešnej ulice na Vajanského nábreží a pokračovalo po dnešnom Dostojevského rade a Továrenskej ulici na Mlynské Nivy. Novovzniknuté stavebné pozemky využilo mesto na stavbu viacerých verejných budov. Podarilo sa tak získať priestor aj pre stavbu budovy priemyselnej školy (Odborná škola kovorobotná). Školu v roku 1904 postavila známa firma Hugó és Kurz podľa projektu budapeštianskeho architekta G. Kollbenhayera, osvedčeného projektanta viacerých školských budov v Uhorsku. V rokoch 1926 až 1928 pribudli k frontálnemu a stredovému nové východné a západné krídla, čím vznikol kompaktný areál s dvomi uzatvorenými dvormi (vytvorený stredovým krídlom) a so zadným nádvorím. Pôdorys stavby je nepravidelný, štvorkrídlový, s dvojtraktovou a trojtraktovou vnútornou dispozíciou. Budove v eklekticistickom rozíhnanom romantizujúcom štýle dominuje nezameniteľná tehlová pohľadová fasáda s predsunutým schodiskom centrálného vstupu. Na frontálnej fasáde vystupujú nárožné rizality a rizality lemujuce hlavný vchod, ktoré vyúsťujú do strešných vežičiek. Na členenie fasády nadväzujú vyvýšené segmenty strechy, čo evokuje zdanie stredovekých a nárožných bášť. Rytmicitu oblúkových okien umocňuje kordónová rímsa atiky a strešné vikiere. Farebnosť fasády navodzuje optimistický pocit: striedajú sa farby pohľadového tehlového muriva, na prízemí a v dekoratívnych poliach vyšších poschodí oranžovočervená farba, na prvom a druhom poschodí okrovožltá. Plasticita a orientácia uloženia tehál vytvára šambrány, rímasy, lemy a ozdobné

polia. Celkový dojem dotvára segmentovaná strecha s jasnočervenou terakotovou krytinou. V interiéri sa zachovali pôvodné schodiská, štukové segmenty, výplne dverí a podlahové úpravy chodieb. Fresky, tvoriace výzdobu stropu vestibulu a nad schodiskom, boli realizované podľa návrhu učiteľa kreslenia J. Sujána. Hodnotné sú zachované dielenské technológie, stroje a zariadenia. Bratislava sa usilovala o založenie odbornej školy už od roku 1884, čo sa čiastočne podarilo naplniť zriadením učňovskej školy v roku 1887. Jej úroveň však bola neuspokojivá, keďže časť nastupujúcich žiakov nevedela poriadne ani čítať a písať. Až v novembri 1903 sa spoločným úsilím mesta a vlády podarilo založiť Odbornú školu kovorobotní. Prvým riaditeľom bol Arpád Bejczy. Vyučovalo sa v priestoroch Primaciálneho paláca, ktorý krátko predtým prešiel do majetku mesta, a dielne boli v remíze na Sečeniho ulici (dnešná Duklianska). V roku 1904 sa škola presťahovala do novej budovy na Fajnorovom nábreží. Pôvodne škola využívala len časť budovy, na horných poschodiach boli výstavné priestory Bratislavského výtvarného spolku. Aj v ďalších obdobiach boli priestory školy sporadicky využívané na iné účely, najmä vo vojnových obdobiach. Počas a krátko po skončení prvej svetovej vojny tu napríklad bolo rehabilitačné centrum pre vojnových veteránov a invalidov. Stredná škola strojnica je najstaršou odbornou školou v regióne a jej história je mimoriadne bohatá a zaujímavá. Napríklad prví absolventi po vzniku školy dostávali pri ukončení štúdia výučné listy a ako na vôbec prvej škole v Bratislave tu bola zriadená služba školského lekára. Na škole sa vyučovalo množstvo odborov. Až v roku 1939 sa osamostatnila stredná škola stavebná a v roku 1950 stredná škola elektrotechnická. Dejiny školy a pôsobenie viacerých osobností pripomínajú pamätné tabule na priečelí a vo vestibule. Medzi absolventov školy patrí napríklad generál Ján Golian, spisovateľ Dobroslav Chrobák, ale aj známi športovci Vlado Dzurilla a Jozef Golonka. Objekt bol vyhlásený za NKP v roku 1980. Budova prešla rozsiahlou úpravou v roku 1986, keď sa výrazne zmenila predovšetkým dispozícia dielni. Aktuálne Bratislavský samosprávny kraj pripravuje výmenu okien, rekonštrukciu hlavného vstupu a vytvorenie telocvičného priestoru zastrešením uzavretého dvora.

SYNAGÓGA V SENCI (synagóga ortodoxných, senecká synagóga)

ČÚZPF SR: 2275

Objektová skladba: solitér (budova synagógy, areál s archeologickými nálezmi)

Adresa: Mierové námestie 12, Senec

Správca: Malokarpatské múzeum v Pezinku

Stav pamiatky: prebieha komplexná obnova

Využitie: plánované – polyfunkčné kultúrne centrum

Synagógu v Senci na Mierovom námestí 12 postavil v rozmedzí rokov 1904 až 1906 staviteľ J. Halzl. Dvojpodlažná budova má pravidelný obdĺžnikový pôdo-

rys, vnútorná dispozícia je členená na predsieň a hlavný jednoloďový priestor. Z predsieni vedú dve postranné točité schodiská na ženské galérie, lemujúce poschodia lode. Pri stavbe boli použité moderné konštrukčné prvky, galérie podopierajú liatinové stĺpy a plochý kazetový strop nesú železné nosníky v tvare I. Eklekticko-orientálny sloh synagógy kombinuje neorománske a maurské prvky (stavba je často označovaná ako secesná). Čelnej trojosovej fasáde dominuje vstupný portál s podkovovitým oblúkom, kordónová rímsa medzi poschodiami, rozetové stredové okno na poschodí a štítová nadstavba priečelia nad korunou rímsou s atikovými krídlami. Štít má v spodnej časti vlys s hexagramom – Dávidovou hviezdou. Na vrchole štítu sú umiestnené tabule Desatora. Okené otvory postranných fasád sú oblúkové, podobné výrezu hlavného portálu, s farebnou vitrážovou výplňou. Z inventára a výzdoby pôvodného interiéru sa veľa nezachovalo. Hodnotný je štukový kazetový strop, zachovali sa zvyšky ornamentálnej maľby a dlažieb, niektoré dvere a okná, v predsieni pôvodné umývadlo s ďakovným textom v maďarčine: „Emil Popper venuje úctivej pamiatke svojho otca Simona Poppera 5667“ (1907). Na pozemku za synagógou sa pri archeologickom výskume v rokoch 2013 a 2014 našli zvyšky rituálno-obytného komplexu (rituálny kúpeľ mikvé, murovaná studňa s elipsovým profilom, zvyšky terazzovej podlahy, murovaná kupolová pec, torzá obvodových múrov).

Nálezy pochádzajú pravdepodobne z obdobia, keď tam stála staršia synagóga z roku 1825 (tú z opatrnosti od ulice zakrývali viaceré drobné hospodárske a obytné stavby). Synagóga slúžila svojmu účelu až do druhej svetovej vojny, keď bol posledným seneckým rabinom Emanuel Bresnitz. Holokaust zdecimoval seneckú židovskú komunitu do takej miery, že po vojne nedokázala obnoviť svoje pôsobenie. Synagóga prešla do majetku štátu, od roku 1953 slúžila ako sýpka, neskôr ako sklad chemikálií a vianočných stromčekov. Posledné desaťročia objekt chátra a pre zlý stavebno-technický stav je uzatvorený. Synagóga bola vyhlásená za NKP v roku 1981. V r. 2015 ju kúpil Bratislavský kraj so zámerom vybudovania polyfunkčného kultúrneho centra s expozíciou dejín židovskej kultúry a prezentáciou archeologických nálezov. Aktuálne kraj z vlastných zdrojov realizuje obnovu synagógy s predpokladaným ukončením v roku 2020.

BUDOVA VODÁRENSKEJ VEŽE (vodárenská veža, vodná veža)

ČÚZPF SR: 652/1

Objektová skladba: solitér

Adresa: Viedenská cesta 10, Bratislava

Správca: Divadlo Aréna

Stav pamiatky: zlý

Využitie: objekt uzatvorený pre zlý stavebno-technický stav

Aj keď centrum Bratislavy malo už koncom devätnásteho storočia verejný vodovod, v Petržalke bol vodovod vybudovaný až neskôr a len v obmedzenom rozsahu. Budova vodnej veže preto plnila funkciu vodojemu a napájala gravitačný vodovod, zásobujúci Divadlo Aréna. Vodojem mal vlastný lokálny zdroj vody (studňu) a tlačné čerpadlá, ktoré dopravovali vodu do zásobníka v hornej časti veže, čo vyžadovalo stálu údržbu. Preto bol v areáli divadla vedľa vodnej veže postavený aj obytný domček, tzv. dom strojníka vodárenskej veže (v dôsledku absurdít majetkových prevodov a delimitácií sa dom strojníka ocitol vo vlastníctve magistrátu Bratislavy, aj keď pozemok pod ním vlastní Bratislavský kraj). Veža bola postavená oko-

lo roku 1898, krátko pred dokončením budovy Divadla Aréna, a charakterizuje ju historizujúci sloh. Ide o päťpodlažnú jednopriestorovú stavbu (konštrukčná výška cca 20 metrov) so štvorcovým pôdorysom, s pravidelnou vertikálnou rytmicitou a symetriou a s profilom zužujúcim sa smerom nahor. Takmer v celej svetlej výške poschodí sú vo všetkých smeroch okenné otvory s plytkým klenbovým zaklenutím, uzatvorené vertikálnymi doštenými žalúziami. Režná tehlová fasáda plasticky modeluje kontúry okenných priezorov, parapetných ríms a korunnej rímsy pod posledným podlažím, nad ktorým stavba prechádza do presahu atiky strechy. Pôvodne bol objekt zastrešený plytkou stanovou (ihlanovou) strechou s presahom. Schodište je pravouhlé, vnútorné, so štvorcovým zrkadlom. Slúžilo na technickú obsluhu vodojemu, ktorý bol umiestnený v rozsahu celého najvyššieho podlažia. Objekt bol vyhlásený za NKP v roku 2004. Aktuálne je veža provizórne zastrešená a pre zlý stavebno-technický stav je pre verejnosť uzatvorená. V budúcnosti, v nadväznosti na plánovanú rekonštrukciu Divadla Aréna, bude veža integrovaná do aktivít divadla a sprístupnená verejnosti.

Fotografie: Monika Kováčová

Zdroje a použitá literatúra:

1. Berka, T., Bahna J.: Vily nad Bratislavou, Marenčin PT 2013
2. Berka, T., Bahna J.: Vily nad hradom, Marenčin PT 2016
3. Borský, M.: Židovské pamiatky západného Slovenska, MENORAH, Bratislava 2011
4. Borský, M.: Synagógy nášho regiónu a možnosť ich integrácie do kultúrnych a vzdelávacích aktivít, ex: Sakrálné pamiatky Bratislavskej župy (zborník), BSK, Bratislava 2013
5. Bóna, M., Plaček, M.: Encyklopédia slovenských hradov, SLOVART, Bratislava 2007
6. Dubovský, J., Žudel, J.: Dejiny Pezinka, OBZOR, Bratislava 1982
7. Dula, M., Moravčíková, H.: Architektúra Slovenska v 20. storočí, SLOVART 2002, Bratislava
8. Fábry R.: Národný umelec Ferdiš Kostka, Tatran, 1950
9. Horanský, P.: Kaštieľ v Modre, ex: Kaštiele a kúrie Bratislavskej župy (zborník), BSK, Bratislava 2012
10. Horváth V., Lehotská D., Pleva J.: Dejiny Bratislavy, OBZOR 1982, Bratislava
11. Karašinská, N.: Kaštiele a kúrie Záhoria, ex: Kaštiele a kúrie Bratislavskej župy, Zborník, BSK, Bratislava 2012

12. Klas, I.: Projekt obnovy Malého parku v Stupave, ex: Historická zeleň, parky a záhrady v Bratislavskej župe, Zborník, BSK, Bratislava, 2016
13. Kollar, D., Lacika, J., Pohaničová, J.: Synagógy, Dajama, Bratislava 2013
14. Kolektív: Tradícia keramiky v Bratislavskej župe a možnosti jej kreatívnej reflexie, zborník, BSK, 2017
15. Kresánek, P.: Slovensko – ilustrovaná encyklopédia pamiatok, Simplicissimus 2009
16. Križanová, E., Puškárová, B.: Hrady zámky a kaštiele na Slovensku, ŠPORT, Bratislava 1990
17. Kusý, M.: Architektúra na Slovensku 1848 – 1918, BRADLO 1995, Bratislava
18. Lacika, J.: Bratislava a okolie – turistický sprievodca, Príroda s.r.o., 2004, Bratislava
19. Matulová, J., Luknár, J.: Divadlo Aréna, pamiatkový prieskum, 1990
20. Obuchová V.: Pamiatky Bratislavy, MÚOP Bratislava 1988, Bratislava
21. Ortvaj T.: Ulice a námestia Bratislavy, Marenčin PT 2007, Bratislava
22. Projektová dokumentácia rekonštrukcie Malokarpatského múzea v Pezinku 2006 – 2008, Úrad BSK
23. Sabanošová, E.: Senec – synagóga, umelecko-historický výskum, 2005
24. Studený, J.: ARÉNA rekonštrukcia a prestavba, architektonická štúdiá 2015
25. Szőnyi A.: Tak rástla Bratislava Vývin architektúry a staviteľstva v Bratislave, PALLAS 1978, Bratislava
26. Súpis pamiatok na Slovensku, Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody, OBZOR 1967, Bratislava
27. Thurzo, I.: Keď domy mali aj dušu Ľudová architektúra na Slovensku, Marenčin PT, Bratislava 2004
28. Tomaško, I.: Historické parky a okrasné záhrady na Slovensku, VEDA, Bratislava 2004
29. Ústredný zoznam pamiatkového fondu Slovenskej republiky, Register nehnuteľných NKP, Pamiatkový úrad Slovenskej republiky
30. Zvarová, Z.: Kaštieľ a park v Stupave, ex: Kaštiele a kúrie Bratislavskej župy, Zborník, BSK, Bratislava 2012
31. Zvarová, Z., Janura, T.: Kaštieľ a park v Malinove, ex: Kaštiele a kúrie Bratislavskej župy (zborník), BSK, Bratislava 2012
32. Zvarová, Z.: Malinovo kaštieľ, architektonicko-historický, umelecko-historický výskum 2013
33. Zvarová, Z.: Modra – kaštieľsky park na Hornej ulici č. 20, ex: Historická zeleň, parky a záhrady v Bratislavskej župe, Zborník, BSK, Bratislava, 2016
34. Zvarová, Z.: Stupava park, architektonicko-historický výskum, 2017
35. www.ddstupava.eu.sk
36. www.fajnorka.sk
37. www.gamca.sk
38. www.historickeparks.nt.sk
39. www.hrady-zamky.sk
40. www.krizom-krazom.eu (pamiatky Bratislavy)
41. www.muzeumpezinok.sk
42. www.muzeum.sk
43. www.pamiatkynaslovensku.sk
44. www.petrzalka.sk/samopsrava/pamatihodnosti
45. www.slovak-jewish-heritage.org
46. www.theatre-architecture.eu/sk/

ÚZEMNÝ ROZVOJ KRAJA – minulosť a vízia do budúcnosti

*Doc. Ing. arch. Ľubica Vitková, PhD.,
Ing. arch. Michal Bogár*

Abstrakt:

Územie Bratislavského samosprávneho kraja predstavuje veľkú časť rozlohy Bratislavskej župy, ktorá bola pred vznikom prvej Československej republiky súčasťou Uhorského kráľovstva. Bratislavská župa existovala ako samosprávna jednotka aj v medzivojnovom Československu až do reorganizácie administratívno-správneho členenia republiky, ktorá sa uskutočnila v dvadsiatych rokoch 20. storočia. Následne prešla viacerými premenami svojich hraníc a názvov až po vznik Bratislavského samosprávneho kraja v roku 2001. Medzi základné fenomény, ktoré tvoria identitu bratislavského regiónu a sú determinantmi jeho urbanizácie, patrí špecifický reliéf územia s malokarpatským masívom a podunajskou krajinou obsahujúcou niekoľko prirodzených geografických hraníc. V súbehu s prírodnými útvarmi sa tu v minulosti tvorili rôzne politické hranice. Krajina v okolí Bratislavy bola dlhodobo v priamom kontakte so železnou oponou. Táto prísne strážená hranica oddeľovala od seba územia, ktoré boli pôvodne súčasťou jedného uceleného regiónu s prirodzenými vnútornými väzbami. Práve v období existencie rozdelenej Európy vzniklo niekoľko urbanistických a krajinárskych návrhov možného rozvoja tohto regiónu, ktoré sa dotkli aj cezhraničných vzťahov. V našom príspevku sa sústredíme na doterajší vývoj daného územia a priblížime si spomínané dobové vízie a súčasné názory dotýkajúce sa územného rozvoja bratislavského kraja.

Kľúčové slová:

Bratislavská župa, región, urbanistické vízie, železná opona, suburbanizácia

Úvod

Bratislavská župa (lat. Comitatus Posoniensis, maď. Pozsony vármegye) bola do roku 1918 jednou zo žúp Uhorského kráľovstva. Mestá a obce na jej území zaznamenali značný rozvoj najmä v druhej polovici 19. storočia vďaka rozvoju

priemyslu a železničnej dopravy. Bratislavská župa tak patrila medzi najviac industrializované časti Uhorska.¹¹⁷

V novom štátno-politickom usporiadaní Európy po skončení 1. svetovej vojny sa veľká časť územia Bratislavskej župy stala súčasťou prvej Československej republiky. V priebehu 20. storočia prešlo územie župy viacerými premenami. V prípade bratislavského kraja sa viackrát zmenili katastrálne hranice, ako aj názov samosprávnej organizačnej jednotky až po vytvorenie Bratislavského samosprávneho kraja¹¹⁸ v roku 2001. V našom príspevku si priblížime niektoré ťažiskové momenty v genéze názorov na rozvoj kraja a pozrieme sa na súčasné plány a vízie.

Mesto a región – medzi ideami a realitou

Územie bratislavského regiónu môžeme charakterizovať ako lokalitu s množstvom špecifických krajinných typov nahustených na pomerne malom území. Dunaj so svojimi ramenami a lužnými lesmi, rozsiahle polia, karpatské svahy so zeleňou prenikajúcou až do centra mesta, špecifický reliéf, to je len časť krajinných prvkov prispievajúcich k charakteristickej identite jednotlivých lokalít. Mapy z 18. a 19. storočia ukazujú dlhodobu stabilnú pôdorysnú veľkosť Bratislavy (Pozsony/Pressburg) vo vzťahu k okolitému regiónu. Bratislava je na nich zobrazovaná ako kompaktné mesto na brehu veľkej rieky uprostred prírodného územia s vidieckymi sídlami. Vnímateľný je typický ráz podunajskej krajiny s meandrami vnútrozemskej delty, pričom Bratislavu obklopuje niekoľko riečnych ostrovov. Zrejma je aj štruktúra pomerne hustého osídlenia Žitného ostrova, ktorý je geograficky spoluvytváraný Malým Dunajom. Rovnako je čitateľná aj línia menších miest a obcí, ktoré sa rozvinuli na úpätí malokarpatského masívu. Prírodno-krajinná kostra bratislavského regiónu tvorí oddávna zásadné determinanty jeho urbanizácie.¹¹⁹

V každej štátoprávnej situácii sa vytváral nový politický a priestorový kontext Bratislavy a jej regiónu. Po vzniku prvej Československej republiky sa v Bratislave rozvinula intenzívna výstavba. Realizovali sa administratívne a obytné objekty v centre mesta, ale pripravovali sa aj plány nových štvrtí v okrajových polohách.¹²⁰ Bolo to obdobie plošného nárastu Bratislavy, ktorý si vyžadoval urbanistickú a do-

117 O uvedenom rozvoji Bratislavy a regiónu pozri v článku: Moravčíková, H. (2016). Zrod moderného mesta: zmeny obrazu slovenských miest v druhej polovici 19. a prvej polovici 20. storočia. In Forum Historiae, 2016, roč. 10, č. 2., s. 1 – 11.

118 Bratislavský samosprávny kraj bol zriadený zákonom zo 4. júla 2001 o samospráve vyšších územných celkov (zákon o samosprávnych krajoch) č. 302/2001 Z. z.

119 Vid. Mapa Bratislavskej župy – Comitatus Posoniensis. Samuel Mikoviny, medirytina, 1757. Zdroj: Archív mesta Bratislavy.

120 Po zavedení nového krajinského usporiadania Československa v roku 1927 sa Slovensko stalo jedným územno-správnym celkom s hlavným mestom Bratislavou.

pravnú koncepciu a hygienické pravidlá. V Bratislave dlhodobo chýbal celkový regulačný plán a intenzívna stavebná činnosť sa riešila tzv. čiastočnou reguláciou ulíc, mestských blokov, ale aj periférnych častí mesta. Napriek hospodárskej kríze a viacerým komplikáciám pri rozhodovaní o výstavbe nových mestských štvrtí Bratislava v tomto období menila svoju mierku a nadobúdala atribúty moderného mesta. Výrazná stavebná činnosť sa odohrávala aj na predmestiach a v menších mestách a obciach v okolí Bratislavy. Stavali sa nové školy, výrobné areály, elektrárenské, vodohospodárske a ďalšie inžinierske objekty, čo výrazne prispievalo k pozdvihnutiu úrovne celého územia regiónu.

Potvrdzuje to i E. Filkorn pri príležitosti 10. výročia založenia Československa: „V obore kultúrnom nastal od prevratu veľký rozmach najmä v slovenskom školstve vo väčších obciach, ako v Stupave, Devínskej Novej Vsi a Petržalke, kde boli postavené moderné nové školské budovy a dnes dostavuje sa ešte nová obecná škola v Ivanke“.¹²¹

Mimoriadna pozornosť sa venovala výstavbe a skvalitňovaniu cestnej a železničnej siete a zároveň výstavbe inžinierskych diel zameraných na ochranu územia proti povodňam, pričom pomerne veľký objem stavebných prác na ochranných hrádzach sa vykonal v povodí rieky Moravy.¹²²

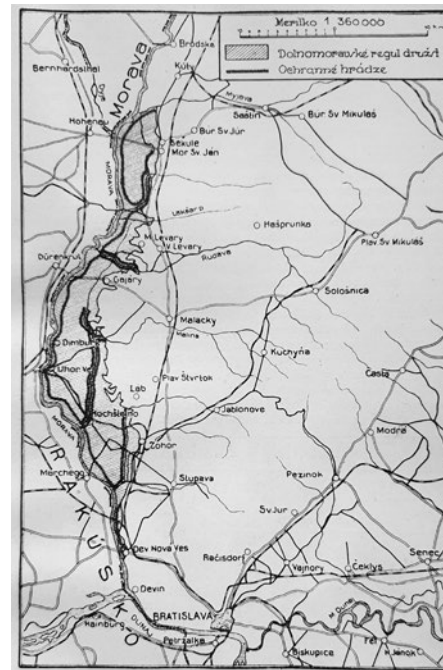
V medzivojnovom období vzniklo viacero teoretických článkov a štúdií venovaných priestorovému rozvoju Bratislavy a jej zázemia. Spomedzi týchto prác si zasluhuje osobitnú pozornosť Regulačná štúdia veľkej Bratislavy, ktorú publikovali v roku 1926 architekti Alois Balán a Jiří Grossmann v československom odbornom časopise SIA.¹²³ Bratislavu vnímali ako intenzívne rastúce mesto, ktoré v tom čase rovnako ako Praha a ďalšie európske sídla muselo čeliť vážnym dopravným a hygienickým problémom. V tejto súvislosti považovali autori štúdie za jednu z priorít rozvoj cestnej a železničnej dopravnej siete a ich správne prepojenie s okolitými vidieckymi sídlami.

V dvadsiatych rokoch publikovali viacerí členovia Spolku inžinierov a architektov články dotýkajúce sa potreby usmernenia výstavby. Opakovane v nich písali

121 Podrobnejšie informácie o výstavbe v jednotlivých okresoch Bratislavskej župy pozri v texte: KUHN, Ludvík Rozmach slovenského života, 1928. In: FILKORN, Eugen, 1928. Pamätník župy Bratislavskej. Z príležitosti 10. výročia založenia Československej republiky a k zachovaniu pamiatky bývalej župy XV. Vydal župný výbor v Bratislave, s. 108 – 109.

122 Viac pozri v publikácii FILKORN, Eugen, 1928. Pamätník župy Bratislavskej. Z príležitosti 10. výročia založenia Československej republiky a k zachovaniu pamiatky bývalej župy XV. Vydal župný výbor v Bratislave, s. 108 – 109.

123 Štúdia bola zameraná na ideové námety pre vypracovanie regulačného plánu Bratislavy, ale autori štúdie sa v texte dotýkajú aj periférnej časti mesta. Viac pozri v článku: BALÁN, Alois – GROSSMANN, Jiří. Regulační studie velké Bratislavy. Praha : SIA, 1926, s. 39 – 52.

Povodie rieky Moravy s vyznačením výstavby ochranných hrádz v priebehu rokov 1918 – 1928. Zdroj: FILKORN, Eugen, 1928. Pamätník župy Bratislavskej. Bratislava: Župný výbor v Bratislave, 127 s.

o potrebe regulačného plánu mesta. V roku 1929 sa po dlhých prípravách uskutočnila medzinárodná súťaž na regulačný plán Bratislavy. Autori ocenených návrhov priniesli viaceré racionálne impulzy pre rozvoj mesta a jeho vzťahu k okolitému zázemiu. Najvyššie ocenenie získal súťažný návrh architektov Tvarožka, Dryáka a odborníka na železničnú dopravu inžiniera Chlumeckého. Ďalší ocenený návrh vytvoril kolektív architektov Balána a Grossmanna.

Spolu s urbanistickou víziou mesta sú v týchto návrhoch precízne spracované koncepcie železničnej siete s novou polohou hlavnej stanice, ktoré mali zabezpečiť lepšie prepojenie mesta s okolitým regiónom a so zahraničím. Viacero progresívnych myšlienok zostalo len v súťažných návrhoch. Bratislavský región ako súčasť československého územia sa otváral zahraničným kontaktom. V dobových textoch nachádzame ideové paralely ku geografickej polohe mesta – k neďalekej Devínskej bráne – pričom sa hovorí o bratislavskej bráne a otvorených hraniciach smerom na západ, k progresívnym európskym tendenciám.

Jeden z ocenených návrhov z medzinárodnej súťaže na Regulačný plán Bratislavy z roku 1929. Autori: architekti Alois Balán, Jiří Grossmann a inžinier Arnošt Suske. Zdroj: CHOCHOL, Josef, 1930. Architektonická soutěž na regulační plán Bratislavy. Praha, SIA 2, 1930.

Na konci tridsiatych rokov sa však začali vytvárať nové hranice. Prvou Viedenskou arbitrážou a oklieštením československého územia sa začala

otvorene naplňať agresívna politika Nemecka, Talianska a ďalších štátov smerujúca k rozbitiu Československa a k medzinárodnému vojnovému konfliktu.

Vojnové roky a oklieštený región

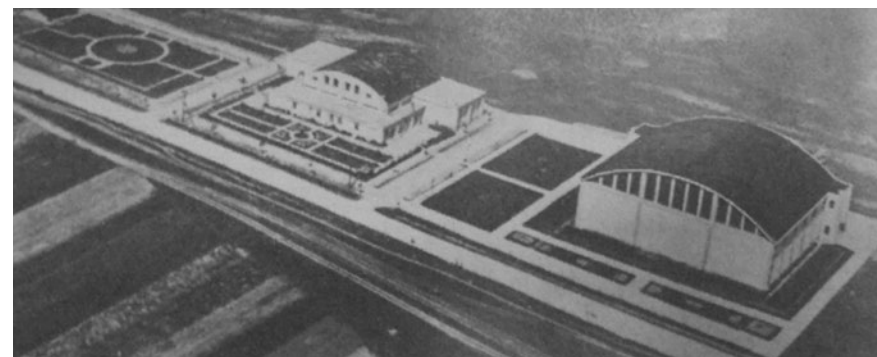
Po Viedenskej arbitráži v roku 1938 boli anektované rozsiahle slovenské územia v prospech Maďarska.¹²⁴ Ďalšie teritórium bolo anektované treťou ríšou, keď Bratislava stratila územia Petržalky, Devína a čiastočne aj Karlovej Vsi. Mesto tak prišlo o veľkú časť svojho prirodzeného zázemia, ktoré pre Bratislavu zabezpečovalo zásobovanie potravinami.

Počas celého trvania vojnovy Slovenskej republiky bola krajina zviazaná s Nemeckom pevnými zmluvami. Celá hospodárska sféra vrátane stavebníctva sa stala súčasťou nemeckého hospodárskeho priestoru. Výstavba ciest, zosilňovanie mostov a ďalších inžinierskych diel v bratislavskom regióne a na celom severozápado- nom Slovensku boli pripravované a realizované v zmysle nemeckých strategických záujmov hneď od začiatku existencie samostatného štátu. Historické dokumenty preukazujú, že rozvoj cestnej siete, modernizácia letiska vo Vajnoroch, rozširovanie priemyselných závodov v regióne, všetky tieto aktivity boli podmienené nemeckými vojenskými zámermi. V závere vojny to boli opäť armádne záujmy, ktoré rozho- dovali o ničení a znefunkčňovaní existujúcich fabrík a výrobných prevádzok.

Automapa pohraničnej časti Bratislavskej župy z roku 1940 zobrazuje anexiu slovenského územia susednými štátmi. Maďarsko-slovenská hranica bola trasovaná až pri Senci. Petržalka, Devín a časť Karlovej Vsi boli súčasťou nemeckej tretej ríše.

¹²⁴ Slovensko stratilo územie s rozlohou 10 390 km² s 854 218 obyvateľmi. Z nich sa podľa posledného sčítania obyvateľstva z roku 1930 hlásilo 503 980 osôb k maďarskej a 272 145 osôb k československej národnosti. Viac pozri v článku: MITÁČ, Ján, 2018. Historická revue č. 1/2018.

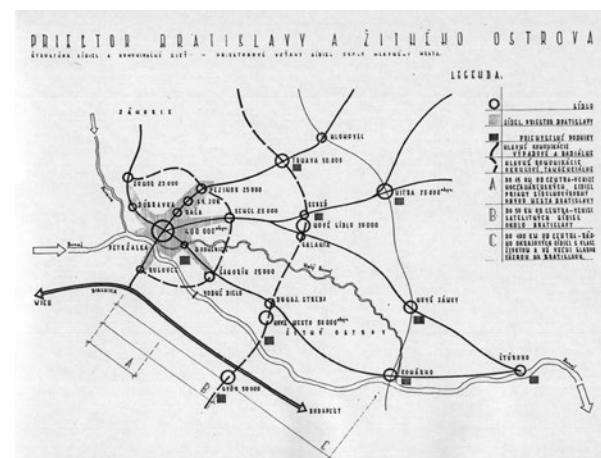

Letisko Vajnory. Vojnová Slovenská republika. Štyridsiate roky 20. storočia. Zdroj: Archív autora

Urbanistické vízie (verzus železná opona)

V druhej polovici 20. storočia silnel tlak na rast – najmä na rast priemyslu a bytovej výstavby. Tomu boli podriadené i koncepcie územného rozvoja. Vzniklo viacero štúdií, ktorých autori sa venovali možnému rozvoju bratislavského regiónu, jeho urbanizačným osiam a krajinskej štruktúre územia.

Ako prvý overoval rozvojový potenciál regiónu prof. Emanuel Hruška vo svojich štúdiách z prelomu päťdesiatych a šesťdesiatych rokov. Viaceré jeho kresby

Priestor Bratislavy a Žitného ostrova. Kresba prof. Emanuela Hrušku (šesťdesiate roky 20. storočia). KOVÁČ, Bohumil – ŠTEFANCOVÁ, Lucia. Človek, stavba a územné plánovanie v diele Emanuela Hrušku. In: Človek, stavba a územní plánování, Praha, ČR. 1. vyd. Praha : ČVUT, 2017, s. 188.

a štúdie sú založené na formovaní urbanizačných línií v oblasti podkarpatského pásu a takisto v lokalitách Žitného ostrova, teda vo východnej a juhovýchodnej časti regiónu. V tomto období podpora rozvoja uvedeným smerom bola nanajvýš logická vzhľadom na voľný rovinatý priestor a najmä na prirodzené prepojenie mesta smerom na územie Slovenska. Rozvoj Bratislavy vo vzťahu k regiónu bol

založený na radiálno-okružnom princípe. Podporoval prirodzené rozvojové osy pozdĺž hlavných dopravných koridorov v uvedených smeroch. Medzi urbanizačnými osami sú v návrhoch ponechané prírodné a poľnohospodárske územia, ktoré tvoria zelené krajinné predely.¹²⁵

Prof. Hruška vo svojich štúdiách uvažuje v metropolitných súvislostiach siahajúcich do vzdialenosti 50 až 100 km od Bratislavy. Vo víziách tak predpokladal „lúčovitý“ princíp urbanizácie od jadrového mesta smerom do regiónu, pričom jasne definoval voľné územia zabezpečujúce spojitost prírodnej nezastavanej krajiny.¹²⁶ Jeho úvahy o zosieťovaní bratislavského zázemia a Žitného ostrova pokračovali aj ďalej za štátne hranice. Do svojich kresieb prirodzene zahrňal i maďarské a rakúske územia, kde počítal s priamym dopravným napojením bratislavského regiónu na budúcu diaľnicu Viedeň – Budapešť, a túto víziu vyslovil aj napriek existencii železnej opony v tesnom susedstve s Bratislavou. Prof. Hruška v 70. rokoch koncepciu jednotného bratislavsko-viedenského regiónu vo svojich úvahách a škiciach podrobnejšie rozpracovával. Základom bola opäť dopravná radiálno-okružná kostra, tak zásadná pre optimálne previazanie jadrového mesta so svojim zázemím.¹²⁷ Tento koncept živil i ďalší urbanisti. Napríklad prof. Steis sa v 80. rokoch venoval téme centra stredoeurópskeho makroregiónu Viedeň – Bratislava – Budapešť.¹²⁸ V rámci projektov a štúdií sa však väčšinou na odvrátenej strane štátnej hranice objavoval len prázdny mapový podklad bez akýchkoľvek súvislostí a väzieb na územie Bratislavského kraja. Rovnako ani v rakúskom prostredí nevznikli v tom období žiadne zásadné koncepty, ktoré by sa dotýkali cezhraničných rozvojových osí medzi susediacimi krajinami. Koncepcia rozvoja bratislavského regiónu bola súčasne založená na hierarchickom princípe usporiadania sústavy sídel.

V súvislosti s koncepciou rozvoja Bratislavy do regiónu pozdĺž rozvojových osí rezonovala koncepcia lineárneho – pásového mesta, často aplikovaná v zahraničí po 2. svetovej vojne. Podrobnejšie ju overoval na rozvoji „Podkarpatského pásu“ prof. Hruška so svojimi študentmi ešte v roku 1949.

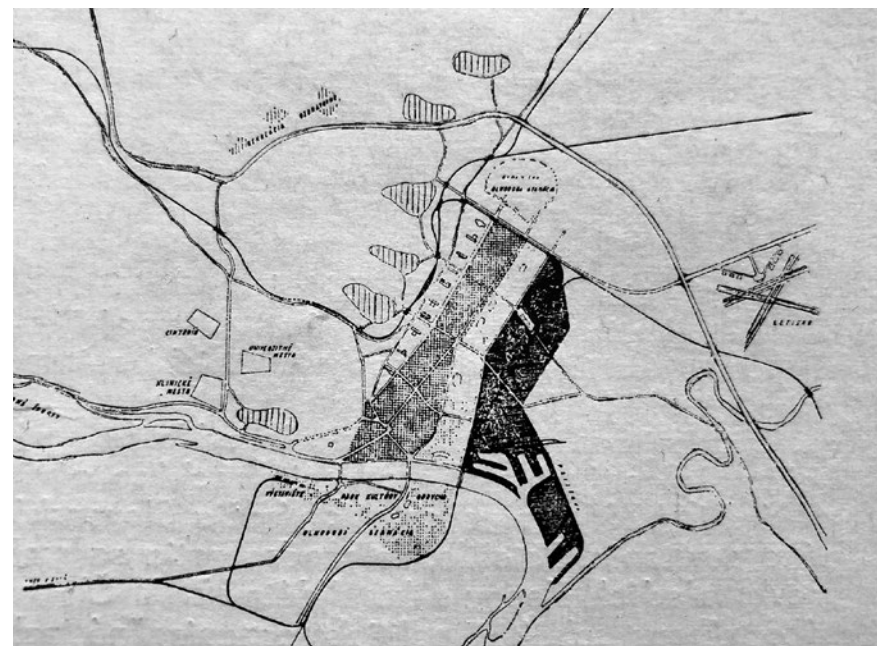
Pozornosť sa v rámci regiónu venovala i rozvoju samotných sídel a ich vzťahu ku krajine. Táto téma sa preverovala v rámci urbanistických štúdií na Fakulte architektúry SVŠT (dnes STU). Niektoré štúdie boli zase zamerané na možnosti založenia nových „satelitných“ miest na Žitnom ostrove.

125 Viac v publikácii HRUŠKA, Emanuel: Problémy súčasného urbanizmu, SAV, Bratislava 1966, s. 68 – 74.

126 Podrobnejšie v publikáciách: HRUŠKA, Emanuel: Problémy súčasného urbanizmu. Bratislava, SAV, 1966, s. 68 – 74; HRUŠKA, Emanuel: Stavba miest. Bratislava, SAV, 1970, s. 11 – 158.

127 Materiály prof. Hrušku v archíve STU.

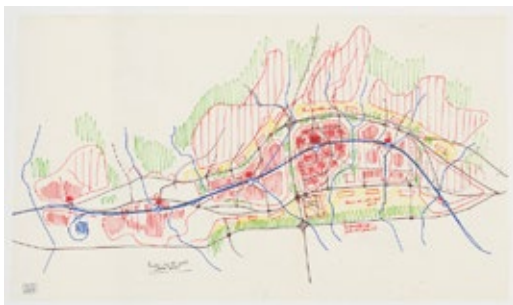
128 Materiály prof. Šteisa v archíve STU.

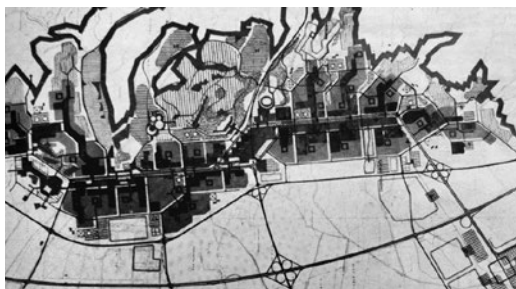
Rozvinutie koncepcie pásového mesta – Podkarpatský rozvojový pás v štúdií prof. Hrušku a jeho žiakov. In.: Projekt XXVI, č. 6, 1984, s. 47.

Sedemdesiate a osemdesiate roky minulého storočia priniesli v rozvoji Bratislavy smerom do regiónu zásadnejšiu zmenu. Nový rozvoj sa začal orientovať na juh – do Petržalky rovnako ako na západ – na Záhorie. Dôvodom boli obmedzené možnosti ďalšieho rozvoja východným a juhovýchodným smerom (letisko, závod Slovnaft). Pokým rozvoj Petržalky znamenal limity rozvoja (hraničné pásmo), respektíve zvýšené náklady (premostenia Dunaja, náročné zakladanie), Záhorie predstavovalo významný priestorový a tým i rozvojový potenciál, hoci rovnako nie celkom bez bariér (masív Malých Karpát – počítalo sa s realizáciou sústavy tunelov).

Koncepcie rozvoja Záhoria boli a dodnes sú dlhodobé a podrobnejšie rozpracovávané – Hruška (70. roky), Alexy, Kavan, Trnkus a kol. (70. roky), alternatívne projekty pre územie Bory (obdobie prvej dekády milénia po súčasnosť) či Eurovalley pri Malackách.

Záhorský rozvojový pás – štúdia prof. Hrušku z roku 1976.
In.: Archív SNG

Štúdia zameraná na prognózu rozvoja bývania na Záhorí.
Autori: Alexy, Tibor – Kavan, Ján – Trnkus, Filip. In: Projekt, roč. XXIV, č. 6, 1982, s. 33 – 34.

Projekt a model z medzinárodnej súťaže na Petržalku:
Autori: Alexy, Tibor – Kavan, Ján – Trnkus, Filip.

Osobitým počínom bol rozvoj Petržalky. Reprezentuje jedinečnú cestu realizácie urbanistickej vízie na Slovensku 20. storočia, keďže vznikla na základe veľkej celosvetovej súťaže. Súťaž sa realizovala v roku 1967, v dobe odmäku komunistického režimu. Už tento fakt a účasť 84 súťažiacich kolektívov z celého sveta znamenali v koncipovaní urbanisticky veľkorysej vízie pre novú bratislavskú vyše 100-tisícovú štvrť niečo výnimočné. Urbanistický koncept Petržalky sa formoval z piatich víťazných projektov, ktoré vzišli zo spomínanej súťaže.¹²⁹ Vzhľadom na nastúpenú normalizáciu začiatkom 70. rokov sa už koncept kreoval len v domacom odbornom prostredí, pričom vychádzal z odporúčaní medzinárodnej poroty.¹³⁰ Z politického hľadiska to bolo veľkorysé riešenie, najmä centrálna mestská os s rýchlodráhou mali demonštrovať výdobytky socialistického zriadenia na hraniciach so západom.

V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch sa v Urbio-ne (Štátny inštitút urbanizmu a územného plánovania) spracovával návrh urbanizácie Slovenska, ktorého súčasťou bol

i návrh urbanizácie bratislavskej oblasti a návrh urbanizácie bratislavského regiónu. Návrhy boli vypracovávané v alternatívach.¹³¹ Okrem uvedených koncepcií, ktoré mali definovať budúce priestorové priority rozvoja územia Bratislavského kraja a samotného Slovenska, sa v Štátnom projektovom a typizačnom ústave (autori: Svetko, Š., Hauskrecht, J. a Ďurkovič, Š.) spracovávali štúdie na úrovni prognóz dlhodobého rozvoja Bratislavy v širšej – metropolitnej mierke.¹³² Predstavovali veľkorysé koncepcie rozvoja Bratislavy smerom do jej širšieho zázemia. Nadväzovali na lineárny princíp rozvoja v doterajších smeroch, pričom overovali tieto koncepcie: jednosmerný lineárny rozvoj (východným smerom), viacsmerový lineárny rozvoj a okružný lineárny rozvoj. Dodržiavali princíp striktnéj diferenciácie urbanizovaného a krajinného prostredia. Teda koncentrovanej urbanizácie a podpory kultúrnej a prirodzenej krajiny.

Viacsmerový lineárny a okružný lineárny variant rozvoja Bratislavy a jej okolia v rámci štúdií územnej prognózy. Autori: Svetko, Š., Hauskrecht, J., Ďurkovič, Š. In: Projekt, roč. 25, č. 4, 1983, s. 23 – 24.

¹²⁹ Gross, Kamil: The International urbanistic Competition – Bratislava Petržalka. Vydavateľstvo Slovensko fondu výtvarných umení, Bratislava, 1969, s. 46.

¹³⁰ Moravčíková, Henrieta a kol.: Bratislava atlas sídlisk. Slovart, Bratislava, 2011, s. 210 – 217.

¹³¹ Viac v rámci príspevkov v časopise Urbanita – Michalec, Ivan: Metodický postup, zameranie a systémové začlenenie „Projektu urbanizácie SSR do sústavy územnoplánovacej dokumentácie v SSR. In.: Urbanita č. 3, 1974, s. 31 – 44; Krampl, Bonaventúra: Bratislavská urbanizačná oblasť. In.: Urbanita č. 3, 1974, s. 46 – 48; Zibrin, Pavel, Krempaský, Imrich: Metódy a techniky prognózovania urbanizácie a osídlenia v SSR. In.: Urbanita č. 44, 1984, s. 20 – 83.

¹³² Podrobnejšie o štúdiách pojednáva Jankovich, Imrich: Urbanisticko-architektonické štúdie spracované pre Bratislavu v ŠPTU. Projekt, roč. 25, č. 4, 1983, s. 23 – 26.

Zásadným podmienujúcim faktorom rozvoja bratislavského regiónu v období socializmu bola jeho industrializácia a s ňou súvisiaci nárast počtu obyvateľov. S tým súvisela lokalizácia nových priemyselných zón, rozvoj dopravy a potreba zabezpečenia nových bytov. Aplikovaný princíp viacsmerného lineárneho rozvoja umožňoval dobré prepojenie medzi prácou a bývaním, rovnako obytných zón s rekreačným zázemím Malých Karpát, Dunaja, respektíve Malého Dunaja. Bratislavský región vďaka diferenciacii a hierarchizácii sídelnej sústavy predstavoval a dodnes predstavuje metropolitný región s prirodzenou delbou medzi jadrovým mestom a jeho „okresnými satelitmi“ (Malacky, Pezinok, Senec).

Zmena stavu krajinného rámcu medzi obcami Čunovo a Hamuliakovo medzi rokmi 1950 a 2010. Historická ortofotomapa bola vytvorená v rámci projektu Centra excelentnosti pre podporu rozhodovania v lese a krajine, Technická univerzita vo Zvolene, a je dostupná na <http://mapy.tuzvo.sk>.

Pre šesťdesiate až osemdesiate roky bola príznačná i príprava vodného diela Gabčíkovo – Nagymaros, v počiatkoch vrátane Wolfsthalu. Tá zásadným spôsobom vstúpila do premeny krajiny a vzťahu sídiel voči nej. Predchádzajúce štúdie s dielom už počítajú.

Územno-plánovacie koncepcie a realita suburbanizácie po roku 1989

Bratislava sa predovšetkým za ostatných 30 rokov prejavuje ako metropola, ktorá sa prelieva nielen do krajiny bratislavského regiónu, ale aj do územia susediacich štátov – Rakúska a Maďarska. Túto skutočnosť vystihuje pomenovanie „bratislavská metropolitná krajina“.¹³³ Uvedená oblasť a jej geografické vlastnosti „predurčujú toto stredoeurópske územie na prirodzené spolužitie susedných regiónov“.¹³⁴ Pozícia Bratislavy ako metropoly sa posilňuje i vďaka uvádzanej polohe na hraniciach troch štátov s dominantnou väzbou na Viedeň a susediace regióny Rakúska.

V kontexte Bratislavy ako metropoly je opäť dôležité sledovať niekoľko druhov vzťahov:

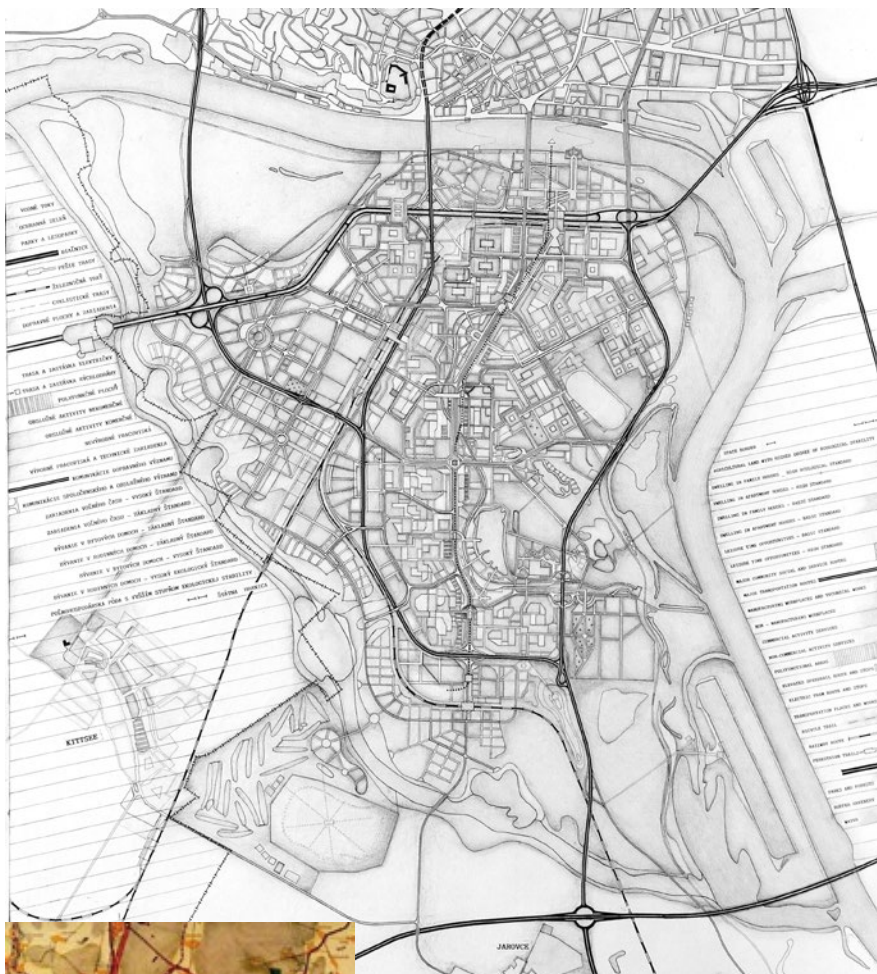
- vzťah prírody k umelo vytvorenému a utváranému prostrediu,
- vzťah jadrového mesta a spádových sídiel a ich vzájomných väzieb (dopravných, priestorových, funkčných a kapacitných).

Od začiatku deväťdesiatych rokov, teda bezprostredne po odstránení železnej opony, preto postupne vznikali viaceré štúdie, ktoré sa dotkli celého bratislavského regiónu alebo sa koncentrovali na cezhraničné územie v dotyku s Bratislavou.

Jedna zo štúdií bratislavského regiónu z FA STU v Bratislave spracovaná kolektívom Bohumila Kováča prináša radiálno-okružný systém v kompletnej podobe – s návrhom komunikačného systému, ktorý prepája celý cezhraničný región na slovenskom, maďarskom aj rakúskom území. Na návrhu je cenná kompaktná forma rozvoja sídiel s obmedzeným rozvojom do krajiny a tým menšie zaťaženie regiónu z hľadiska záberu plôch. Podrobnejšia urbanistická a krajinárska štúdia, ktorá rozpracováva južné územia Bratislavy, uvažuje o prepojení rakúskeho a slovenského územia nielen v podobe vzájomných funkčných a komunikačných prepojení, ale aj prostredníctvom krajinárskych prvkov, ktoré sa objavujú priamo v stope bývalého hraničného pásma. Autori štúdie vkladajú do priestoru bývalej železnej opony nové vodné plochy a poldre. Historická topografia cezhraničného územia obsahuje okrem iných prvkov aj krajinársku os v Kittsee orientovanú na Bratislavský hrad, ktorú autori štúdie prepojili s pešou trasou na slovenskom území.

¹³³ PERRAULT, Dominique – BOGÁR, Michal – KRÁLIK, Lubomír – URBAN, Ľudovít (eds.) a kolektív. Bratislava Metropolis. 1. vyd. Bratislava : Spolok architektov Slovenska, 2013, s. 36.

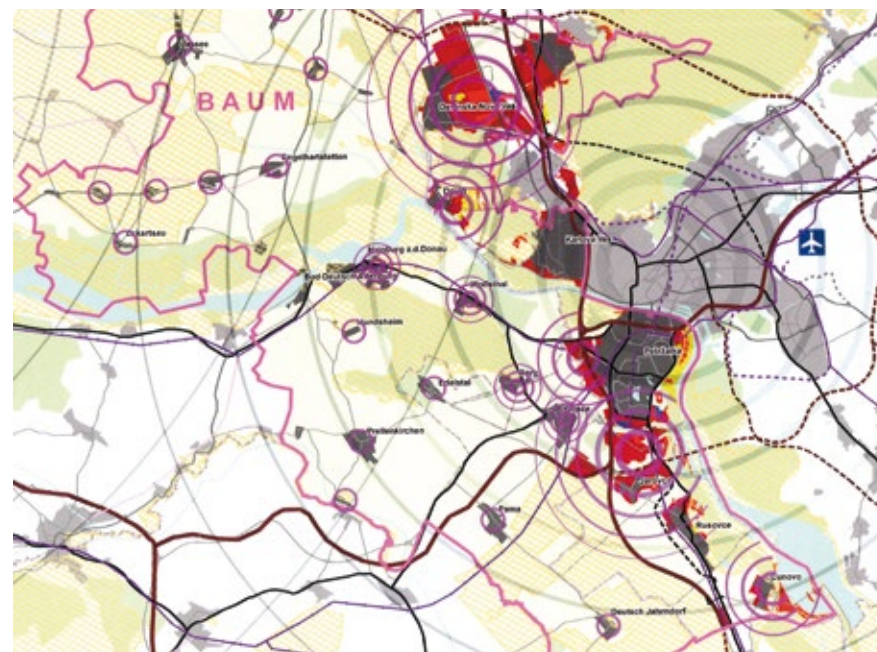
¹³⁴ Tamtiež

Urbanistická štúdia bratislavského regiónu (spodný obrázok). Autori: Prof. Bohumil Kováč a kol., 1991. Na uvedení štúdiu nadväzovalo podrobnejšie prepracovanie v rámci Urbanistickej štúdie cezhraničných súvislostí. Autori: Prof. Bohumil Kováč a kol., 1993. Zdroj: Archív Ústavu urbanizmu a územného plánovania STU Bratislava.

Diferencovaný pohľad na rozvoj prihraničnej oblasti BSK cez spracované urbanistické štúdie. „Rozvojová koncepcia“ od architektov Hrdý, Vladimír – Kedrovič, Miloš: (2004) a „prírodná koncepcia“ od architektov Bogár, Michal – Králik, Ľubomír – Urban, Ľudovít. (2013). Autori oboch štúdií pracujú s motívom ramena Dunaja na hranici s Rakúskom.

Potenciálny rozvoj prihraničnej oblasti BSK navrhnutý v rámci projektu BAUM. „Rozvojový koncept“ od autorov: Hrdina, Vojtech – Klaučo, Ľubomír – Shaffer Hannes.

K zásadným štúdiám v kontexte rozvoja prihraničnej oblasti medzi Slovenskom a Rakúskom patrí veľkorysá urbanistická štúdia zameraná na rozvoj IV. bratislavského kvadrantu ako podklad pre ÚPN sídla Bratislavy v súvislosti s protipovodňovou ochranou. Na ňu nadväzoval v roku 2013 projekt BAUM s piatimi súťažnými návrhmi a následným čistopisom.

Od druhej polovice deväťdesiatych rokov 20. storočia sa na území Bratislavského samosprávneho kraja začala prejavovať suburbanizácia.¹³⁵ Tento proces súvisí s významným presunom obyvateľstva hlavného mesta do jeho priľahlých obcí, čo spôsobuje zásadné zmeny funkčného využitia, morfologickej štruktúry aj sociálnej skladby obyvateľov vidieckeho zázemia mesta. Suburbanizácia prispieva k zásadnej zmene obrazu krajiny, do ktorej vstupuje rozsiahla výstavba najmä rezidenčného typu, ale aj logistických centier. Nové obytné celky v mnohých prípadoch nenadväzujú na existujúcu historicky formovanú vidiecku štruktúru. Lokalizácia a morfológia týchto súborov je často ovplyvnená len možnosťou jednoduchého získania pozemkov v extraviláne obcí, čo spôsobuje úbytok poľnohospodárskej pôdy a krajnotvorných území vinohradov v malokarpatskej oblasti.

Prípravovaná výstavba v priestore vinohradov v meste Svätý Jur. Investori postupne skupujú jednotlivé parcely vinohradov (sivá farba), ktoré sú vzápätí preklasifikované na kategóriu trvalých trávnatých porastov. Po scelení lokality sa začne výstavba. Tento postup spôsobuje úbytok charakteristických vinohradov na území a zmenu mierky krajinného prostredia aj vidieckeho sídla. Na obrázku vpravo je záber poľnohospodárskej pôdy v Čiernej Vode v Chorvátskom Grobe podľa ÚPN sídla.

¹³⁵ Suburbanizácii v zázemí Bratislavy boli v ostatných rokoch venované viaceré štúdie a články publikované v Geografickom časopise. Geograf Martin Šveda v jednej zo svojich štúdií píše: „Dominantným procesom, meniacim široké zázemie Bratislavy, je suburbanizácia, ktorá zapríčiňuje zmeny funkčného využitia, morfologickej štruktúry aj sociálnej skladby obyvateľov vidieckeho zázemia mesta.“ Podrobnejší komentár pozri v článku: ŠVEDA, Martin. Suburbanizácia v zázemí Bratislavy z hľadiska analýzy zmien krajiny pokrývky. In Geografický časopis / Geographical Journal 63 (2011) 2, 155 – 173. Pozri aj Feranec a Otáhel, 1999.

Pre bratislavský región už je v súčasnosti miera suburbanizácie kritická. Tento vývoj za ostatných 30 rokov podmieňovali nasledujúce faktory:

- dopyt po individuálnej forme bývania, pričom jednoznačne dominuje samostatne stojaci rodinný dom so záhradou,
- realizácia územného rozvoja prostredníctvom súkromného sektora, ktorý preferuje racionálny a utilitárny spôsob výstavby rodinných domov na rastrovo rozparcelovaných pozemkoch v prímestských oblastiach,
- platná legislatíva vzťahujúca sa na uvedený typ preferovanej výstavby samostatných rodinných domov – vyhláška Ministerstva životného prostredia Slovenskej republiky č. 532/2002 Z. z. z 8. júla 2002, ktorá stanovuje odstupy stavieb, ktoré sú explicitne zadefinované,
- nedokonalý a nedostatočne uplatňovaný a využívaný systém územného plánovania.

Súčasný názor na rozvoj regiónu

Územný plán Bratislavského samosprávneho kraja definuje základné urbanizačné osi, dopravnú štruktúru regiónu a štruktúru prírodných a chránených území. Bratislava má okrem vnútorných regionálnych väzieb aj cezhraničné vzťahy, ktoré majú v rámci schengenského priestoru potenciál prispievať k postupnému formovaniu viedensko-bratislavského metropolitného priestoru. Tento proces je veľmi pozvoľný a nedávne výskumy potvrdzujú, že každodenný život oboch hlavných miest a ich zázemia má tendenciu rozvíjať viac kontakty smerom dovnútra regiónov a nie smerom do susedného štátu.

V súvislosti s problematikou suburbanizácie považujeme za dôležité priority smernej časti územného plánu VÚC, v ktorých sa uvádza požiadavka podporovať vzťah urbánnych a rurálnych území v novom partnerstve. Tento vzťah je potrebné rozvíjať na základe funkčných väzieb mestských a vidieckych osídlení. Dôležité je pritom rešpektovať prírodné, kultúrne a historické danosti krajinného prostredia a existujúcich sídel.

Ako významný moment v smernej časti územného plánu by sme chceli vyzdvihnúť požiadavku dotýkajúcu sa zachovania pôvodného špecifického rázu vidieckeho priestoru. V tomto kontexte sa odporúča vychádzať z pôvodného charakteru zástavby a historicky utvorenej okolitej krajiny; zachovať historicky utváraný typ zástavby obcí a zohľadňovať národopisné špecifiká jednotlivých regiónov.

Pre zabezpečenie priestorovej kvality sídelnej štruktúry Bratislavského samosprávneho kraja dôležitú úlohu zohráva i spôsob spracovania územných plánov jednotlivých sídel. Zásadným problémom, ktorý stále pretrváva, je predovšetkým

absencia územných plánov zón, ktoré sledujú nielen funkčno-prevádzkové parametre, ale usmerňujú i priestorovú kvalitu budúcej zástavby, teda nie iba jej kvantitatívne parametre. Problematickou sa javí aj realizácia *ad hoc* zmien a doplnkov územných plánov sídel, často vyvolaných na základe zámeru developera, a to bez adekvátneho vyhodnotenia dôsledkov takéhoto rozvoja na širšie zázemie, respektíve na región ako celok. Nevyhnutnosťou je dôsledné previazanie jednotlivých úrovní plánovania. „Na riadenie takéhoto procesu však už nepostačuje klasická regulačná metodika územných plánov, ale je nutné nájsť spôsob koncepčného prepojenia územného plánovania sídelných štruktúr na úrovni zóny, sídla, regiónu,¹³⁶“ naznačuje východisko z uvedeného problému Andrea Bacová.

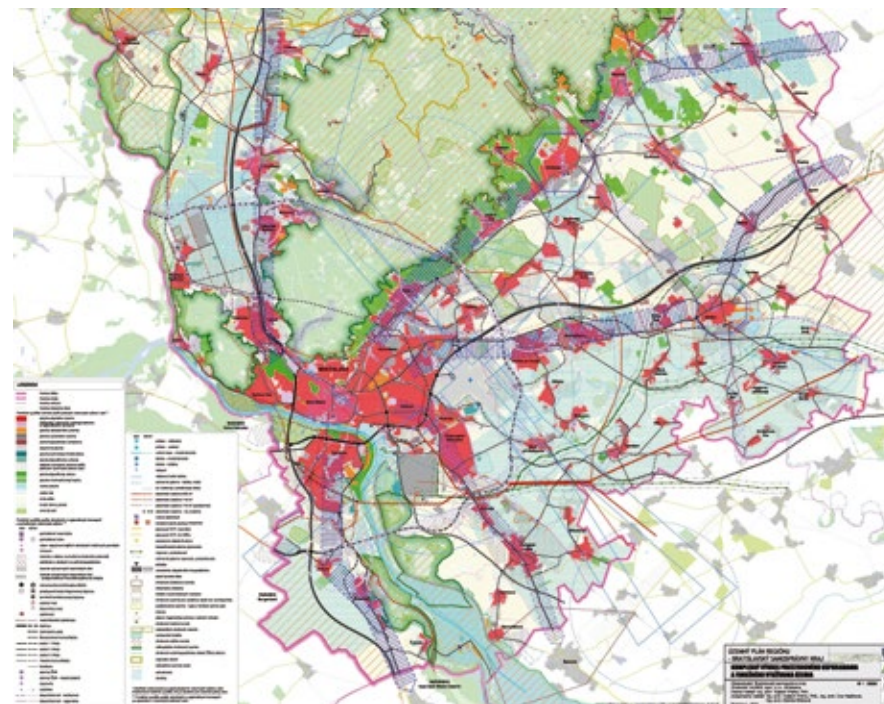
Cieľom by mala byť „udržateľná“ a koordinovaná koncepcia metropolitného regiónu s jasným stanovením a hierarchiou rozvojových lokalít, s obmedzovaním ich rozsahu na voľných plochách, s preferenciou verejnej dopravy a s pravidlami, ktoré by zabezpečovali harmonizáciu hmotovo-priestorovej štruktúry na základe jednoduchých priestorovo-prevádzkových pravidiel. V tomto kontexte je vhodné vyzdvihnúť prístup architekta Romana Kouckého, ktorý uplatňuje v rámci koncepcie Metropolitného plánu Prahy. Ten dôsledne zohľadňuje krajinnno-priestorový rámec, taký zásadný pre podporenie osobitosti lokality. Súčasne narába s minimálnym počtom regulačných prvkov, ktoré napomáhajú i v takej veľkej mierke, akým je mestský región, vytvoriť spoločný priestorový kvalitatívny rámec.¹³⁷

V našej reflexii sme sa snažili na viacerých príkladoch poukázať na skutočnosť, že jedným zo zásadných fenoménov, ktorý má vplyv na rozvoj bratislavského kraja, je prírodno-krajinná kostra územia. Nosnými prvkami tejto krajinej kostry sú lesné masívy v oblasti Malých Karpát, ale aj aluviálne lesy v dunajskej krajine a takisto poľnohospodárske plochy ležiace medzi zastavanými suburbánnymi územiami bratislavského regiónu. Zelené plochy pritom nepovažujeme za zostatkové územia, ktoré medzi sebou zanecháva suburbanizačná výstavba, ale, naopak, v našom koncepte sa na ne dívame ako na určujúce elementy, ktoré budúca výstavba bude musieť rešpektovať.

Takým prvkom má byť v budúcnosti zelený pás navrhovaný na území bývalej železnej opony patriaci do potenciálneho radiálno-okružného prírodného systému. Zelený pás prihraničnej oblasti nadväzuje na lesné porasty lemujúce tok Dunaja a na ďalšie lokality, ktoré tvoria biokoridory nadregionálneho významu.

136 Tak vidí riešenie problému BACOVÁ, Andrea: Suburbanizačný proces Bratislavy alebo Bratislavské urban sprawl. ARCH, roč. 15, č. 10, 2010, s. 50.

137 KOUCKÝ, Roman a kol.: Metropolitní plán. Územní plán hlavního města Prahy. Koncept odůvodnění. IPR, Praha, 2014, s. 17 – 149; KOUCKÝ, Roman: Elementární urbanismus, Praha, Zlatý řez, 2006, s. 21 – 55.

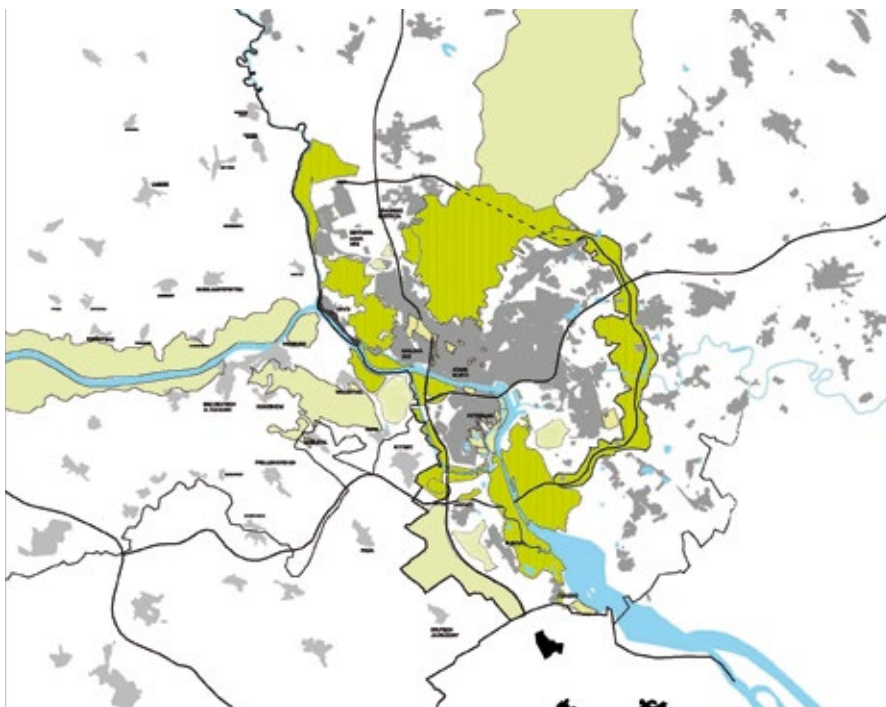
Územný plán Bratislavského samosprávneho kraja. Spracovateľ: Aurex, 2013.
Zdroj: Archív BSK

Systém zelených území v bratislavskom regióne, ktorý obkolesuje zázemie Bratislavy ako prírodný okružný prvok, má šancu spojiť sa do principiálneho zeleného prstenca a vytvoriť *Bratislavský green belt*, ktorý je zatiaľ víziou, ale má potenciál stať sa prirodzeným limitom budúcej urbanizácie.

Záver

Cieľom našej štúdie bolo pripomenúť si niektoré významné momenty vo vývoji názorov na rozvoj územia bratislavskej župy. Dotkli sme sa pritom niektorých pozoruhodných konceptov a projektov alebo historických udalostí.

Naším zámerom bolo poukázať na fenomén prírodných prvkov bratislavského kraja, ktoré môžu v budúcich rozvojových konceptoch regiónu zohrať významnú rolu. Medzi našimi spoločnými cieľmi v rámci interdisciplinárnej spolupráce na rozvojových štúdiách bratislavského kraja bude prioritou hľadanie funkčných regulačných nástrojov pre budúcu urbanizáciu a zároveň ochrana ucelených systémov nezastavaného prírodného územia.

Ideová štúdia Zeleného venca okolo Bratislavy, ktorého úlohou je limitovať rast mesta a vytvoriť prírodný predel medzi mestom a jeho zázemím. Táto prírodno-krajinná kostra obsahuje zalesnené územia Karpát, podunajskú krajinu, nivu Moravy, časť povodia Malého Dunaja a nový zelený pás v cezhraničnom území medzi Slovenskom a Rakúskom. Vytvára sa tak ucelená radiálno-okružná prírodná sústava, ktorá je východiskom aj limitom ďalšej (sub)urbanizácie. Prírodný prstenec je zároveň dobre dostupným teritóriom pre rekreáciu obyvateľov mesta a jeho zázemia. Výkres predstavuje jednu z alternatívnych štúdií vytvorenú v rámci projektu dizertačnej práce, ktorého autorom je Ing. arch. Michal Bogár, Fakulta architektúry STU Bratislava, 2018 (školiťel: Doc. Ing. arch. Ľubica Vitková, PhD.).

Bibliografia:

Alexy, Tibor, Kavan, Ján, Trnkus, Filip: Bratislava – Záhorie, urbanistická štúdia obytnej zóny. Projekt, roč. XXIV, č. 6, 1982, s. 33 – 34

BACOVÁ, Andrea: Suburbanizačný proces Bratislavy alebo Bratislavské urban sprawl. ARCH, roč. 15, č. 10, 2010, s. 50

DUDEKOVÁ, Gabriela a kol.: Medzi provinciou a metropolou. Obraz Bratislavy v 19. a 20. storočí. Bratislava, Historický ústav SAV, 2012, 264 s.

DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta: Architektúra Slovenska v 20. storočí. Bratislava, Slovart, 2002, 512 s.

FILKORN, Eugen: Pamätník župy Bratislavskej. Z príležitosti 10. výročia založenia Československej republiky a k zachovaniu pamiatky bývalej župy XV. Bratislava, Župný výbor v Bratislave, 1928, 127 s.

GROSS, Kamil: The International urbanistic Competition – Bratislava Petržalka. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenského fondu výtvarných umení, 1969, s. 46

HRDINA, Vojtech a kol.: Podkladová správa pre zhodnotenie regiónu Viedeň – Bratislava. Bratislava, OECD, 2002, 112 s.

HURUŠKA, Emanuel: Problémy súčasného urbanizmu. Bratislava, SAV, 1966, s. 68 – 74

HURUŠKA, Emanuel: Stavba miest. Bratislava, SAV, 1970, s. 11 – 158

JANKOVICH, Imrich: Urbanisticko-architektonické štúdie spracované pre Bratislavu v ŠPTU. Projekt, roč. 25, č. 4, 1983, s. 23 – 26

KOUCKÝ, Roman a kol.: Metropolitní plán. Územní plán hlavního města Prahy. Koncept odůvodnění. Praha, IPR, 2014, s. 17 – 149

KOUCKÝ, Roman: Elementární urbanismus. Praha. Zlatý řez, 2006, s. 21 – 55

KOVÁČ, Bohumil: Možnosti východného rozvoja Bratislavy. ALFA, roč. 19, č. 3, s. 28 – 37

KOVÁČ, Bohumil – HORÁK, Peter: From the iron curtain to the green border. History and visions of western development in Bratislava – Petržalka. In: Arts, performing arts, architecture and design conference proceedings, Volume II. 3rd International multidisciplinary scientific conference on social sciences and arts. 6. – 9. apríl 2016, Hoffburg congress centre, Extended scientific sessions Vienna, Austria. Viedeň, SGEM, 2016, s. 287 – 294

KOVÁČ, Bohumil – ŠTEFANCOVÁ, Lucia: Človek, stavba a územné plánovanie v diele Emanuela Huruška. In: KUGL, Jiří, ed. Člověk, stavba a územní plánování 10. ČVUT v Praze, Fakulta stavební, 2017, s. 177 – 196

KRAMPL, Bonaventúra: Bratislavská urbanizačná oblasť. Urbanita, č. 3, 1974, s. 46 – 48

MARCELLI, Miroslav: Miesto, čas, rytmus. Bratislava, Kalligram, 192 s.

MICHALEC, Ivan: Metodický postup, zameranie a systémové začlenenie Projektu urbanizácie SSR do sústavy územnoplánovacej dokumentácie v SSR. Urbanita č. 3, 1974, s. 31 – 44

MORAVČÍKOVÁ, Henrieta a kol.: Bratislava atlas sídlisk. Slovart, Bratislava, 2011, s. 210 – 217

PERRAULT, Dominique – BOGÁR, Michal – KRÁLIK, Ľubomír – URBAN Ľudovít (eds.) a kol.: Bratislava Metropolis. Bratislava, Spolok architektov Slovenska, 2013, 268 s.

SLAVÍK, Vladimír – KOHÚTOVÁ, Katarína – KLOBUČNÍK, Michal: Vývoj rezidenčnej suburbanizácie v regióne Bratislava v rokoch 1990 – 2009. Forum statisticum slovacum, č. 6, 2011, s. 169 – 175

SZALAY, Peter – HABERLANDOVÁ, Katarína – ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – BARTOŠOVÁ, Nina – BOGÁR, Michal – KRÁLIK, Ľubomír – URBAN, Ľudovít: Moderná Bratislava 1918 – 1939. Bratislava, Marenčin PT, 2013, 320 s.

ŠVEDA, Martin: Suburbanizácia v zázemí Bratislavy z hľadiska analýzy zmien krajiny pokrývky. Bratislava, Geografický ústav SAV. Geografický časopis/ Geographical journal. Roč. 63, č. 2, 2011, s. 155 – 173

YOUNES, Chris et al.: Ville contre-nature. Philosophie et architecture. Paris, La Découverte, 2010, 288 s.

ZIBRÍN, Pavel, Krempaský, Imrich: Metódy a techniky prognózovania urbanizácie a osídlenia v SSR. Ubanita, č. 44, 1984, s. 20 – 83

PAMIATKOVÝ ÚRAD
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

